

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець:
Класичний приватний університет

Виходить 4 рази на рік

Засновано у 1998 році

ВИПУСК 62

Запоріжжя
Класичний приватний університет
2014

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.

Редакційна колегія: **Бех В. П.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Бондаренко О. В.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Волович В. І.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Воронкова В. Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Євтух В. Б.**, д. і. н., проф., член-кор. НАНУ (Київ); **Жоль К. К.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Зоська Я. В.**, д. соц. н., доц. (Запоріжжя); **Катаєв С. Л.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Коваль І. М.**, д. політ. н., проф. (Одеса); **Куценко О. Д.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Лобанова А. С.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Марчук М. Г.**, д. філос. н., проф. (Чернівці); **Огаренко В. М.**, д. н. держ. упр., проф. (Запоріжжя); **Огаренко Т. О.**, д. соц. н., доц. (Запоріжжя); **Онищук В. М.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Победа Н. О.**, д. філос. н., проф. (Одеса); **Подшивалкіна В. І.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Полторак В. А.**, д. філос. н., проф. (Дніпропетровськ); **Романенко Ю. В.**, д. соц. н., доцент (Київ); **Сіднєв Л. М.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Судаків В. І.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Таран В. О.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Тарасенко В. І.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Хижняк Л. М.**, д. соц. н., проф. (Харків); **Цимбалюк Н. М.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Чигрин В. О.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Шавкун І. Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Шуст Н. Б.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Щербина В. В.**, д. соц. н., доц. (Запоріжжя); **Щербина В. М.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Ядранський Д. М.**, д. соц. н., доц. (Запоріжжя); **Яковенко Ю. І.**, д. соц. н., проф. (Київ).

Іноземні члени редколегії: **Алексєєв А.** (Російська Федерація); **Длугош П.** (Республіка Польща); **Патрушев В.** (Російська Федерація); **Солецкі С.** (Республіка Польща); **Шуригіна Ю.** (Російська Федерація).

Голова редакційної ради: **Монаєнко А. О.**, д. ю. н., проф.

Головний редактор: **Ядранський Д. М.**, д. соц. н., доц.

Заступники: **Сіднєв Л. М.**, д. філос. н., проф., **Коваль В. О.**, к. пед. н.

Ухвалено до друку вченою радою
Класичного приватного університету
протокол № 2 від 24 вересня 2014 р.

- Збірник наукових праць входить до переліку наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт за напрямом “Соціологія”, згідно з постановою президії ВАК України від 14.10.2009 р. № 1-05/4 (Бюл. ВАК України № 11, 2009).
- Збірник наукових праць виходить 4 рази на рік.
- Робочі мови збірника: українська, російська, англійська.
- Редакція матеріали не рецензує й не повертає. Статті до друку підписують за рекомендацією вченої ради Класичного приватного університету.
- Редакція приймає матеріали від авторів у роздрукованому вигляді з обов’язковим електронним варіантом у форматі MS-Word-97, 2000, XP.
- Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.
- При використанні матеріалів збірника посилання на “Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики” обов’язкове.
- Кожна наукова стаття, направлена до збірника, повинна мати такі елементи: УДК, анотації англійською (2000 знаків), українською (500 знаків) та російською (500 знаків) та ключові слова (3–10 слів) українською, російською та англійською мовами, постановка проблеми в загальному вигляді і її зв’язок з важливими науковими й практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких покладено початок вирішенню даної проблеми й на які орієнтується автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття; формулювання мети статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження й перспективи подальших розробок у цьому напрямі, Список використаної літератури за алфавітом, підпис автора і дата.
- Паперовий варіант, підписаний автором, ідентичний набраному в електронному варіанті, завірена рецензія доктора наук відповідного профілю (крім випадків, коли автор сам має науковий ступінь доктора наук), довідка про автора на окремому аркуші (прізвище, ім’я, по батькові повністю, відповідно до паспортних даних, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи, адреса, телефони з кодом міста, e-mail), копія документа про сплату (25 гривень за сторінку) передаються відповідальному редакторові або надсилаються за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б, КПУ, кафедра соціології та соціальної роботи.
- Гроші треба перераховувати за реквізитами: КПУ / АТ “УкрСиббанк” р/р 26001504757200 / ОКПО 19278502 / МФО 351005. За друк статті в збірнику наукових праць “Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики”.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

<i>Я. В. Конова</i> “ПРАГМАТИЧЕСКИЙ ПОВОРОТ” В КОНЦЕПЦИИ Б. ЛАТУРА: ЭВРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ РЕЗУЛЬТАТОВ ОТДЕЛЬНЫХ ОБЛАСТЕЙ ИССЛЕДОВАНИЯ	6
--	---

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

<i>Л. В. Барзенкова-М'ясникова</i> КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ЯК ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ КОРУПЦІЇ.....	17
<i>В. А. Буланов</i> ФЕНОМЕН ЯКОСТІ ЖИТТЯ ТА ЙОГО ЗВ'ЯЗОК ІЗ САЛЮТОГЕНЕТИЧНОЮ ПАРАДИГМОЮ ОСОБИСТОСТІ	25
<i>О. В. Бутиліна</i> ПРОФЕСІЙНА МАРГІНАЛЬНІСТЬ: ВИЗНАЧЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОЯВИ.....	32
<i>Г. Р. Заремба</i> ЗОВНІШНЯ МІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ. СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ	39
<i>Н. О. Зацепіна</i> СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ МОДИ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК ВІТЧИЗНЯНОГО ТУРИЗМУ	46
<i>В. М. Кнуренко</i> ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТИ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК ПРОЦЕСУ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	56
<i>Ю. П. Коваленко</i> ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ КАТЕГОРІЇ МАСКУЛІННОСТІ/ФЕМІННОСТІ В СОЦІАЛЬНІЙ ПЛОЩИНІ	63
<i>М. П. Кухта</i> ПОХИЛИЙ ВІК: ЧАСОВІ ПЕРСПЕКТИВИ ЖИТТЯ	72
<i>О. С. Опрятна</i> СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ РАНЖИРУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ПРИ ВПРОВАДЖЕННІ МЕДИЧНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ	82
<i>Ю. В. Мосаєв</i> СОЦІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУТБОЛЬНИХ ДЕРБИ БРАЗИЛІЇ.....	93
<i>М. В. Мосьондз</i> ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА ЖИТТЄВІ УСТАНОВКИ МОЛОДІ У СУЧАСНОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ.....	100
<i>Л. А. Петренко</i> ТРАНСФОРМАЦИИ БРАЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ХАРАКТЕР ЗАВИСИМОСТИ И НАСИЛИЯ В СЕМЬЕ	107
<i>О. Ф. Піронкова</i> ЕМОЦІЙНА НАПОВНЕНІСТЬ ВЕРБАЛЬНО-ПОВЕДІНКОВИХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК ВЗАЄМОДІЇ З ПСИХІЧНО ХВОРИМИ.....	116
<i>А. О. Поцелуйко</i> ІМІДЖ ДЕРЖАВИ: ПОЛЕ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ВИЗНАЧЕНЬ У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ СТУДІЯХ	123

А. В. Рудяков
СКОРОЧЕННЯ РИНКУ ПЕРСОНАЛЬНИХ КОМП'ЮТЕРНИХ СИСТЕМ.
АНАЛІЗ ПРИЧИН ТА ПРОГНОЗИ НА НАЙБЛИЖЧЕ МАЙБУТНЄ 132

С. А. Харин, А. Ю. Кокин, В. И. Усайте
АНАЛІЗ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЧЕЛОВЕКА И МАШИНЫ В МЕНЕДЖМЕНТЕ
ПРОЕКТОВ ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ 140

СОЦІОЛОГІЯ КОМУНІКАЦІЇ

І. І. Бойко
МЕДІА ЯК РЕТРАНСЛЯТОР СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ
У КОНСТРУКЦІОНІСТСЬКОМУ ПІДХОДІ ДО ФРЕЙМІНГУ 146

Г. М. Кравченкова
СОЦІОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ЯК ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА PR-ДІЯЛЬНОСТІ 157

О. О. Лобовікова
СПЕЦИФІКА ВЗАЄМОДІЇ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ 164

К. В. Хижняк, О. В. Хижняк
КОМУНІКАТИВНИЙ ТРЕНІНГ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ ПІДВИЩЕННЯ
ЕФЕКТИВНОСТІ КРОСКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ 173

СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

Т. Г. Астахова
ЛІДЕРСТВО: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ 180

В. А. Лаврік
ГЕНЕЗИС ТЕОРЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ
СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ РОЗВИТКУ МІСТА 188

Є. В. Сірий
СОЦІОКУЛЬТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННІСНОЇ СИСТЕМИ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ДИНАМІЦІ: “ТРАДИЦІЯ – МОДЕРН” 198

А. К. Яковенко, А. Ю. Тащенко
ЗМІШУВАННЯ ЦІННОСТЕЙ В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ РЕГІОНАХ:
СПІЛЬНІ ТА УНІКАЛЬНІ РИСИ 208

СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

В. В. Кузьмін, М. О. Городько
НАУКОВО-ПРАКТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ . 220

Д. Є. Швець
СОЦІОСТРУКТУРНІ ДЕТЕРМІНАНТИ УПРАВЛІННЯ
ВИЩОЮ ОСВІТОЮ ФРАНЦІЇ 228

СОЦІОЛОГІЯ ЕКОНОМІКИ

Д. М. Ядранський
ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАЙНЯТОСТІ В БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ 238

О. П. Зоря, І. Л. Пенчук
ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ 247

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

Г. І. Андрущенко
АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА РІВНЯ ДОВІРИ УКРАЇНЦІВ ДО РІЗНИХ
СОЦІАЛЬНИХ ОБ'ЄКТІВ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ 2014 254

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 262

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 303.01

Я. В. КОНОВА

“ПРАГМАТИЧЕСКИЙ ПОВОРОТ” В КОНЦЕПЦИИ Б. ЛАТУРА: ЭВРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ РЕЗУЛЬТАТОВ ОТДЕЛЬНЫХ ОБЛАСТЕЙ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье рассмотрена проблематика современных теоретических перспектив, задающих тональность дискуссий, идущих в гуманитаристике и социальных науках. Исследуется смещение интерпретационных рамок в связи с конвенционализацией конструктивистско-интерпретативной парадигмы, оживлением онтологической проблематики, возникновением ряда теоретических попыток определить стратегии выхода из методологического кризиса общественных наук. Предметом рассмотрения статьи являются принципиальные методологические позиции, заявленные в акторно-сетевой теории Actor-Network Theory (ANT) – исследовательской инициативе французского теоретика Бруно Латура, сосредоточенной на поиске путей обновления социального знания.

Ключевые слова: *актор-сеть, интерпретативно-конструктивистская парадигма, лингвистический поворот, прагматический поворот, перформативность, объекты-кентавры.*

Актуальность данной статьи обеспечена тем, что проблема содержательного обобщения направлений, тенденций, особенностей функционирования концептов и идей, задающих современный интеллектуальный ландшафт, стала в контексте изменений теоретико-методологических оснований социологической дисциплины одной из наиболее острых. В начале XXI века в общественных науках доминировала конструктивистская максима, которая претендовала и на статус ведущей методологической парадигмы. Тематизация человека познающего (*homo cognoscens*) [1, с. 17] и коммуникативного пространства культуры имела эмансипирующий характер и была направлена на преобразование сциентистски ориентированной теории познания в социально-гуманитарное синтетическое видение и развитие дескриптивных методов. Вследствие такой “эмансипирующей” критики, гуманистическая картина реальности, должна заменить представления о структурно-функциональной или экономически-детерминированной деятельности людей, наследует характер той универсалистской догмы, на которую был направлен ее критический пафос. На смену “антиреализму” постмодернистских программ приходит новая парадигма исследований, представленная новыми “реалистическими” тенденциями. Преодоление прежней установки видится концептуализацией материальных объектов, “не-человеческих” актеров, связей человека со средой, вещами, животны-

ми. Вновь проблематизируются различия “органическое – неорганическое”, “природа – культура”, “субъектная и несубъектная интенциональности”. Актерно-сетевая теоретическая ориентация (Actor-Network Theory, ANT) французского социолога Б. Латура – исследовательская инициатива, сосредоточенная, в числе прочего, на поиске альтернативных сценариев модернизации, новых целей и норм, путей обновления авторитетности знания. В настоящий момент существует дефицит теоретической рефлексии в области компаративистики подходов. Степень разработанности проблемы не может считаться достаточной. Концептуальным обобщением проблематики современного социологического теоретизирования и, в частности, творчества теоретиков актерно-сетевого подхода занимались: Е. Доманская, О. Столярова, С. Неретина, А. Огурцов, В. Вахштайн, О. Хархордин, А. Кузнецов, на работы которых мы будем опираться. Имена отечественных исследователей автору неизвестны.

Целью исследования является рассмотрение теоретических аспектов, которыми конституирована конструктивистская установка, как доминирующая до недавнего времени парадигма в методологии общественных наук; описать содержательные моменты её критики и конвенционализации; проследить процессы изменений в современных мыслительных установках и дать отчёт о причинах таких изменений; определить ключевые моменты процесса трансформации теоретических моделей в концепции Б. Латура, в которых можно зафиксировать оформление новой концепции гуманитарного знания.

Объектом исследования статьи является интеллектуальное творчество Б. Латура, – публикации, изданные в разные годы, а также творчество его оппонентов. **Предметом** рассмотрения являются принципиальные методологические позиции, заявленные теоретиками актер-сетевой теории.

Начиная с конца 1970-х гг. в социальных науках и с середины 1980-х – в психологии, оформилась интерпретативно-конструктивистская парадигма (или “нарративный поворот”), маркирующая ряд теоретических установок в общественных науках, которые артикулировали роль социальных ценностей, структур и отношений в построении “картины мира”, сети научной коммуникации и деятельности научных коллективов в производстве научных знаний. Формирование данной парадигмы сложилось под влиянием “лингвистического поворота” и, в частности, теории речевых актов Дж. Остина [2]. В рамках теории Остина была разработана классификация высказываний о реальности, а также осуществлена последовательная критика теорий истинности. К ней восходит и общее рассмотрение языка как социального действия и социальной практики человека, характеризующее социальный конструктивизм как направление, – теории речевых актов принадлежит тезис о том, что посредством слов мы не только описываем реальность, но и творим ее. Остин указал на то, что многие из наших высказываний не столько отражают, сколько производят, конституируют, уч-

реждают конвенциональные положения дел и имеют определенные последствия для говорящего. Таковы, например, всевозможные договоры, резолюции, обещания, клятвы, объявления войны и т.п. Теория речевых актов оказала влияние на формирование целого ряда программных заявлений социальных конструктивистов. Была проблематизирована сама возможность репрезентации вне определенной перформативной активности, вне социальной практики использования тех или иных описаний. Согласно основной идее конструктивистского подхода (Дж. Келли, Ж. Пиаже, А. Шюц, К. Герген, П. Бергер, Т. Лукман, У. Матурана, Ф. Варела, Р. Ватславик, И. Глазерфельд, Дж. Шоттер, Р. Харре), “знание что” может быть сведено к “знанию как”, – знание не является пассивным отражением действительности, но конструирует эту действительность. В этом смысле конструктивизм стоит на позициях методологического релятивизма и полемизировал со сторонниками сциентистских подходов, придерживающихся классических “теорий отражения” и корреспондентных теорий истины. Интерпретивно-конструктивистская парадигма была ориентирована на рефлексию культурного контекста порождения концепций, конструктов и научного знания в целом. Принципиальным положением нарративного подхода к исследованию идентичности, является её рассмотрение как продукта совместного со-конструирования в сообществе. Фокусом нарративного исследования часто становятся дискурсы как формы социальной практики, выраженные в языке, преломляющиеся в конкретных историях человеческой идентичности. В эмпирической исследовательской деятельности это делает актуальным обращение к биографическому и квазibiографическому материалу, к разного рода речевой продукции или любым проявлениям человека, которые можно рассматривать как некоторый текст. В практике нарративный подход характеризуют направленность на работу с сообществом людей, внимание к использованию языка, особая этика (отказ от экспертной позиции, противодействие притеснению маргинализированных групп) и соответствующие техники работы. Получает широкое применение и понятие “социальной реальности” в работах А. Шюца, П. Бергера, Т. Лукмана, включавших в это понятие субъективные представления, элементы веры и вымысла. “...Социальная реальность содержит в себе элементы веры и убеждения, – пишет А. Шюц, – поскольку так их определяют участники, и которые ускользают от чувственного наблюдения. Для жителей Салема в XVII ст. колдовство было не обманом, а элементом их социальной реальности, и вследствие этого, оно является предметом изучения общественной науки” [3, с. 487].

В эпистемологии социокультурный конструктивизм и сейчас представляет собой одну из влиятельных концепций современного эпистемологического конструктивизма, наряду с критикой “мифа о данности” У. Селларса и радикальным конструктивизмом когнитивных наук [4, с. 34]. Согласно этому “мифу”, эпистемологическим фундаментом знания, в том

числе и научного, являются первичные “данные” ощущений, якобы приобретаемые субъектом без какого-либо предварительного обучения лишь в процессе непосредственного чувственного контакта с внешним миром. Этому “мифу” позитивизма Селларс противопоставляет учение о том, что ощущения и восприятия становятся “данными”, только будучи интерпретированы в некоторой языковой системе, обучение которой является прямой и необходимой предпосылкой всякого осмысленного наблюдения; всё, что человек ощущает или воспринимает, определено языковым “каркасом”, которым он пользуется [5]. После известной работы Т. Куна “Структура научных революций” [6] в фокусе интереса оказываются социальные факторы конституирования научных парадигм и сообществ, – представление о научном сообществе, объединяемом едиными нормами “научного этоса”, трансформировалось в представление о множестве научных микросообществ со своими несоединимыми микропарадигмами. Научные факты трактуются как социально конструируемые, – как символическая реальность, создаваемая в ходе измерений, теоретического синтеза и научной коммуникации. У. Куайн пишет: “Вся совокупность нашего так называемого знания или убеждений, начиная с неподдающихся обобщению фактов географии, истории и заканчивая основополагающими законами атомной физики и даже чистой математики и логики, есть человеческая конструкция, которая соприкасается с опытом только по краям” [7, с. 363]. Здесь же можно отметить работу Л. Флека “Генезис и развитие научного факта” [8] или Б. Латюра и С. Уолгара “Лабораторная жизнь: социальное конструирование научных фактов” [9]. Эта работа в качестве этнографического исследования была посвящена формам жизни и внутренним правилам организации повседневного мира современной науки. Научная лаборатория выступает здесь “предприятием по производству научных фактов”. “Наука – это любопытная система убеждения людей”, – пишет Б. Латюр, в своих первых исследованиях науки сосредоточившийся только на дискурсивном аспекте практики ученых [10, р. 180].

В конструктивистском нарративизме с понятием дискурса связывались новые подходы к научному знанию во всех областях, способы объединения ранее разрозненных научных дисциплин – естествознания, социальных и гуманитарных наук, возникновение новых дисциплин, – нарративной психологии, нарративной истории, нарративной антропологии. Этот подход в то же время сопровождается эстетизацией и политизацией научного дискурса, отождествлением научной деятельности с формами символической активности, а научного сообщества – с художественными и литературными группами. Лингвистический прагматизм, представленный самыми радикальными критиками эссенциалистской исследовательской программы, рассматривает язык как инструмент, а не систему репрезентации. Значение научных понятий определяется только прагматикой их использования и служебной ролью в контексте и специфике употребления в

рамках той или иной системы представлений. Методологический релятивизм, утверждающий определяющую роль конвенций и социокультурных факторов в познавательном опыте, лишает понятие значения какого-либо объективного, внелингвистического содержания; референция оказывается “непрозрачной”; реальность полностью растворяется в контекстах несоизмеримых и самодостаточных гетерогенных “языковых игр”. “Объективность” уступает место этнополитической “солидарности” [11]. Оппоненты такой точки зрения справедливо указывают на внутреннюю противоречивость культур-релятивистской установки, которая является “самоопровергающейся”. Аргументы культурных релятивистов оказываются внутренне уязвимыми – конвенциональные теории истин сами тяготеют к гипостазированию и универсальности, если всерьёз принимать концепцию релятивизма. Собственная практика релятивистов наилучшим образом доказывает несостоятельность их теоретических построений. “Релятивисты, – пишет Х. Патнэм, – хорошо знают, что их аргументы звучат неубедительно для большинства их культурных современников, но продолжают своё занятие, поскольку думают, что оно оправданно. Таким образом, они разделяют картину оправдания как независимого от мнения большинства” [12, р. 106].

Эпистемологический релятивизм, проникающий в эмпирические исследовательские программы, приводит к тому, что начинают стираться границы между социологией и рядом других наук, размывается предметный фокус социологии. В результате получившая влияние в дискурсивном поле социологии постструктуралистских способов аргументации, постановка вопроса о предметной специфике социологии сносится в связи с положениями гносеологического плюрализма, – необходимости рассмотрения социального мира в его многофокусности и многополярности, отказе от логоцентризма и детерминизма. В общем, “антиреализм” интерпретативно-конструктивистской парадигмы носит лингвоцентричный характер. Такая установка запрещает ставить вопрос о специфике “объективности”, формулировать её как проблему. С этой точки зрения, реально и объективно то, что конвенционально и не противоречит правилам действующей “языковой игры”.

Следствием такой “эмансипирующей” гуманитаристики становится то, что социальная интерпретация тяготеет к догматическим трактовкам, гипостазируя свой способ анализа на все явления жизни и отрицая одновременно в своих радикальных версиях возможность построения любой теоретической дисциплины. С социоцентристской точки зрения культурная среда, или сфера человеческого общения, не только полностью определяет политические взгляды, религиозные верования, философские концепции и даже научные теории, но и является “адекватным” критерием их истинности, практической значимости и ценности.

В последнее время наметилась тенденция к преодолению такого рода догматизма. Новая возникающая парадигма критикует культуроцентризм и социальный детерминизм. Смену базовой проблематики онтологического

мышления сегодня маркирует осмысление разрыва с доминирующей в мире практикой и ее результатами. В книге “Теория практик” В. Волков и О. Хархордин констатируют наступление новой эры социальных наук – эры “прагматического поворота”. Особенностью “прагматического поворота” в науках об обществе, по мнению авторов книги, стало обращение взоров исследователей к социальным практикам или просто – к практикам. В наиболее широком смысле “практики – это все, что мы делаем” [13, с. 15]. Фокус концептуализации смещается к объектам, природа которых проблематична. Как фиксируют исследователи, число подобных объектов неуклонно возрастает. “Непокорные объекты исследований” (*disobedient subjects*) [14, с. 156], “объекты-кентавры” – особенность эмпирических программ конца XX – начала XXI века. Теоретический кризис отмечен дефицитом рефлексии практик, порождающих новый тип объектов. Е. Доманская, польский историограф, приводит примеры таких объектов. Интересуясь новыми технологиями захоронения и интервьюируя директоров похоронных домов в Калифорнии, она встретила с явлением LifeGem, – камнем памяти, как его сейчас называют в Польше. Этот синтетический бриллиант, изготовленный из праха послужил в ее работе примером новых отношений органического/конструктивного. Она приводит также и другие примеры. В 2002 г. двое художников Дж. Треммель и Ш. Фукугара презентовали проект, названный “Биоприсутствие” (*Biopresence*). Он представлял собой включение человеческого ДНК в дерево без изменения генов растения и создание “Живых мемориалов” (*Living Memorials*) или “трансгенетических надгробий” (*transgenic tombstone*). Флуоресцентный кролик (“*GFB Bunny*”) и сконструированный цветок – зверорастение “Эдуния с человеческим ДНК самого художника также является примером такого трансгенетического искусства [14, с. 156].

Источниками выявления объектов подобного рода является практика исследования деятельности научных лабораторий социальными учеными (*Science and Technology Studies, STS*). Процесс свершения научных открытий и их социализации был также проиллюстрирован Латуром на историческом материале работы Л. Пастера и развития социально-гигиенического движения во Франции в работе “Пастеризация Франции” [15], а в книге “Наука в действии” [10] французский теоретик уже представил свой понятийный словарь анализа современной “технонауки”. Объекты, возникающие в современных лабораториях, Б. Латур называет “косматыми”, “лохматыми” объектами (*objetschevelus*). У классических объектов, “свободных от риска”, “гладких объектов” (*objetschauves*), были четыре основные характеристики, которые позволяли узнавать их с первого взгляда [16]. Прежде всего, произведенный объект имел отчетливые границы и легко опознаваемые свойства. Он принадлежал миру вещей, миру устойчивых определений, исходя из строгих законов причинности, эффективности, рентабельности, истины. Затем, как только работа над объектом завершалась,

исследователи, инженеры, руководители, предприниматели и технологи, которые задумывали, производили и запускали эти объекты на рынок, делались “невидимыми”. Научная, техническая и производственная деятельность оставалась вне поля зрения. Наконец, некоторые из этих объектов, иногда по прошествии многих лет, могли стать причиной незаметной опасности и даже настоящих катастроф. Эти неожиданные следствия никогда не оказывали воздействия на первоначальное определение объекта, поскольку связывались с ситуациями непредсказуемой истории, хаоса, политического и социального беспорядка. Катастрофические последствия не имели никакого обратного действия на определение объектов [16]. В отличие от гладких объектов, “косматые” не имеют отчетливых границ, они могут быть определены только в терминах “запутанных” объектов, образующих ризомы и сети. Их производители не являются невидимыми, но вовлечены в производство вместе со своими инструментами, лабораториями, мастерскими и заводами. Научное, техническое и промышленное производства изначально являются частью их определения. В-третьих, они имеют многочисленные соединения, которые связывают их тысячами разных способов с инстанциями, столь же не соотносимыми с классическими определениями. “По своим свойствам “косматые” объекты полностью отличаются от прежних, классических или “гладких” объектов (*objetschauves*); именно поэтому говорят о кризисе каждый раз, когда происходит их вторжение в мир ... Мы присутствуем при умножении “запутанных” объектов, которых уже ничто больше не может удержать в рамках одного только природного мира” [16].

Задача актерно-сетевой ориентации, как ее видит Латур и его коллеги, состоит в том, чтобы, реконструировав тщательным образом коллективные практики “нововременных” (*термин, отсылающий к западной цивилизации модерна*), обнаружить погрешности в их представлениях о самих себе, ставшие причиной кризисных явлений и, возможно, предложить альтернативные сценарии модернизации. Для реконструкции опыта нововременных, необходимо обратиться к институтам науки и сопутствующей ей инженерной деятельности. Именно в деятельности ученых и инженеров, а также различных форм ее институционализации, не действуют, как покажет Латур, классические различия “природы” и “политики”, составляющие “нововременную конституцию” (*термин, отсылающий к фундаментальным процедурам модернистского мышления*) наших представлений. Эта конституция, воплощенная в теоретическом знании, где проводится жесткое размежевание “естественного” от “общественного” с их последующим зеркальным противопоставлением и сращением в уже привычных картинах взаимодействия “природы” и “культуры”, приводит к неразрешимым, спекулятивным противоречиям между реальностью и конструкцией в “нововременных философиях”.

Обращаясь также к рассмотрению экологических движений, Латур показывает как “под видом сохранения природы экологические движения также сохраняют и концепцию “природы”, которая делает столь неуспешным их участие в политических баталиях. Поскольку “природа”, как мы увидим впоследствии, на самом деле “создана” для того, чтобы изъять из нее политику, мы можем претендовать на ее сохранение, только вводя ее в общественные дебаты. И следовательно, мы действительно имеем право, как, например, в случае политической экологии, говорить о все увеличивающемся разрыве между ее все расширяющейся практикой и теорией, которой она располагает по поводу этой практики” [16]. Политика не может быть далее противопоставлена природе – “этой смеси греческой политики, французского картезианства и американских парков ... Любая политика, с тех пор как было изобретено само это слово, определялась через ее отношение к природе, – пишет Латур, – каждая черта, каждая особенность, каждая функция которой зависела от полемической воли ограничивать, пересоздавать, основывать, обходить и прояснять общественную жизнь” [16]. Политическое и природное оказываются тесно связанными в “пыточных камерах науки”, где можно непосредственно отследить весь “механизм фабрикации природы” [15].

Очевидны поиски путей включения материальных объектов в горизонты социологического рассмотрения. Эти мотивы сильны в работах И. Гофмана, Б. Латура, К. Кнорр-Цетины и других теоретиков материального поворота. В современном мире проблематику взаимоотношения конструкции – природы, естественности – искусственности, органического – неорганического, возникающую в технауче, экологии, новых мировоззренческих парадигмах, таких как трансгуманизм, ситуациях использовании нанотехнологий, геномной инженерии, можно решать только при условии признания того обстоятельства, что конструктивная деятельность вписана в реальность. “Для эпистемологического конструктивизма проблемы взаимоотношения естественного и искусственного не существует, так как для него не существует естественного, в то время как для позитивистов, например, теоретические конструкции слишком идеальны, чтобы принимать их в расчет, – отмечает В. Лекторский, – тем не менее, нанотехнологии конструируют предметы и материалы, оперируя элементами онтологий (атомы, элементарные частицы), которых позитивисты считали логическими конструкциями из чувственных данных, а социальные конструктивисты – простыми фикциями [4, с. 39].

Ключевыми вопросами становятся вопросы границ видовой идентичности, связи человека со средой, технологиями, вещами, животными, вопросы биовласти и биополитики. “Захватывающий поворот от описания жизни к интервенции в саму жизнь” является характеризующим современную жизнь феноменом, как считают некоторые исследователи [14, с. 156]. Точкой соотнесенности политических проблем, проблем технауче, искусства, является осмысление жизни – отношение между “объективной приро-

дой”, которую можно было только изучать, и “субъективной конструкцией” – результатом человеческой интенциональности, стремительно переворачивается – наши идеализации становятся реальностью, а жизнь начинает производиться. В центре интереса – проблема композиции общего мира, объединяющего как людей, так и “не-человеков”. Этот общий мир характеризуется не в терминах глобализации, а космоса – в планетарной перспективе.

Выводы. Технологические новации и изменения, происходящие в общественной жизни, культуре, политике, опережают научные исследования, практика – теорию. Возникают новые явления и объекты либо же старые, как на это указывает Б. Латур, оказываются в совершенно новом проблематическом контексте. Несоразмерность с меняющейся действительностью или результатов исследований с общественными ожиданиями являются ключевыми для определения состояния современной гуманитаристики. В этом свете “новый материализм” и “новый эмпиризм” в современных теоретических программах являются подходами, апеллирующими к необходимости создания практической методологии, происходящей из глубокого анализа исследовательского материала. Некоторые ученые определяют эту группу задач как методологию, направленную на построение теории “снизу” – конституирование понятий исходя из самих данных. «По моему мнению, мы должны стать более эмпирическими, больше уважать исследовательский материал и пробовать строить теории “снизу”», – пишет Е. Доманская [17, с. 205]. Речь идет, по словам британского теоретика П. Джойса, не “о расширении теории с помощью анализа данных, но о потенциальности данных в расширении нашего теоретического воображения” [19]. Пассивное применение теорий и инструментальное трактование изучаемого материала не позволяет создавать соответствующие средства для концептуализации новых явлений. Это не значит, что необходимо отвергнуть существующие теоретические подходы, однако имеющиеся теории служат лишь вступительными интерпретационными рамками для формулирования начальных посылок.

С точки зрения оценки эвристического потенциала актер-сетевой ориентации можно констатировать следующее:

– ANT является серьезной заявкой на преодоление нигилизма постмодернистских воззрений о невозможности создания фундаментального теоретического знания, способного предложить целостную картину современного мира. Актер-сетевая ориентация, будучи сходной с постмодернистскими теориями в отрицании любого универсализма и тотальности описаний, настаивает на необходимости поиска новых оснований, аксиоматики, логики и оптики социальных дисциплин;

– Б. Латур и другие теоретики ANT производят попытку реанимирования и обновления проекта научного познания, реорганизации всего социологического знания. Их целью является утверждение в дискурсе социальных наук идей материальности вещи, объект-центричной социальности;

– заявлений теоретиками АНТ и их единомышленниками “поворот к материальному” предлагает ряд принципиально новых средств концептуализации. В этом состоит его ценность для современной социологической теории. Несмотря на то, что при более детальном рассмотрении, теоретические успехи на этом поприще могут оказаться скромными, поворот к материальному способен оказать существенное влияние на словарь дисциплины, открывая новые горизонты социологического воображения.

Список использованной литературы

1. Витченко Н. Неклассическая теория познания: стратегия case-study и методология конструкционизма / Н. Витченко // Вестник ТГПУ / под ред. В. В. Обухова. – Томск : ТГПУ, 2006. – № 7. – С. 17–26.
2. Остин Дж. Л. Слово как действие / Дж. Л. Остин // Новое в зарубежной лингвистике : сборник / общ. ред. Б. Ю. Городецкого. – Москва : Прогресс, 1986. – Вып. 17. Теория речевых актов. – С. 22–129.
3. Шюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках / А. Шюц // Американская социологическая мысль: тексты. – Москва, 1994. – С. 481–496.
4. Лекторский В. А. Можно ли совместить конструктивизм и реализм в эпистемологии? / В. А. Лекторский // Конструктивизм в теории познания / Рос. акад. наук. Ин-т философии / под ред. В. А. Лекторского. – Москва : ИФРАН, 2008. – 171 с.
5. Sellars W. Science, Perception and Reality / W. Sellars. – N. Y., 1963. – P. 161–170.
6. Kuhn T. The Structure of Scientific Revolutions / T. Kuhn. – Chicago : University of Chicago Press, 1996. – 175 p.
7. Куайн У. Две догмы эмпиризма / У. Куайн // Слово и объект. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 363.
8. Fleck L. Genesis and Development of a Scientific Fact / Ludwik Fleck. – Chicago : University of Chicago Press, 1979
9. Latour B. Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts, Introduction by Jonas Salk // B. Latour, S. Woolgar. – Princeton University Press, 1986. – 296 p.
10. Latour B. Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society / Bruno Latour. – Cambridge Mass : Harvard University Press, 1987. – 274 p.
11. Rorty R. Objectivity, Relativism, and Truth / R. Rorty // Philosophical papers. – Cambridge, 1991. – Vol. 1. – P. 35–37.
12. Putnam H. Realism with a Human Face / H. Putnam. – Cambridge, 1990. – P. 106.
13. Волков В. В. Теория практик / В. В. Волков, О. В. Хархордин. – Санкт-Петербург : Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. – 298 с.
14. Доманська Є. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Є. Доманська. – Київ : Ніка-Центр, 2012. – 264 с.
15. Latour B. The Pasteurization of France / Bruno Latour. – Cambridge Mass: Harvard University Press, 1993. – 273 p.
16. Латур Б. Политика природы / Б. Латур // Неприкосновенный запас. – 2006. – № 2/46.

Статья поступила в редакцию 19.08.2014.

Конова Я. В. “Прагматичний поворот” в концепції Б. Латура: евристичний потенціал результатів окремих галузей дослідження

В статті розглянуто проблематику сучасної теоретичної перспективи, що задає тональність дискусій в гуманітаристиці та соціальних науках. Досліджується зміщення інтерпретаційних рамок у зв'язку з конвенціоналізацією конструктивістсько-інтерпре-

тативної парадигми, пожвавленням онтологічної проблематики, виникненням низки теоретичних спроб визначити стратегії виходу з методологічної кризи суспільних наук. Розглянуто принципи методологічні позиції, що заявлені в акторно-мережевій теорії Actor-Network Theory (ANT) – дослідницькій ініціативі французького теоретика Б. Латура, що зосереджена на пошуку шляхів оновлення соціального знання.

Ключові слова: актор-мережа, інтерпретативно-конструктивістська парадигма, лінгвістичний поворот, прагматичний поворот, перформативність, об'єкти-кентаври.

Konova Y. Pragmatic Turn in the Approach of Bruno Latour: Heuristic Potential Result of a Separate Field of Study

The contemporary theoretical perspectives, that set the tone of the discussions taking place in the humanities and social sciences are problematized. At the beginning of the XXI century the constructivist maxima in the social sciences had been dominating. It also had been contending for the status of a leading paradigm in the philosophy of science. The thematizing of "homo cognoscens" and communicative space of culture had been having emancipating nature and had been aiming at transforming the scientific oriented epistemology into the social-humanitarian synthetic vision and the descriptive methods development. Interest in epistemological problems was caused by the crisis of classical samples and its overcoming. Situation, which is called non-classical, had emerged at the borders, where the classical theories had collided with objects that not could be described in the accustomed terms. In the XIX century such objects had been seen as exceptions from the rules, exotic representatives of micro- and megaworlds. The number of such objects is steadily increasing in contemporary world. Disobedient objects, centaurs- objects – the scientific knowledge feature at the beginning of the XXI century. The Science and Technology Studies (STS) had become the sources of such kind of objects discovering. The modern science practices had appeared in social scientists, historians, anthropologists the focus of interest. In this research perspective the science like traditional societies day-to-day practices defines some convictions and beliefs and limits others. Non-classical approaches had become a reaction to the discrepancy between the ideal object of classics and such disobedient objects, abstract subject and particular individuals, classic methodology and intensive activities resources search in all areas of practice. New paradigm criticizes culture-and social determinism, which are characteristic for the interpretivist/constructivist paradigm. The displacement of interpretive framework in connection with the conventionalization of the interpretive-constructivist paradigm, the revival of the ontological perspective, the emergence of a number of theoretical attempts to define an exit strategy from the methodological crisis in the social sciences are studied in this article. Subject to review are fundamental methodological positions stated in Actor-Network Theory (ANT) – research initiative of French theorist Bruno Latour, focused on finding ways to the social knowledge reconstruction.

Key words: actor-network interpretive-constructivist paradigm, linguistic turn, pragmatic turn, performativity, objects-centaurs.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.4.05

Л. В. БАРЗЕНКОВА-М'ЯСНИКОВА

КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ЯК ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ КОРУПЦІЇ

Стаття присвячена розгляду явища корупції як соціальної проблеми з точки зору класичної та неklasичної соціологічної теорії, а також у контексті теорії соціального капіталу з метою подальшого вивчення природи цього явища. Концепт соціального капіталу дає змогу описати корупцію як практики використання неформальних відносин та створення замкнутих соціальних мереж, що забезпечують доступ або перерозподіл дефіцитних ресурсів на користь членів цих мереж. За наявності зовнішньо схожих із соціальним капіталом ознак корупція є за своєю суттю його спотвореною формою, що дає змогу кваліфікувати її як “квзікапітал”.

Ключові слова: дефіцит ресурсів, довіра, квзікапітал, корупція, соціальний капітал, соціальні мережі, недовіра до влади.

Згідно з дослідженням “Індекс сприйняття корупції 2013 року” Transparency International, Україна – найкорумпованіша країна в Європі (144-те місце в рейтингу 177 країн). Корупційні практики підривають довіру до соціальних інститутів, вибудовують систему паразитуючих посередницьких структур між суспільством і державою і, що не менш важливо, стають умовою зміни, заміщення соціальних регуляторів.

Корупція загальноновизнана як соціальна небезпека, як індикатор соціальної деградації суспільства, як свідчення неефективності державної системи. Але, досліджуючи корупцію, найчастіше відзначають витрати, пов'язані з відносинами між суспільством і державою. Корупція виступає не стільки як економічна й навіть політико-правова проблема, скільки проблема соціальна, пов'язана з тим, що корупційні практики в багатьох секторах суспільного життя витісняють легальні.

В Енергодарі майже половина (47,5%) городян вважає проблему корупції в управлінні містом однією з найбільш важливих. У рейтингу важливості проблем корупція посідає п'яте місце (як і в Запоріжжі) після проблем злочинності та охорони правопорядку, будівництва житла, допомоги інвалідам та іншим малозабезпеченим верствам населення, забруднення навколишнього середовища.

Соціологічна думка сформувала певну базу дослідження корупції як явища неорганічного, патологічного, пов'язаного з процесами соціальної деградації й дисфункціональності соціальних інститутів. Багато уваги при-

діляли в своїх працях проблемам корупції Л. Багрій-Шахматов, О. Барановський, С. Барсукова, А. Бова, Г. Белоусов, Я. Кузьмінов, Т. Кошечкіна, М. Мельник, В. Сергієнко, А. Полезе, А. Портнов, І. Попова, Р. Ривкіна та ін. Але слід вказати на необхідність аналізу соціальних характеристик корупції, тих сфер суспільного життя, які не охоплені правовою сферою, але їх можна описати за допомогою такої теорії, як соціальний капітал.

Мета статті – надати інтерпретацію явища корупції як соціальної проблеми за допомогою теорії соціального капіталу для подальшого вивчення її природи.

Сучасне наукове дослідження явища корупції спирається на теоретичну базу, сформовану класичною та некласичною соціологією. Класична соціологічна традиція ще не виходить на розуміння корупції як самостійної теоретичної проблеми. Основним “антикорупційним” положенням можна вважати концепцію соціальної аномії Е. Дюркгейма, в яку включається не тільки зниження авторитету та неефективність соціальних норм, невіра індивіда в інституційний порядок, а й те, що можна описати як розрив системи органічної солідарності [5]. Згідно з Е. Дюркгеймом, сучасне суспільство будується на поділі праці. Корупція в цій схемі виступає паразитуючим, патологічним явищем, що використовує недоліки і упущення правової, політичної та економічної систем. З корупцією можна пов’язати діяльність груп, які керуються мотивами незаконної наживи, груп за соціальними якостями несучасних, пов’язаних із соціально-профільним статусом, з тим, що посада та монополія на ресурси створюють систему соціальної залежності – підпорядкування.

Корупція виступає як невластиве сучасному суспільству явище, неусунене у громадських структурах, як результат соціальної аномії та “інтоксикації” суспільного організму незаконними, нелегітимними угодами. Подолання корупційних схем, якщо дотримуватися логіки Е. Дюркгейма, полягає в підвищенні ефективності соціальних норм та інституційної довіри, злагодженості поділу праці й виконання державними структурами правових і соціальних зобов’язань перед суспільством.

У підході представників структурно-функціонального аналізу (Р. Мертон, Т. Парсонс) є положення про антиномію партикулярних і універсальних норм, про шляхи інтеграції соціальних груп у суспільне життя та впливу на рівень відхилення від норм і отримання незаконних соціальних переваг є інноваційним і розширює сферу дослідження корупції. Згідно із цією концепцією, суспільство перебуває в стані нерівноваги, якщо інтегруючі норми ослаблені або діють декларативно, як і соціальні інститути, показують високий ступінь дисфункціональності, заміщення явних функцій латентними, які пов’язані з використанням інституційних ресурсів для задоволення інтересів певних груп. Структурно-функціональний аналіз дає опис корупції з погляду функціональності, того, які функції виконує і які суспільні запити задовольняє корупція [10].

У розумінні корупційних практик важливими є два моменти: дефіцит інституційних ресурсів і взаємне надання послуг. Вважаючи, що корупційні

практики діють у суспільстві на рівні групової інтеракції, структуралісти доходять висновку про необхідність замикання й зосередження дослідницьких зусиль на розгляді діяльності державних структур, які більшою мірою, згідно з Р. Мертоном, характеризуються як структури замкнутої дії. Будучи прихильником обговорення корупції як розбіжності між соціально визначеними цілями й прийнятними засобами їх досягнення, він визначає позначення корупційних практик як практик, що мають мотиви та цілком легальні цілі, але використовують для цього нелегальні способи реалізації [9].

Таким чином, класична та сучасна соціологічна думка виділяє три основних моменти в розумінні корупції: по-перше, як певних моделей поведінки, які мають зумовленість у ненормальних формах поділу праці, виникнення опосередковуючих надлишкових ланок; по-друге, у дефіциті або присвоєнні інституційних ресурсів у ситуації дисфункціональності соціальних інститутів; по-третє, у використанні нелегальних практик для досягнення визнаних у суспільстві легітимних цілей.

Некласична соціологічна думка розглядає корупційні практики в контексті діяльнісного підходу. Згідно з П. Бурдьє, корупція не субстанціональна, а є конфігурацією відносин між індивідуальними й колективними акторами. Оскільки люди мають різні інтереси в соціальних полях, то й корупція набуває різноманітних форм. Але основним є те, що корупція – це конкретна боротьба між агентами, механізм капіталізації не тільки легітимних, а й не легітимних засобів. П. Бурдьє, говорячи про механізми функціонування й збільшення неформального соціального капіталу, тлумачить корупційні практики як поведінкові моделі, що породжені відносинами соціальної залежності та монополізмом на певні соціальні блага на основі посадового статусу й мають наслідком соціальну дезінтеграцію суспільного життя [1; 2].

Розглядаючи корупцію вв контексті соціальної взаємодії, Е. Гідденс вважає, що корупція стає ресурсом, який збільшується, помножується. Таким чином, можна говорити про структуру корупції, модифікацію існуючих соціальних характеристик через механізми корупційної дії [3, с. 89].

Багато науковців приділяють увагу вивченню причин та умов виникнення корупції в посткомуністичних країнах. Так, І. Діскін звертає увагу на те, що корупція породжується макросоціальним середовищем, в якому панує неформальний соціальний капітал. Виникнення корупції як захисного механізму є наслідком дефіциту довіри в суспільстві, невпевненості в майбутньому вважає П. Штомпка. Корупція, на його думку, забезпечує помилкове відчуття впорядкованості та передбачуваності, відчуття контролю над хаосом навколишнього світу, стимуляції дій інших у потрібному напрямі (хабара особам, які приймають рішення, подарунки лікарям, учителям) [13].

Вивченню корупційних практик у системі соціальних позицій населення російського суспільства як поведінкових моделей, орієнтованих на придбання незаконних пільг і преференцій, отримання посадової ренти, нелегітимне присвоєння інституційних ресурсів, присвячена праця В. О. Сергієнко [12].

У розмаїтті підходів до вивчення корупції виявляється багатогранність проблеми. Корупція багатоліка. Вона наявна в багатьох суспільствах, але її

масштаби, форми прояву, роль і вплив різні. Незважаючи на відмінності в підходах, визначеннях, оцінках, існують певні характеристики, які констатують усі науковці. Корупція – це, насамперед, відносини, в яких одна зі сторін неодмінно є представником влади. З іншого боку, йому протистоїть суб'єкт, зацікавлений в отриманні певних послуг (благ тощо). Отже, це відносини обміну як різновид соціальних відносин. Як слушно зазначає А. Полезе, важливо відрізнити дії, які можуть завдати шкоди державі, від тих, які допомагають людям вижити в умовах відсутності держави [11, с. 53].

Соціальні відносини між людьми є не просто компонентами соціальної структури суспільства, вони мають свою вагу, своє значення; їх можна розглядати як ресурси і для осіб, які беруть участь у взаємодії, і для суспільства загалом. Саме для визначення та опису цих ресурсів з кінця 1970-х рр. у зарубіжній (англо-американської) соціології розпочали використовувати метафору “social capital”, яка була висунута з метою пошуку доповнення, необхідного для оптимального функціонування “фізичного” й “людського” капіталів.

На сьогодні існує безліч дефініцій соціального капіталу за відсутності єдиного конвенційного визначення. О. Демків і В. Радаєв наводять такі визначення соціального капіталу [4; 14]:

- “клей”, що дає змогу мобілізувати додаткові ресурси людських відносин на основі довіри людей одне одного (М. Пелдем);
- ресурси, які агенти отримують із специфічних соціальних структур і використовують, виходячи із своїх інтересів (У. Бейкер);
- сукупність актуальних або потенційних ресурсів, пов'язаних з наявністю міцних мереж зв'язків, більш або менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства й визнання (П. Бурдьє);
- дружні контакти між колегами по службі та більш широкі контакти, завдяки яким можна використовувати свій фінансовий і людський капітал (Р. Барт);
- здатність індивідів розпоряджатися обмеженими ресурсами на підставі свого членства в певній соціальній мережі або більш широкій соціальній структурі (А. Портес);
- сукупність відносин, які пов'язані з очікуваннями того, що інші агенти будуть виконувати свої зобов'язання без застосування санкцій (В. Радаєв).

Основа соціального капіталу становлять належність до групи й внутрішньогрупова довіра. Відмінна ознака соціального капіталу, згідно з Дж. Коулменом, полягає в тому, що він “включений у структуру відносин між індивідами й не зосереджений безпосередньо в них або засобах виробництва”, тобто фізично невідчутний [8].

Соціальний капітал визначається такими властивостями, як здатність до обміну цього ресурсу на різні блага (ліквідність) та конвертація. Індивідуальний соціальний капітал може бути представлений як ресурси, які суб'єкт використовує, мобілізуючи свої соціальні зв'язки. Через особисту соціальну мережу суб'єкт отримує доступ до ресурсів, що перебувають у

зв'язках; бере участь у колективних соціальних діях; стає частиною певних соціальних практик і водночас створює ці соціальні практики.

Для характеристики групового соціального капіталу слід аналізувати соціальні мережі, в основі яких лежать певні цінності, норми, стан довіри, що склалися в суспільстві. Але соціальні мережі включають у себе не тільки цінності та ідеали, а й антицінності та антиідеали (тобто те, що протиставляється цінностям і ідеалам, суперечить їм).

У зв'язку із цим у контексті теорії соціального капіталу виникає необхідність розглянути явище корупції. Вивчення поняття “соціальний капітал” є важливим для осмислення тих процесів, які відбуваються в нашій країні останнім часом. У суспільстві перехідного періоду, де інституціональні форми обміну й довіри порушені або не сформувалися, обіг соціального капіталу здійснюється, оминаючи нормативні системи, і переходить у неформальну сферу. Соціальний капітал компенсує нормативний вакуум, але при цьому набуває негативні, спотворені форми, що порушують його соціальну, суспільну природу.

Під корупцією розуміється комплекс явищ, пов'язаних з використанням чиновниками свого службового становища для отримання особистої вигоди. Корупція – політична складова, яка стосується влади. Соціальний капітал тут має негативний характер, що дає нам змогу визначити його як квазікапітал, оскільки при деякій схожості ознак із соціальним капіталом у ньому відсутнє головне – суспільне благо.

Ще Н. Маккіавеллі визначав корупцію як використання публічних можливостей у приватних інтересах. Корупція – це поведінка, яка відхиляється від формальних обов'язків, пов'язаних з державною посадою, з особистих (сім'я, найближче оточення), фінансових, а також статусних мотивів. Корупція включає в себе таку поведінку, як хабарництво (використання заохочення з метою змінити рішення офіційної особи, чий статус заснований на суспільній довірі), непотизм (забезпечення патронажу приватним особам, виходячи з аскриптивних, а не меритократичних мотивів); розтрата (незаконне привласнення державних ресурсів для особистих цілей). Це практики, націлені на мінімізацію соціальних зусиль шляхом налагодження неформальних соціальних контактів у сфері споживання суспільних благ і послуг. У цьому випадку корупція є спосіб “змащування” державного механізму, що неадекватно працює, своєрідна “мімікрія” неформальних відносин, у суспільстві.

Високий рівень неформальних відносин у радянському і пострадянському соціумі багато в чому визначив сучасний стан соціально-економічних процесів, оскільки мережі неформальних зв'язків є основою таких процесів. Наслідком зазначеної обставини є те, що соціальний капітал вельми значущим ресурсом розвитку неформальної економіки. Жителі України активно використовують соціальні мережі для вирішення повсякденних проблем, вони є одним з механізмів адаптації в нинішніх умовах. Наприклад, значна частина росіян, опитаних під час дослідження, зазвичай звертається по фінансову підтримку або в пошуках роботи до неформальних мереж [6]. До-

слідниками виявлено три основних форми включеності в соціальні мережі: 1) включеність у мережі повсякденних контактів і підтримки; 2) включеність в інституціоналізовані мережі; 3) наявність зв'язків як особливої форми мереж, що забезпечують доступ до найбільш дефіцитних і високоефективних видів ресурсів (Н. Тихонова Проект “Росія, що змінюється: формування нової системи стратифікації”). Цікаві результати отримані в тій частині дослідження, що стосується наявності “зв'язків”. Саме ця форма включеності в соціальні мережі продемонструвала високу кореляцію і з реальним рівнем життя та його динамікою, і зі зростанням економічного капіталу учасників. Водночас включеність у соціальні мережі не може ефективно замінити економічний ресурс і не зможе протягом багатьох років існувати без нього.

За результатами дослідження, проведеного фондом “Ліберальна місія” під керівництвом В. Клямкіна, 41% респондентів вважають, що чиновник не відповідає за прийняті рішення ні перед державою, ні перед громадянами, керуючись у своїй діяльності особистим інтересом.

За результатами нашого дослідження, на запитання: “Чи вважаєте Ви, що Ваш депутат у міськраді представляє й відстоює Ваші права?” – негативно відповіли 59,3% городян. На інше запитання: “Чиїми інтересами, на Ваш погляд, міська влада, насамперед, керується у своїй діяльності?” – 64,4% опитаних обрали варіант “своїми власними”. Найбільш впливовою силою в місті, на думку опитаних, є мафія (53,8%) [7].

З недовіри до “безособових” інституцій (суду, медицини, податкової служби) народжується віра в рятівну роль хабара, а ще краще – особистого знайомства. Вимушеність підношень і невіра в те, що без них проблему будуть вирішувати, – лейтмотив більшості відповідей на відкрите запитання про оцінку хабарів офіційним особам, від яких залежало вирішення особистих проблем. І в основі всіх відповідей – недовіра до влади.

Стихійне, природне формування соціального капіталу в локальних, замкнених групах і спільнотах призводить до того, що тут капітал в основному й функціонує, тобто має обмежений радіус дії. Ця обставина є підґрунтям для виникнення так званих негативних форм соціального капіталу (квазікапіталу) у вигляді корупції, мафії, корпоративізму.

Дефіцит довіри є однією з найбільш значущих причин соціальної напруженості, розмивання соціальних мереж і зниження “ресурсності” соціального капіталу. Найбільш важливий для примноження соціального капіталу ресурс – це не гроші, а довіра, обов'язковість, відносини між індивідуумами й групами, почуття спільноти, причетності.

Дефіцит соціального капіталу завдає суспільству і його благополуччю економічної, визначеної в конкретних цифрах шкоди. Основною функцією соціального капіталу в системі взаємодії є забезпечення доступу суб'єктів до різноманітних за типом благ і цінностей, що зумовлює зниження рівня соціальної напруженості.

Висновки. Україні як державі не дають можливості розвиватися корупція, некомпетентність перших осіб держави та пасивність самих українців.

нців. Це трійка відповідей-лідерів за результатами опитування Незалежного бюро новин “Що є головною проблемою для України”, в якому взяли участь понад 11 тис. осіб у липні – серпні 2013 р.

Корупцію в контексті соціологічного знання розуміють як наслідок соціальної аномії, дисфункціональності соціальних інститутів і слабкості соціально-інтегруючих цінностей, а також пов’язують з реальною розбіжністю між існуючими заявленими цілями й нелегальними способами їх досягнення.

Соціальна структура українського суспільства сегментована, поділена на паралельні соціальні світи, що послаблює дію інтегруючих цінностей і формування загальнозначущих інтересів. В цих умовах домінує боротьба за зміцнення соціальних позицій на основі доступу до соціальних і владних ресурсів. В умовах низької інституційної довіри й домінування неформальних соціальних зв’язків розвиток і зміцнення корупційних практик як поведінкових моделей пов’язані, з одного боку, з “тиском” держави на рівні розподілу соціальних благ; з іншого боку, соціального мікросередовища, в якому відносини взаємозалежності замінюються відносинами взаємовигоди. Корупційні практики в суспільстві включені в систему соціальних відносин, що пов’язано з експлуатацією неформальних зв’язків, спотворенням соціального капіталу суспільства.

Найпоширенішими формами негативного соціального капіталу є корупція, клани, кумівство, які не мають стосунку до громадянського суспільства, тому кваліфіковані як квазікапітали. У квазікапіталі відбувається накопичення ресурсів, виникають мережі, виробляються й функціонують конвенціональні норми, є довіра, але в зміненій формі – вимушена довіра, тобто є зовнішні ознаки соціального капіталу, але його існування має дисфункціональні наслідки як для суспільства, так і для позитивної форми соціального капіталу. Квазікапітал виникає в замкнутих соціальних мережах, які формуються в тих сферах, де є дефіцит ресурсів, явища відчуження, соціального конфлікту, і є одним із способів подолання цих проблем, але не на користь суспільного блага, а тільки однієї замкнутої мережі, локальної соціальної групи або спільноті, де він виникає, де накопичення квазікапіталу відбувається через механізми перерозподілу накопичених суспільством ресурсів і, таким чином, збагачення невеликої групи через пограбування всього суспільства.

Список використаної літератури

1. Бурдье П. Социология политики / П. Бурдье. – Москва, 1993.
2. Бурдье П. Практический смысл / П. Бурдье. – Санкт-Петербург, 2004.
3. Гидденс Э. Устройство общества / Э. Гидденс. – Москва, 2003.
4. Демкив О. Социальный капитал: теоретические основания исследования и операциональные параметры / О. Демкив // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 99–111.
5. Дюркгейм Э. О разделении труда / Э. Дюркгейм. – Москва, 1998.
6. Епанчинцев А. О. Социальный капитал в западных и российских социокультурных системах : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.06 / А. О. Епанчинцев. – Ростов-на-Дону, 2005.
7. Катаев С. Л. Социокультурный капитал города / С. Л. Катаев, Л. В. Барзенкова-Мясникова. – Запорожье : КПУ, 2012. – 158 с.

8. Коулмен Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулмен // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139.
9. Мертон Р. Избранные социологические труды / Р. Мертон. – Москва, 1993.
10. Парсонс Т. О системе современных обществ / Т. Парсонс. – Москва, 1998.
11. Полезе А. Исследование различной природы незаконных трансакций в Украине / А. Полезе // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 3. – С. 52–70.
12. Сергиенко В. О. Коррупционные практики в российском обществе: влияние и включенность в социальные позиции населения : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04 / В. О. Сергиенко. – Ростов-на-Дону, 2013.
13. Фрейк Н. П. Штомпка “Доверие: социологическая теория”: Реферат / Н. Фрейк // Социологическое обозрение. – 2002. – Т. 2. – № 3. – С. 30–41.
14. Экономическая социология: Новые подходы к институциональному и сетевому анализу / под ред. В. Радаева. – Москва : РОССПЭН, 2002.

Статья надійшла до редакції 06.08.2014.

Барзенкова-Мясникова Л. В. Концепция социального капитала как теоретическая основа для изучения коррупции

Статья посвящена рассмотрению явления коррупции как социальной проблемы с точки зрения классической и неклассической социологической теории, а также в контексте теории социального капитала с целью дальнейшего изучения природы этого явления. Концепт социального капитала позволяет описать коррупцию как практики использования неформальных отношений и создания замкнутых социальных сетей, которые обеспечивают доступ или перераспределение дефицитных ресурсов в пользу членов этих сетей. При наличии внешне схожих с социальным капиталом признаков, коррупция является по своей сути его извращенной формой, что позволяет квалифицировать ее как “квазикапитал”.

Ключевые слова: дефицит ресурсов, доверие, квазикапитал, коррупция, социальный капитал, социальные сети, недоверие к власти.

Barzenkova-Myasnikova L. The Concept of Social Capital as a Theoretical Basis for the Study of Corruption

The article considers the phenomenon of corruption as a social problem from the point of view of classical and non-classical sociological theory, as well as in the context of the theory of social capital for the further exploration of the nature of this phenomenon.

Corruption is presented not so much as an economic and even political-legal issue but a social problem related to the fact that corrupt practices in lots of sectors of public life displace legal practices.

Sociological thought has formed the groundwork in the study of corruption as a phenomenon inorganic, pathological, associated with processes of social degradation and the dysfunction of social institutions.

Social capital is the composite of the actual or potential resources that are associated with the presence of strong network ties, more or less institutionalized relationships of mutual acquaintance and recognition.

In a society of transition period, where the institutional forms of exchange and trust are violated or are not formed, the circulation of social capital is made by bypassing regulatory systems and flows in the informal sector. Social capital compensates normative vacuum, but in addition obtains negative, distorted forms, that are disturbing social and public nature.

The concept of social capital allows us to describe corruption as the practice of using unformal relations and the creation of closed social networks that provide an access or redistribution of scarce resources in favor of the members of these networks. Having externally similar to the social capital characteristics, corruption is quintessential its converted form that allows you to qualify it as the “quasi equity”.

Key words: lack of resources, trust, quasi equity, corruption, social capital, social networks, distrust of the government.

УДК 316

В. А. БУЛАНОВ

ФЕНОМЕН ЯКОСТІ ЖИТТЯ ТА ЙОГО ЗВ'ЯЗОК ІЗ САЛЮТОГЕНЕТИЧНОЮ ПАРАДИГМОЮ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянуто проблеми якості життя крізь призму салютогенетичного світогляду особистості. Обґрунтовано феномен якості життя як загальнопсихологічного компоненту салютогенетичної спрямованості суб'єкта, що дає змогу зрозуміти логіку розгортання багатьох механізмів особистісного благополуччя та формування адекватних життєвих стратегій, спрямованих на повну самореалізацію.

Ключові слова: салютогенез, якість життя, дослідження, психологічні, соціальні та медичні аспекти.

Радикальні соціальні, політичні й економічні зміни, що відбуваються в країні та світі, зачіпають і ускладнюють умови життя кожної людини, змінюють соціокультурну ситуацію, що впливає на становлення й розвиток особистості. Рівень життя сьогодні тісно пов'язаний з якістю життя, а якість життя, на наш погляд, – це не тільки оптимальна реалізація психофізіологічних, суспільно-громадських можливостей кожної особистості, а й самоактуалізація власного особистісного потенціалу кожного. Тому в стратегічних програмах держави повинна бути відображена нова постановка проблеми громадянина, яка потребує дослідження динаміки соціально-психологічних наслідків якості життя.

Інноваційна проблематика сучасного психологічного знання передбачає поєднання та асиміляцію споріднених понять, які набули поширення в сучасній світовій психології, а у вітчизняному науковому просторі тільки починають досліджуватися. До такої категорії понять поряд із салютогенетичною спрямованістю особистості належить і споріднена їй дефініція якості життя. Зазначений процес асиміляції новітніх наукових напрацювань спрямований, насамперед, на повне розкриття структурних конструктів, механізмів, принципів, способів утворення та функціонування психічних явищ.

Фундаментальне обґрунтування феномена якості життя як загальнопсихологічної компоненти салютогенетичної спрямованості суб'єкта дає змогу зрозуміти логіку розгортання багатьох механізмів особистісного благополуччя та формування адекватних життєвих стратегій, спрямованих на повну самореалізацію.

Дефініція якості життя є широкою, комплексною парадигмою, яка містить соціальні, фізичні та психологічні компоненти, що забезпечують адекватний соціально-психологічний статус суб'єкта, свободу діяльності й вибору,

подолання надмірної заклопотаності та дії стресогенних чинників, психологічне й професійне самоствердження, адекватність комунікацій та взаємин.

На сьогодні в психологічній науці не надано чіткого визначення якості життя, яка є однією з головних складових способу життя, тісно пов'язаною з якісною характеристикою самоактуалізації особистості.

Мета статті – розкрити феномен якості життя та його зв'язок із салютогенетичною парадигмою особистості.

За весь період досліджень у руслі вивчення концепції суб'єктивної оцінки якості життя багато галузей науки (соціологія, економіка, медицина, рідше – психологія) зверталися до цієї проблеми. У кожній галузі наукового знання домінувала своя специфіка: одні науковці (економічного профілю) при вивченні якості життя, як правило, виявляли взаємозв'язок “рівня життя” й “якості життя”, соціологи цікавилися загальною оцінною картиною якості життя населення, деякі психологи (Е. Фромм), розглядали її крізь призму впливу матеріального добробуту особистості на індивідуальну якість життя. Усі ці дослідження демонстрували свою науково-галузеву специфіку при погляді на дефініцію “якості життя”, але не розкривали загальнопсихологічної суті та змісту феномена якості життя.

Саме таке розгалуження поглядів дало нам змогу виокремити деякі напрями в спробах вивчення дефініції якості життя.

Традиційно в науці більшою мірою представлені здоров'язбережні напрями дослідження якості життя (медичні та антропологічні напрями), які все одно не уникають психологічних аспектів (А. В. Бараненко, О. О. Белевський, І. В. Линський, Н. Ю. Литвинова, О. І. Минко, В. О. Хащенко, В. В. Шалашов, Ю. М. Шевченко та ін.). Так, на думку В. О. Хащенко, важливим елементом суб'єктивного благополуччя може бути не тільки оцінка власного сьогодення та майбутнього, а і їхнє переживання у вигляді позитивних або негативних емоційних явищ [8]. За Н. Ю. Литвиною, формування навичок емоційної саморегуляції пов'язане зі створенням нових умовно-рефлекторних позитивних зв'язків, які дають змогу напрацьовувати індивідуальний стиль, збалансований за параметрами комфортності, адаптивності та результативності методами позитивного самонавіювання, аутогенного тренування і, відповідно, впливати на рівень розвитку якості життя [4].

Більшість дослідників вважає, що відчуття психологічного благополуччя – невід'ємний компонент здоров'я людини. Участь людини в оцінюванні свого здоров'я (стану) є важливою складовою, оскільки зроблена нею самою оцінка якості життя – цінний і надійний показник її загального стану. Так, за Ю. М. Шевченком, який досліджував цю дефініцію в контексті охорони здоров'я, якість життя – це інтегральна характеристика фізичного, психологічного, емоційного, духовного й соціального функціонування людини на основі свого суб'єктивного сприйняття, зокрема пов'язана зі здоров'ям або з наявністю того чи іншого захворювання [9]. На дум-

ку З. В. Бочкарьової, об'єктивна та суб'єктивна оцінка здоров'я конструює у свідомості суб'єкта певний образ свого стану, багатомірну внутрішню картину актуального стану, а для системної оцінки стану здоров'я індивіда авторка оперує поняттям психологічного благополуччя [3]. Благополуччя, як вважає З. В. Бочкарьова – це багатофакторний конструкт, який являє собою складний взаємозв'язок культурних, соціальних, психологічних чинників і є результатом впливу генетичної схильності, середовища та інших особливостей індивідуального розвитку [3].

Низка авторів визначає якість життя як ступінь комфортності людини усередині себе та в межах свого суспільства (О. О. Белевський, М. В. Сенкевич та ін.).

У працях J. A. Welsh, D. G. Buchsbaum, C. B. Kaplan та інших якість життя розглянуто в пацієнтів міських госпіталів, що мають проблеми, викликані вживанням алкоголю, або в таких, що подібних проблем не мають [14]. Було встановлено, що в осіб, які зловживають алкоголем, показник якості нижчий. Аналогічні дослідження проводив у Польщі К. Polak серед військовослужбовців, метою яких було визначення впливу зловживання алкоголем на якість життя. Було підтверджено припущення, що якість життя знижується разом із ступенем зловживання алкоголем [11]. Аналогічні дані наведені К. L. Kraemer [12] та J. H. Foster [13].

У межах медико-антропологічного напрямку якість життя визначено як сприйняття людиною свого становища в житті, включаючи фізичне, психічне й соціальне благополуччя, ступінь незалежності, якість середовища, в якому вона живе, ступінь задоволеності конкретними умовами життя й іншими складовими психологічного комфорту [5]; як показник задоволеності суб'єкта різними сферами життя і його “комфортності” [1].

Ми згодні з подібним трактуванням якості життя, оскільки воно охоплює не тільки динаміку власне захворювання, а й динаміку відносин з мікро- і макросоціумом, ставлення до себе та оточення, можливості самореалізації, соціального функціонування.

Другий напрям дослідження якості життя умовно можна позначити як психолого-екологічний. Порівняно з вивченням психологічних особливостей особистості, досліджень у цій галузі набагато менше. Проблеми якості життя, що лежать у площині екологічної психології, стосуються вивчення особливостей особистості в реальному житті. Середовище розглядають як комплекс умов, зовнішніх сил і стимулів, що впливають на людину. Увага до психології середовища надає можливість доповнити традиційні підходи до вивчення людини як єдиного замкненого цілого, а основний акцент робити на існуванні нерозривного зв'язку між людиною та умовами, в яких вона живе й розвивається. Феномен якості життя розглядають у психолого-екологічному контексті через необхідність дослідження природоцентричної (екоцентричної) свідомості.

Наразі проблематика екоцентричної свідомості вже достатньо серйозно розроблена для його “зовнішньоприродного” аспекту (щодо зовнішніх об’єктів живої та неживої природи), але майже не розроблена стосовно “внутрішньоприродного” аспекту, наприклад, у плані ставлення людини до інших людей і до самої себе як природного явища (С. Д. Дерябо, В. І. Панив, В. О. Левін та ін.).

Ще один напрям ми умовно назвали духовно-релігійним, оскільки він розглядає якість життя як показник духовної реалізації, що для більшості зарубіжних дослідників практично тотожно релігійності. У дослідженнях, що визначають взаємозв’язок релігійності з ризиком виникнення особистісних розладів, зроблено висновок про те, що релігійність до певної міри є чинником антиризикую при цих розладах [10].

Психодіагностичний напрям у дослідженні якості життя був присвячений нечисленним спробам багатовимірної оцінки методів вивчення якості життя та особливостям їхнього застосування на практиці (*D. L. Scott, T. Garrod, C. R. Joyce*). Участь людини в оцінюванні якості свого життя є якнайважливішою складовою, оскільки власні оцінки якості життя є цінним і надійним показником загального стану.

Онтогенетичний напрям у дослідженні якості життя присвячений різним аспектам розвитку цієї дефініції під впливом батьківських вимог у дитинстві, стилів сімейного виховання тощо (В. П. Адаскевич, В. П. Дуброва, А. В. Пуртов та ін.). Виявлено, що низький рівень якості життя особистості є наслідком таких чинників у дитинстві:

- ці суб’єкти є молодшими або єдиними дітьми в сім’ї;
- лідерство в сім’ї безумовно приписується матері, яку суб’єкти описують, використовуючи визначення “вольова”, “владна”;
- батьки цих родин керовані, підкоряються дружинам, вживають спиртне для зняття напруження (проте в інших соціальних сферах вони посідають відповідальні, “командні” посади);
- вимоги батьків до своїх дітей вельми суперечливі: з одного боку “Ти нічого не можеш зробити сам”, а з іншого: “Ти повинен бути відмінником”, тобто “повинен, але не можеш” (так формується конфлікт необхідності);
- для суб’єктів має велике значення поняття “краса”, причому саме зовнішня (батьки з дитинства навіювали, що “гарні хлопчики і дівчатка повинні бути чистими, красивими”);
- у компаніях однолітків вони не займали лідерських позицій, а підкорялися більшості, з багатьма людьми складаються приятельські стосунки, але близьких друзів немає [2].

У результаті дослідження автори відзначають, що суб’єкти з низьким рівнем якості життя виховувалися в ситуації емоційної депривації з боку матері, яка традиційно вважається джерелом емоційного комфорту в сім’ї. Крім того, відкритий вираз емоцій у їх сім’ях не заохочувався і навіть ка-

рався, що формувало алекситимію, тобто обмежену здатність до сприйняття власних відчуттів, їх адекватну вербалізацію та експресивну передачу.

Якість життя як критерій оцінювання успіху у формуванні особистості через виховання, освіту передбачає низку ознак:

1. Багатовимірність якості життя включає дані про основні сфери життєдіяльності людини: фізичну, психологічну, соціальну, духовну, фінансову.

2. Зміна в часі якості життя залежно від прийнятого способу життя й ефективності освітньо-виховної діяльності, а також від стану людини, зумовленого дією низки ендогенних і екзогенних чинників [2].

Одним з перших вітчизняних дослідників, хто торкнувся категорії якості життя не з погляду критики, а як об'єкта наукового дослідження, стала Н. М. Римашевська [6]. У своїх працях вона розглядає категорію якості життя як одну зі складових життєдіяльності особистості та підкреслює, що це визначення характеризує, перш за все, стан самого суб'єкта. Дослідження М. Г. Рогова та У. О. Казакової проведено на вибірці викладачів вищих навчальних закладів за допомогою опитувальника А. Кемпелла "Якість американського життя" (що, на наш погляд, не відповідає вимогам надійності та валідності отриманих даних) [7].

Респондентам пропонували оцінити власне життя, використовуючи протилежні за змістом визначення: (життя) Нудне – Цікаве, Легке – Важке, Нещасне – Приємне, Даремне – Таке, що має сенс, Насичене – Порожнє, Самотнє – Доброзичливе, Обнадійливе – Таке, що бентежить, Вільне – Обмежене тощо. Потім досліджуваним пропонували оцінити "життя в цілому". Максимальну оцінку отримали параметри: (життя) Таке, що має сенс, Справжнє. Імовірно, цей факт частково відображає специфіку професійної діяльності викладача вищої школи. У зв'язку з повноваженнями соціального статусу, якими наділений викладач, педагог вищого навчального закладу володіє вагомим авторитетом серед своїх вихованців.

Нерозривність навчально-виховного процесу зумовлює позицію викладача: паралельно з викладанням однієї з дисциплін він є особистістю, яка вступає у взаємодію з величезним числом представників підростаючого покоління, тим самим безпосередньо впливаючи на світоглядну позицію молоді. Викладач перебуває в постійному потоці інформації про проблеми, цілі й завдання життєдіяльності не тільки студентів вищого навчального закладу та молоді, що вчиться, а й у центрі уваги всього педагогічного колективу факультету, навчального закладу. Відчуття затребуваності, "потрібності" наявне в кожному моменті педагогічної роботи викладача вищої школи, що підтверджують позитивні показники якості життя.

Висновки. Таким чином, поняття "якість життя" як складова салютогенетичної концепції становлення особистості, є важливою характеристикою загальної життєдіяльності суб'єкта. Дослідження якості життя суб'єкта здійснювалося в таких напрямках: медичному, антропологічному,

психолого-екологічному, духовно-регілійному, психодіагностичному та онтогенетичному. Кожен з них вирішував власні вузькі завдання, розглядав різні аспекти феномена якості життя, але концептуальна загальнопсихологічна теорія якості життя сформована в науці не була.

На наш погляд, суб'єктивна оцінка якості життя є достатньо об'єктивним показником салютогенетичної спрямованості особистості з подальшим вибором принципів позицій у ситуаціях, що створилися в процесі життєдіяльності та самоактуалізації особистості.

Список використаної літератури

1. Абрамова И. В. Качество жизни пациентов общепсихиатрического отделения / И. В. Абрамова // Журнал психиатрии и медицинской психологии. – 2000. – № 1. – С. 42–46.
2. Адашкевич В. П. Индекс качества жизни в дерматологических исследованиях / В. П. Адашкевич, В. П. Дуброва, А. В. Пуртов // Российский журнал кожных и венерологических болезней. – 2003. – № 4. – С. 42–45.
3. Бочкарева З. В. Взаимосвязь психологического благополучия и субъективной оценки здоровья на примере пациентов с патологией сердечно-сосудистой системы / З. В. Бочкарева // Вызовы эпохи а аспекте психологической и психотерапевтической науки и практики : матер. IV Междунар. науч.-практ. конфер. / Казанский государственный университет. – Казань, 2009. – С. 569–572.
4. Литвинова Н. Ю. К вопросу о повышении качества жизни через посредство здоровьесберегающих психологических технологий / Н. Ю. Логинова // Вызовы эпохи в аспекте психологической и психотерапевтической науки и практики : матер. IV Междунар. науч.-практ. конфер. / Казанский государственный университет. – Казань, 2009. – С. 454–457.
5. Польшьяная М. Ю. Оценка качества жизни психически больных / М. Ю. Польшьяная // Архів психіатрії. – 2002. – № 2. – С. 5–9.
6. Римащевская Н. М. Экономический анализ рабочих и служащих / Н. М. Римащевская. – Москва, 1965. – 276 с.
7. Рогов М. Г. Проблемы социальной психологии личности / М. Г. Рогов, У. А. Казакова // Социальная психология, психология труда. – Москва, 2003. – С. 34–49.
8. Хащенко В. А. Модель субъективного экономического благополучия (сообщение 1) / В. А. Хащенко // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26. – № 3. – С. 38–50.
9. Шевченко Ю. М. Концепция исследования качества жизни в здравоохранении / Ю. М. Шевченко // Медицинская газета. – 2000. – № 53. – С. 56–68.
10. Kendler K. S. Dimensions of religiosity and their relationship to lifetime psychiatric and substance use disorders / K. S. Kendler, X. Q. Liu, C. O. Gardner, M. E. McCullough, D. Larson, C. A. Prescott // American Journal of Psychiatry. – 2003. – Vol. 160, № 3. – P. 496–503.
11. Polak K. The evaluation of the quality of life among professional soldiers with diagnosed alcohol addiction syndrome / K. Polak // Psychiatria polska. – 2001. – Vol. 35. – № 6. – P. 1057–1070.
12. Kraemer K. L. Decreased alcohol consumption in outpatient drinkers is associated with improved quality of life and fewer alcohol-related consequences / K. L. Kraemer, S. A. Maisto, J. Conigliaro, M. McNeil, A. J. Gordon, M. E. Kelle // Journal of General Internal Medicine. – 2002. – Vol. 17. – № 5. – P. 382–386.
13. Foster J. H. Quality of life measures and outcome in alcohol-dependent men and women / J. H. Foster Peters, E. J. Marshall // Alcohol. – 2000. – Vol. 22, № 1. – P. 45–52.

14. Welsh J. A. Quality of life of alcoholics and non-alcoholics: does excessive drinking make a difference in the urban setting? / J. A. Welsh, D. G. Buchsbaum, C. B. Kaplan // Quality of Life Research. – 1993. – Vol. 2. – № 5. – P. 335–340.

Стаття надійшла до редакції 21.08.2014.

Буланов В. А. Феномен качества жизни и его связь с салютогенетической парадигмой личности

В статье рассматривается проблема качества жизни в тесной связи с салютогенетическим мировоззрением личности. Обосновано феномен качества жизни как общий психологический компонент салютогенетической направленности субъекта, что позволяет понять логику развертывания многих механизмов личностного благополучия и формирования адекватных жизненных стратегий, направленных на полную самореализацию.

Ключевые слова: салютогенез, качество жизни, исследование, психологические, социальные и медицинские аспекты.

Bulanov V. The Quality of Life Phenomenon and its Connection with the Personal Salutogenic Paradigm

Nowadays the standard of living is closely related to the quality of life, and the quality of life, in our opinion, is not only the optimal implementation of physiological, social and civic opportunities of each individual, but also self-actualization of each person's individual potential.

The fundamental justification of the quality of life phenomenon as a general psychological component of a subject's salutogenic orientation enables understanding the logic of many unfolding mechanisms of personal well-being and the formation of adequate life strategies oriented towards complete self-realization.

The definition of quality of life is a broad, complex paradigm that includes social, physical and, above all, psychological components that provide adequate social and psychological status of a subject, freedom of action and choice, overcoming excessive concern and influence of stress factors, psychological and professional self-affirmation, and adequacy of communication and relationships.

Traditionally health saving directions in studying quality of life are more broadly represented in scholar research (here we include medical and anthropological research directions of this phenomenon), which still do not avoid some psychological aspects.

Additionally, the quality of life aspect can be roughly described as psychological and environmental. Compared with the study of psychological personality qualities, there is scarce research in this field. The quality of life issues that lie in the area of environmental psychology concern the study of personality qualities in real life. The environment is seen as a set of conditions, external forces and incentives that affect a person.

The research of a subject's life quality was conducted in the following directions: medical, anthropological, psychological, environmental, spiritual and religious, psychodiagnostic and ontogenetic. Each of them solved their own narrow objectives, considered various aspects of the quality of life phenomenon, but there a thorough conceptual general psychological theory of quality of life hasn't been developed in science.

Thus, the concept "quality of life" as a part of salutogenic conception of the personality formation is an important feature of a subject's overall life activities.

Key words: salutogenesis, quality of life, research, psychological, social and medical aspects.

УДК 316.344.7

О. В. БУТИЛІНА

ПРОФЕСІЙНА МАРГІНАЛЬНІСТЬ: ВИЗНАЧЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОЯВИ

Шляхом застосування методу моделювання у статті здійснено спробу побудови моделі соціально-професійної площини, основним капіталом якої виступає професіоналізм. Виходячи із запропонованої моделі, визначено окремі спільноти, які є найбільш маргіналізовані.

На підставі наукових розробок і теоретичних моделей запропоновано визначення явища професійної маргінальності. Доведено, що в його основі лежать як суб'єктивні переживання відчуття відчуження, так і об'єктивні фактори – послаблення або, навіть, розрив зв'язків між індивідом та професійною групою.

Ключові слова: професійна маргінальність, професійний капітал, професійна площина, професіоналізм.

Новим напрямом досліджень у соціології сьогодні є визначення та вивчення явища професійної маргінальності. Професійна маргінальність має ознаки плинності, динамічності, відображає тенденції масштабних трансформацій, які відбуваються в соціально-професійній структурі суспільства.

На сьогодні в соціологічній науці поки що не розроблено цілісного теоретико-методологічного підходу вивчення професійної маргінальності. Окремі дослідження можна знайти у роботах російських та українських учених. Зокрема соціально-психологічна інтерпретація цього феномену подана в розробках російської дослідниці О. Єрмолаєвої [3; 4; 5]. Вона пропонує використовувати поняття “професійний маргінал” у межах дослідницького напрямку “психологія професіонала”.

О. Єрмолаєва презентує чотири “ядерних” властивості маргіналізму:

1) неадекватність ментальної бази професії, що виступає у двох формах, а саме: а) ригідність як прихильність до професійних установок, що вже віджили; б) підміна ментальності – заміна професійної ментальності обивательською, політичною, елітарною тощо;

2) “споживання професії”, тобто ставлення до неї як до засобу задоволення особистих потреб, а не як до “конструктивної цілі”;

3) імітація професійної діяльності (демонстрація зовнішньої атрибутики професії) та професійної свідомості (змістовна трансформація та подвійна мораль);

4) “межове” перебування людини в професії – “ефект краю” (байдужість – фанатизм, деідеологізація – надідеологізація, пасивність – агресивність тощо) [3].

На нашу думку, одним з недоліків психологічних методик є те, що вони розглядають досліджуване явище на рівні окремого індивіда й не да-

ють змоги оцінити його прояви на груповому рівні. Крім того, вони не дають можливості оцінити вплив зовнішніх, об'єктивних факторів, що визначають рівень і форми прояву професійної маргінальності, адже вона як різновид маргінальності є передусім соціальним феноменом.

Українська дослідниця В. Лапшина зауважує, що “професійний маргіналізм – це не просто непрофесіоналізм як недостатність або неадекватність професійних знань чи навичок; це, перш за все, особистісна позиція непричетності та ментальна неприналежність до суспільно визнаної для даної професії професійної моралі або, навпаки, внутрішнє віднесення себе до моралі іншого середовища, професійного чи непрофесійного” [6, с. 266]. Дослідниця доводить, що основу цього непростого явища становить криза ідентичності індивідів, їх неспроможність чи скоріше небажання співвідносити свої власні пріоритети, орієнтири з професійною етикою. Проте, слід зазначити, що це складне явище не має зводитися виключно до проблем прийняття професійної етики й моралі. На нашу думку, виникнення феномена професійної маргінальності, насамперед, зумовлено макросоціальними трансформаціями і процесом економічного реформування.

Дещо інша точка зору на природу професійної маргінальності належить російській ученій О. Волковій. Вона зводить сутність цього явища до “невідповідності професіоналізму, статусу та економічного положення особистості” [2]. У цілому, дослідниця пропонує розглядати професійну маргінальність у контексті соціальних змін, що відбуваються у суспільстві та розробляє певні заходи соціальної роботи з приводу формування професійної ідентичності.

Явище професійної маргінальності має чітко виражену соціальну природу, оскільки виступає продуктом взаємодії між людьми в соціально-професійній сфері. Тому використання лише психологічних методик у вивченні цього феномену недостатньо. Нагальною постає потреба розробки соціологічної методики дослідження професійної маргінальності.

Мета статті – дати визначення та охарактеризувати прояви професійної маргінальності; розробити модель соціально-професійної площини та описати потенційно маргінальні групи.

Перетинання різних ліній, в основі яких лежать форми соціальної взаємодії суб'єктів, створює єдину мережу. Соціальний простір, таким чином, є результатом постійної взаємодії індивідів і соціальних груп. Особливим ракурсом цього перетинання є соціально-професійна сфера, де формується особливий тип відносин – професійні. Специфікою професійної сфери є те, що вона виступає свого роду проекцією соціальної структури на процес праці.

Структура професійної сфери може бути змальована по-різному. Частіше за все, в науковій літературі вона з'являється у вигляді ієрархічної системи, що утворена прорангованими соціальними позиціями працівни-

ків, між якими формуються певні системи соціальних зв'язків. І. П. Рущенко зазначає, що “професійно-посадова структура є похідною від поділу праці у суспільстві” [9, с. 257] і пропонує розглядати професійне поле як багатовимірну систему. У межах нашого дослідження ми спробуємо зобразити її у вигляді площини, що має “ядро”, яке містить концентроване виявлення дефіцитного капіталу та “периферію” як сферу, що максимально віддалена від “ядра” й характеризується практичною відсутністю відповідних ресурсів. Основні групи за ключовими лініями горизонтальної диференціації будуть розташовуватись у цьому полі більш-менш віддалено від його центра, тобто “ядра”.

Професія як основа особливих відносин у цій площині соціальної структури суспільства впливає на процес набуття соціального статусу, визначає спосіб життя, формує цінності й моральні установки особистості. По суті професія визначає одночасно характеристику працівника, його робочого місця і процесу праці.

Головною особливістю капіталу, що впливає на характер відносин у межах певного поля, є влада. Тому дуже важливо для нас визначити той ресурс у професійній сфері, володіння яким буде надавати можливість індивіду впливати на інших, тобто капітал, котрий уособлює в собі владу. На нашу думку, основним капіталом, що буде визначати місце різних груп у цій площині, виступає професійний капітал, основу якого становить професіоналізм. Професіоналізм можна визначити як уміння особистості, що засновані на знаннях і практичному досвіді, знаходити швидкі та ефективні шляхи для досягнення максимально вигідного результату в певному виді діяльності. Основу професіоналізму становить професійна компетентність, яка уявляє собою “систему знань, що постійно розширюється і дає змогу виконувати працівникам професійні завдання із високою продуктивністю” [7, с. 68].

Природу влади, що становить основу професійного капіталу, точно визначила В. Подшивалкіна, яка зауважила, що “професіоналізм існує як організоване заняття, що передбачає владу визначати рівень кваліфікації та критерії якості виконання роботи” [8, с. 231–231]. Таким чином, показники професійного капіталу – професіоналізм, компетенція, знання, досвід, професійна ідентичність, професійна мораль, ставлять основу професійного поля. На відміну від інших видів капіталу (економічного, управлінського, соціокультурного) професійний не може бути успадкованим. Професіоналізм набувають індивіди в процесі активної творчої діяльності. На рис. 1 зображено структуру професійного поля, де розмістились окремі соціальні групи у певній віддаленості від “ядра” площини. Таке розташування не характеризує реальне становище означених груп, а скоріше ілюструє їх шанси на отримання частки капіталу.

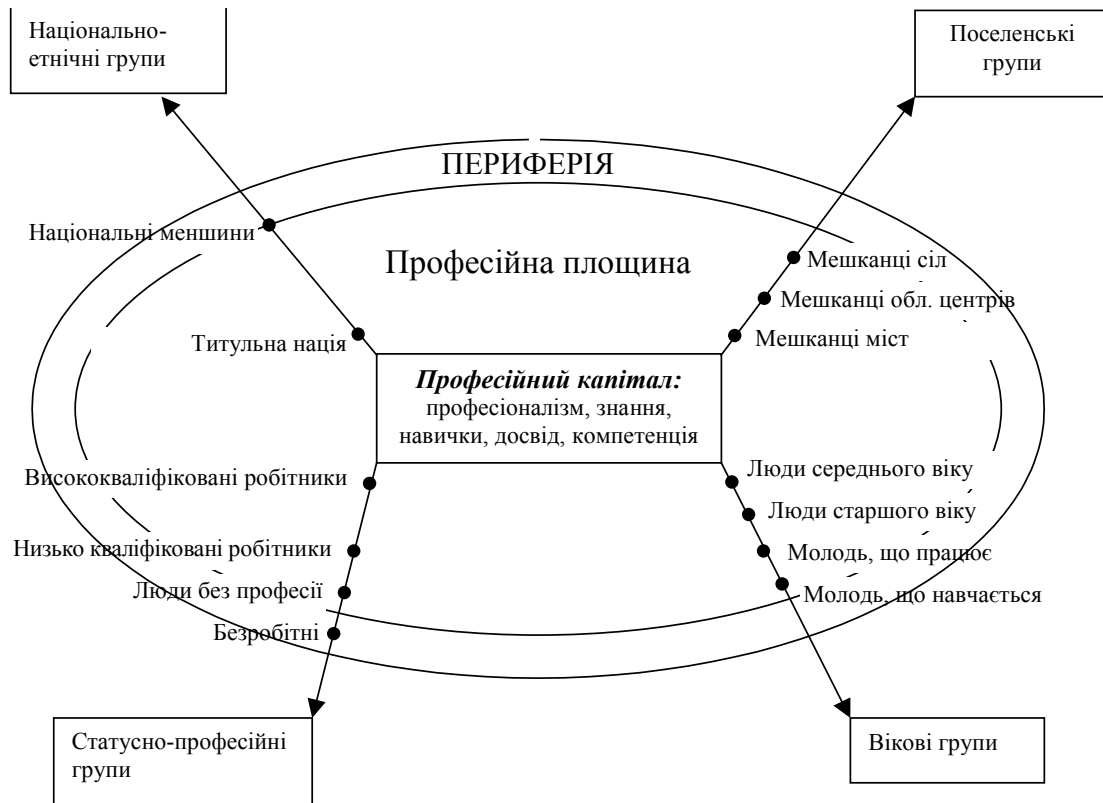

Рис. 1. Модель професійної площини

З поданої ілюстрації видно, що найменші шанси наблизитись до “ядра” площини й отримати можливість використовувати професійний капітал, що відкриє шлях до високостатусних позицій у суспільстві, мають, по-перше, безробітні й люди без освіти та професійної підготовки, по-друге, певною мірою представники національних меншин, яких не бажають бачити на керівних посадах та в людиноорієнтованих професіях (лікарі, соціальні працівники, педагоги тощо), по-третє, мешканці невеликих населених містечок, що віддалені від великих міст і тому мають обмежені можливості отримати професійну освіту чи підвищити кваліфікацію, по-четверте, молодь, що навчається, бо вона об’єктивно знаходиться тільки на початку шляху отримання професії. Значна частина представників цих груп розташована на межі професійного поля чи на його “периферії”. Це дає змогу нам стверджувати, що саме вони можуть бути названі маргінальними.

Проаналізуємо більш детально соціально-професійну площину за кожною із ліній диференціації. Соціально-демографічний вектор, що дає можливість виділити ряд груп, які відрізняються, в першу чергу, віковими показниками, характеризує розташування певних демографічних груп у соціально-професійній площині. На межі поля знаходиться така група, як молодь у віці від 14 до 25 років. Це переважно молодь, що навчається. На нашу думку, ця група є маргінальною, оскільки її представники ще не є професіоналами, а тільки-но оволодівають певними професійними знаннями¹. Намагання моло-

¹ Статус студентської молоді як субпрофесійної групи розглянуто нами у деяких попередніх публікаціях, зокрема [1].

дої людини, що не має базових знань і навичок, приєднатись до “ядра” професійної групи та отримати визнання й повагу, може завершитись невдачею. Люди, що становлять основу професійної групи, не допускають цих “новачків” до спеціальних знань, виказують недовірливе ставлення, сумніви, негативні висловлювання. “Нові” елементи, таким чином, витісняються з процесу взаємодії у межах професійної групи. Особистісні переживання, що відчуває молода людина з приводу цієї ситуації, здебільшого стають поштовхом до накопичення нових знань та отримання додаткових навичок.

Згідно з професійним вектором, що умовно ділить простір на статусно-професійні групи, на периферії професійної площини опинились дві спільноти: безробітні й люди без освіти та кваліфікації. Безробітні, які в основній своїй масі презентують найнижчий прошарок суспільства, найбільш маргіналізована група. Втрата роботи й безуспішні спроби її знайти призводять не тільки до депрофесіоналізації, зникнення навичок, а й до зміни життєвих пріоритетів та в цілому образу життя цих людей. Особа поступово відчужується від професії, колег, звичного середовища спілкування. Може сформуватись така поведінка маргінала як пасивна девіація, що виникає в результаті витіснення особи на периферію соціального життя та характеризується розривом майже всіх зв'язків, що поєднували її з соціальним оточенням.

Характерною ознакою іншої групи – людей без освіти та кваліфікації – є практична відсутність у них будь-яких ознак професійного капіталу. Вони не здатні конкурувати з представниками інших груп, тому часто виключаються з процесу виробництва, маргіналізуються.

У сучасному світі національність чи раса вже не є реальною перепорою на шляху професійної інтеграції індивіда, проте так було не завжди. Представників національних меншин або людей з іншим кольором шкіри не хотіли бачити серед своїх колег представники багатьох професій, особливо високо-статусних. Їх не допускали до отримання професійної освіти, не приймали на деякі роботи. В суспільстві склались певні традиції, моральні установки, затвердилась відповідна громадська думка стосовно цих “чужаків”, що претендували на значимі позиції. Фактично їх виключали з різних областей суспільного життя. Сьогодні ці стереотипи вже практично зламані у громадській думці, проте іноді пережитки суспільної свідомості нагадують про себе у вигляді упередженого ставлення до людей, що на нас не схожі.

Серед поселенських груп найбільші шанси бути виключеними із соціально-професійної сфери мають мешканці невеликих містечок і сіл, що значно віддалені від великих мегаполісів. Це зумовлено обмеженими ресурсами в отриманні освіти й підвищенні рівня кваліфікації.

Таким чином, професійна маргінальність може проявлятися у відчуженні чи виключенні індивіда із соціально-професійної сфери через обмеження або недопущення його до розпорядження професійним капіталом.

Міркуючи про явище професійної маргінальності, необхідно враховувати той факт, що зміни, які відбулись за останні десятиліття в соціально-професійній структурі нашого суспільства знайшли своє відображення в ро-

зміненні сутності й цінності праці. Так, зміни форм власності та кон'юнктури ринку праці перемістили в ранг непрестижних, низькооплачуваних цілу мережу професій так званого соціального напрямку (лікарі, вчителі, соціальні працівники та ін.), таким чином знецінивши саму сутність суспільно важливої праці. Посилення цих тенденцій стало серйозним чинником зміни уявлення різних груп (особливо молоді!) про цінність професії й шанси приєднання до тієї чи іншої професійної спільноти.

Професійна маргінальність у соціально-психологічному аспекті ґрунтується на індивідуальному відчутті й внутрішньому переживанні некомфортності, непричетності до певної професійної діяльності, усвідомленості власної відчуженості від професії.

Виходячи з цих міркувань, можна дати таке визначення досліджуваного феномену: професійна маргінальність – це особливий стан особистості чи групи, який характеризується виключенням із соціально-професійної сфери суспільства, неможливістю (небажанням) реалізовувати професійні знання та навички, втратою ціннісного компонента праці, нездатністю ідентифікувати себе за професійною ознакою, орієнтацією на оплату праці, а не на її сутність.

Висновки. На нашу думку, професійна маргінальність виникає у певній частині економічно активного населення внаслідок відчуження від обраної професії, “професійного ядра” і знаходить різноманітні соціально-психологічні та зовнішні поведінкові вираження: незадоволеність роботою і професією, порушення норм і правил професійної етики, низькоякісне виконання професійних обов'язків, нездатність ідентифікувати себе за професійною ознакою і, врешті-решт, неминучі конфлікти зі “справжніми” професіоналами. Цікавим і перспективним напрямом дослідження явища професійної маргінальності є визначення його наслідків, адже реакцією на витіснення із соціально-професійного середовища можуть бути такі поведінкові прояви, як професійні девіації та професійні деформації.

Список використаної літератури

1. Бутиліна О. В. Студентство як субпрофесійна група / О. В. Бутиліна // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : зб. наук. праць ДонДУУ. Серія “Соціологія”. – Донецьк : ДонДУУ, 2011. – Т. XII. – Вип. 211. – С. 114–120.
2. Волкова О. А. Профессиональная маргинальность в контексте проблем современного российского общества [Электронный ресурс] / О. А. Волкова. – Режим доступа: <http://socprob.ru/2008/professionalnaya-marginalnost-v-kontekste-problem-sovremennogo-rossiyskogo-obschestva.html>.
3. Ермолаева Е. П. Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность (статья первая) / Е. П. Ермолаева // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 4. – С. 51–59.
4. Ермолаева Е. П. Психология профессионального маргинала в социально значимых видах труда (статья вторая) / Е. П. Ермолаева // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 5. – С. 69–78.
5. Ермолаева Е. П. Теневые функции должностной роли в структуре профессионального маргинализма / Е. П. Ермолаева // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 3. – С. 56–65.
6. Лапшина В. Л. Профессиональная идентичность и маргинализм сквозь призму концепции зоны ближайшего развития / В. Л. Лапшина // Методологія, теорія та

практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Харків, 2002. – С. 264–267.

7. Погрібна В. Л. Соціологія професіоналізму : монографія / В. Л. Погрібна. – Київ : Алерта : КНТ : ЦУЛ, 2008. – 336 с.

8. Подшивалкина В. И. Современные тенденции развития профессиональной структуры украинского общества / В. И. Подшивалкина // Проблемы розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства / Соціологічна асоціація України ; Інститут соціології НАН України ; М. О. Шульга та ін. – Київ, 2002. – С. 231–234.

9. Рущенко І. П. Загальна соціологія : підручник / І. П. Рущенко ; передм. проф. О. Н. Ярмиша. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 524 с.

Стаття надійшла до редакції 21.08.2014.

Бутылина Е. В. Профессиональная маргинальность: определение и социальные проявления

Путем использования метода моделирования в статье предпринимается попытка построения модели социально-профессиональной плоскости, основным капиталом которой является профессионализм. Исходя из предложенной модели, определяются наиболее маргинализованные общности.

На основе научных разработок и теоретических моделей предлагается определение явления профессиональной маргинальности. Утверждается, что в его основе лежат как субъективные переживания отчуждения, так и объективные факторы – ослабление или разрыв связей индивида с профессиональной группой.

Ключевые слова: профессиональная маргинальность, профессиональный капитал, профессиональная плоскость, профессионализм.

Butylina O. Professional Marginality: a Definition and Social Manifestations

The article focuses upon a need to develop a new research direction – professional marginality. The phenomenon of professional marginality has a distinctly expressed social nature, as it acts as a product of interaction between people in the social and professional sphere.

The objective of the article is to identify and characterize manifestations of professional marginality and develop the model of the social and professional plane in order to describe potentially marginalized groups in it.

By applying the method of modelling, the author of the article attempts to create the models of the social and professional plane, which main capital serves professionalism. Based on the proposed model, the author identifies separate communities that are the most marginalized: unemployed and people without education and professional training; residents of small inhabited settlements that are away from big cities and, therefore, their inhabitants have limited opportunities to receive vocational training or to improve their skills; studying young people, as they are objectively only at the beginning of their professional career.

Based on scientific research and theoretical models, the article offers the definition of the phenomenon in question. Professional marginality is the state of a particular expulsion of an individual or a group from the social and professional sphere of the society, associated with the inability (unwillingness) to implement professional knowledge and skills and incapacity to identify oneself professionally.

The author concludes that the basis of professional marginality is both subjective experiences of a sense of alienation and objective factors, such as the weakening or even breaking of the links between an individual and a relevant professional group and associated with it dissatisfaction of work and occupation, violation of rules and norms of professional ethics, low-quality exercise of profession, inability to identify oneself professionally, etc.

Key words: professional marginality, professional capital, professional plane, professionalism.

УДК 361.35

Г. Р. ЗАРЕМБА

ЗОВНІШНЯ МІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ. СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглянуто соціологічний дискурс міграції українців і запропоновано класифікацію принципів дослідження міграційних процесів. Виділено основні групи соціальних мобільностей українців.

Ключові слова: українська міграція, міграційні дослідження, групи соціальних мобільностей.

Вивчення міграції, зокрема зовнішньої, наразі актуалізується з огляду на розширення відповідних практик і відображає перебіг і функціонування міграції.

Якщо ми говоримо про зовнішню міграцію українців, то сьогодні її переважно вивчають у країні походження – Україні, щоразу частіше з'являються праці з основних країн перебування українських мігрантів (Польща, Чехія, Італія, Іспанія, Португалія тощо). Можна виділити таких науковців за межами України, як І. Гангулі (I. Ganguli), Ф. А. Віанелло (F.A. Vianello), Є. Кепінська (E. Kepinska), С. Командер (S. Commander), С. Соларі (C. Solari), Н. де М. Харні (N. deM. Harney) та ін. Таким чином, багатоманітність існуючих наукових розвідок ставить перед нами завдання систематизації існуючих досліджень для виділення прогалів та достатньо висвітлених тем у цій сфері.

Метою статті є дослідження соціологічного дискурсу міграційних процесів і видів соціальної мобільності українців.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі завдання:

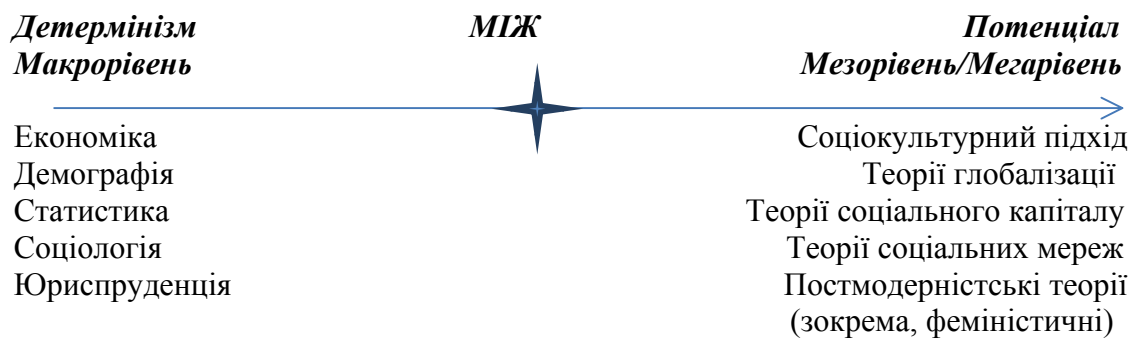
- Проаналізувати та узагальнити існуючі дослідження у сфері зовнішньої міграції українців;
- на основі здійсненого аналізу запропонувати класифікацію принципів дослідження міграційних процесів;
- визначити основні види соціальної мобільності українців, які вивчаються, а також потребують подальшого динамічного обстеження;
- окреслити основні ознаки й тенденції сучасної української міграції.

Аналізуючи праці українських та зарубіжних дослідників, що стосуються зовнішньої трудової міграції українців, можна простежити загальну особливість, а саме міждисциплінарний характер вивчення міграції сьогодні.

Проте стан досліджень міграції в Україні ставить перед нами питання щодо глибини міждисциплінарності основних підходів до досліджень, тому варто приділити більше уваги спробам комплексного аналізу особливостей вивчення зовнішньої міграції українськими вченими, експертами.

Історія досліджень української міграції тягнеться з радянського періоду, незважаючи на те, що форми, масштаби, простір, час, “статус” міграції змінився, проте революційно нових підходів до вивчення проблеми науковці практично не використовують.

А якщо точніше, то сьогодні міграційні студії щодо зовнішньої трудової міграції українців є на так званій точці МІЖ – між радянськими, неактуальними для сучасних патернів міграції підходами, методологіями та сучасними, що виходять за межі “контейнерного” (територіально поділеного) бачення міграційних процесів у межах країни походження та країни перебування; науковий розгляд у цьому випадку виходить за межі макрорівня (країна донор-країни реципієнти), на мегарівень (світ), враховуючи й локальні тенденції (мезорівень). Схематично подаємо це так:

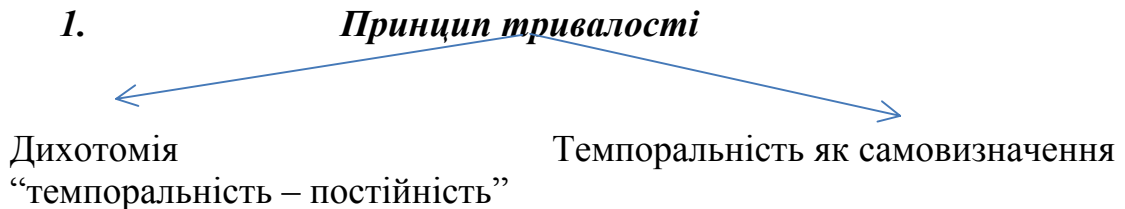
Отже, базова ознака наявних досліджень зовнішньої міграції українців – це детермінізм, в основному соціально-економічний, що й було в типових дослідженнях за часів СРСР. Власне тут є характерними дослідження статистичних даних щодо видів та форм міграцій (Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи Національної академії наук України на чолі із Е. Лібановою, О. Позняк та ін. [2]), соціально-демографічного портрету мігрантів (І. Марков [4], І. Прибиткова [5] та ін.), причин міграцій, в основному через відштовхувальні та приваблювальні фактори (О. Іващенко-Стадник, О. Малиновська [3], Е. Лібанова, Н. Пархоменко, О. Позняк, І. Прибиткова та ін.), вплив міграцій на соціально-економічну ситуацію в Україні, обсяги та канали переказів мігрантів (О. Малиновська, У. Садова, О. П’ятковська) тощо.

Поруч із цим з’являються дослідження, які виходять за межі “контейнерного” (відповідно до концепції У. Бека про Перший та Другий модерн, де “контейнер” – це образ держави із чіткими кордонами [1, с. 18–32]) причинно-наслідкового аналізу процесів зовнішньої трудової міграції: вивчення трансформацій ідентичності мігрантів (С. Одинець [6], О. Ровенчак), ціннісні орієнтації українських мігрантів (В. Володько, О. Іващенко-Стадник), формування мереж комунікацій та соціальних мереж мігрантів (О. Іванкова-Стецюк, І. Марков [6]), фемінізація української міграції (В. Володько, С. Одинець, F. A. Vianello), інтелектуалізація міграції (О. Abreu Bastos, В. Кошулько), мобільність міграції (І. Марков [4]), вплив глобалізації на міграції і навпаки (І. Марков, Б. Юськів). Потрібно наголосити

при цьому, що нагальною залишається потреба не лише дослідження стану й перебігу міграційних процесів, а й розробки теорій міграції, котрі інтерпретували б феномен у сучасних динамічних умовах.

Підсумовуючи стан та особливості наукових напрацювань, присвячених тематиці зовнішньої трудової міграції українців, можна виділити такі основні принципи, що використовуються:

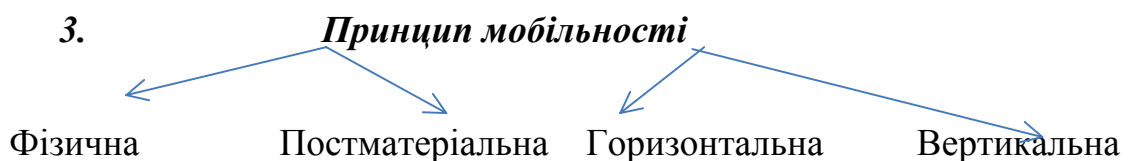

Учасники засідання Національної координаційної ради (НКР) в Україні в межах проекту EURA-NET, у якому з української сторони бере участь відділ соціальної антропології Інституту народознавства НАНУ, яка проходила 10 квітня 2014 р. у м. Львові. Так, О. Малиновська чітко визначила тривалість як фактор, що детермінує міграцію, зокрема її форми та види. Тривалість, за своєю суттю, – дихотомія “тимчасовості-постійності”. Тобто тимчасовість – це означення тривалості. Члени НКР визначають перехід від неповної (човникової, тимчасової) міграції до переїзної (постійної).

Проте, з іншого боку, при аналізі детермінації темпоральності українські дослідники окреслюють і чинник самовизначення мігранта, тоді як наступним завданням є визначення темпоральності поза суб’єктивним компонентом. Тобто поступово темпоральність викристалізовується в самостійний принцип, набуваючи відповідних гносеологічних атрибутів, які ще належить дослідити.

Географічний принцип просторовості, якраз і характеризується “контейнерністю”, соціальний простір міграції за цим принципом чітко зосереджений між країною походження та країною перебування, інколи – транзитними країнами. Застосування принципу просторовості в комунікаційній площині відкриває для науковців мегарівень дослідження процесів зовнішньої трудової міграції, надаючи змогу простежити постійність комунікацій, розвиток соціальних мереж та зв’язків мігрантів, подальші потенційні міграції тощо.

Принцип мобільності пов'язаний із попереднім принципом просторовості. Якщо говорити про принцип фізичної мобільності, то доречним тут буде термін переміщення, тобто фізичне переміщення людини до іншої країни. Принцип постматеріальної мобільності людини передбачає мобільність цінностей, життєвих стратегій, символічного капіталу, зв'язків, можливостей тощо. Актуальними стають дослідження формування, трансляції та трансформації постматеріальної мобільності в сучасних швидкозмінних кондиціях.

Тлумачення горизонтального та вертикального принципів мобільності можемо знайти в працях І. Маркова [4, с. 9–44]. Якщо для вертикальної мобільності характерний принцип “контейнерності”, перехід з одного чітко окресленого простору до іншого, то горизонтальна мобільність – це прояв детериторизації соціальних відносин, формування горизонтального простору та комунікацій.

Завдяки структуруванню основних наукових праць щодо зовнішньої трудової міграції українців за зазначеними вище принципами можемо виділити *такі групи соціальних мобільностей українців:*

1. Інтелектуальна міграція

– студенти. Згідно з дослідженням Науково-дослідного центру вивчення суспільства, проведеного у 2008–2013 рр., кількість українських студентів за кордоном зросла в 1,5 рази: з 21 500 до 32 600 людей. Більшість з них навчаються в Польщі завдяки наявності великої кількості бюджетних програм для іноземних студентів у цій країні. Крім того, існує закон у Польщі, який надає іноземним студентам рік легального перебування в країні після закінчення навчання для пошуку роботи у сфері спеціалізації. Таким чином, ця група потенційно може перейти до групи висококваліфікованих працівників.

Серед інших країн, де українські студенти навчаються, є Німеччина, Росія, Чехія, Італія, Іспанія, Франція, Канада та Австрія.

Відповідно до підписаної угоди про асоціацію з ЄС (27 червня 2014 р.), процес отримання шенгенської візи тепер стає спрощеним для студентів, аспірантів та членів громадських організацій.

Основними причинами вибору зарубіжних університетів українськими студентами, як правило, є кращі гуртожитки, стипендії, мобільність студентів згідно з Болонським процесом, більше фінансування дослідницьких проєктів, ширший вибір доступних стажувань;

– науковці/академіки. Найчастіше академіки та дослідники з України виїжджають для участі в дослідницьких проєктах, на другому місці – стажування, участь у навчаннях чи курсах підвищення кваліфікації. На останньому місці за кількістю виїздів – викладання. Найчастіше тривалість поїздки становить до трьох місяців. Чим тривалішою є поїздка за кордон, тим яскравішим є зменшення кількості українських академіків та науковців, що беруть участь у них.

Основними країнами міграції за кордон є Німеччина, Росія та США. Протягом 1991–2011 рр. щораз очевиднішим стає динамічне зменшення

кількості вчених та дослідників в Україні, що пояснює й зменшення кількості міграцій за кордон цієї групи.

Причинами міграції українських дослідників та академіків є як мотивація на підвищення своєї кваліфікації, здобуття нових знань, вмінь та ресурсів для подальшої роботи, так і комерціалізація української освіти, недостатність матеріальних ресурсів для розвитку освіти та науки тут, відсутність інноваційної інфраструктури в наукових інститутах України, інтенсифікація роботи викладачів та науковців водночас з низькою заробітною платнею та тощо;

– професіонали. Це група нечисленна, але має потенціал для зростання. Перш за все, висококваліфіковані мігранти мобілізуються двома способами: “макро” – через організації/компанії, які в основному є міжнародними й мають контракти за кордоном; і “мікро” – через позаштатну/вільнонайману зайнятість. На сьогодні українська кваліфікована міграція охоплює переважно технічні науки та ІТ-спеціалістів, інженерів тощо. Вони зазвичай влаштовуються у великих корпораціях, ІТ-компаніях або будівельно-монтажних компаніях. Важко назвати країни, де українська кваліфікована міграція є найбільш активною, але, швидше за все, це європейські країни та США.

2. Трудові мігранти:

– сезонні мігранти (міграція, яка відбувається лише в певний період року);

– прикордонні мігранти (“маятники”; “човники”) – тут важливий спосіб здійснення міграції, і теж часткова прив’язка до фізичного часу (характерна систематичність: кілька разів на день, кілька разів на тиждень, на місяць);

– постійні мігранти практикують міграцію постійно, міграція – це невід’ємна частина їхнього життя:

а) “циркулюючі” мігранти (мігранти, які працюють лише кілька місяців у Росії, Чехії, Польщі та повертаються додому, а за деякий час знову їдуть): життя в Україні з короткими виїздами за кордон. До цієї групи можуть також входити сезонні мігранти. Проте виділяємо також: 1) вертикальні – міграція відбувається у форматі “контейнера”, між країною походження та країною перебування; 2) горизонтальні – мігранти, що розширили свій простір мобільності за межі “контейнера”. Існує тенденція до поступового злиття цих двох видів циркулярних мігрантів;

б) “довготривалі” мігранти: життя за кордоном, з короткими приїздами в Україну (лише частина з них повернеться в Україну у момент глибокої старості – “помирати в Україні”).

3. *Потенційні мігранти* – група з установками на міграцію. Грунтуючись на останніх дослідженнях, проведених GfK Україна, типовою групою потенційних мігрантів є люди віком 18–40 років (27%). Вони в основному є потенційними низькокваліфікованими трудовими мігрантами, рідше – потенційними інтелектуальними мігрантами: висококваліфіковані фахівці та студенти. Більшість потенційних мігрантів стверджують, що во-

ни готові залишитися на деякий час за кордоном – 1–2 роки. Найбільш імовірні країни призначення – Росія, Німеччина, Італія, США та Великобританія. Можна прогнозувати збільшення міграційного потоку до Німеччини, Великобританії, Іспанії, США, Канади та пропорційне зменшення міграції до Росії, Польщі та Чехії.

Аналізуючи дані щодо найвиразніших міграційних настроїв молоді, хотіли б також зупинитися на результатах дослідження, проведеного Міжнародним інститутом освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету “Львівська Політехніка” у 2014 р. серед студентів цього університету. Отримані результати вказують на те, що 33% респондентів – це потенційні трудові мігранти, які вбачають у міграції професійну самореалізацію й матеріальну винагороду за професіоналізм. Бажаними країнами міграції є США, Німеччина та Польща. Проте останні події, що відбуваються в Україні, вплинули на зростання почуття патріотизму й зайнятості серед студентів, що є тут стримульовальними факторами.

Додатково, потенційні мігранти часто живуть у прикордонних регіонах, що можна пояснити їхнім включенням у міграційні мережі, ближчі культурні та економічні зв'язки із сусідніми країнами, правові умови (наприклад, спрощується перетин кордону для жителів 30-кілометрової зони на кордоні ЄС) тощо.

Експерти стверджують, що тільки 8–10% з тих, хто декларує готовність до міграції, насправді мігруватимуть.

4. Безповоротні мігранти – мігранти, що не повертаються до країни походження, проте можуть виявляти горизонтальну мобільність (мобільність у горизонтальному соціальному просторі, яка виходить за межі країни походження й однієї країни перебування).

Висновки. Отже, підсумовуючи, підіб'ємо підсумки теоретичного осмислення проблем зовнішньої міграції:

1. На основі короткого аналізу напрацювань за тематикою міграційних процесів виділено такі принципи розгляду міграцій: тривалості, просторовості, мобільності.

2. Для сучасної зовнішньої міграції характерна “множинність” типів соціальних мобільностей, що можуть поєднуватися навіть в одному мігранті, який водночас може бути низькокваліфікованим працівником, котрий здобуває вищу освіту в тій чи іншій країні, для можливості майбутнього працевлаштування, подорожей тощо.

3. Сучасні глобалізаційні процеси, що включають розширення соціального простору, мобільність понад національними кордонами (“детериторізацію”), означають мобільність як фізичну, так і мобільність ідей, цінностей, уявлень, тобто економічного, соціального, культурного й символічного капіталів (постматеріальну мобільність) у горизонтальному соціальному просторі.

4. Таким чином, бачення мігранта як фізичної робочої сили трансформується в межах концепції постматеріалізму. Мігрант уже не тільки

суб'єкт фізичної праці, а й розумової. Крім того, сучасний український трудовий мігрант усе частіше виступає носієм висококваліфікованих професійних навичок, з певним набором цінностей та орієнтирів, життєвих стратегій, позицій, що формуються в межах загальної орієнтації на “пошук кращого” (життя, умов, можливостей) тощо.

Список використаної літератури

1. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек ; пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника ; общ. ред. и предисл. А. Филиппова. – Москва : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
2. Зовнішня трудова міграція українців та її вплив на процес суспільно-політичних трансформацій в Україні : інформаційно-аналітичне видання. – Київ, 2008. – 108 с.
3. Малиновська О. А. Трудова міграція: соціальні наслідки та шляхи регулювання / О. А. Малиновська. – Київ : НІСД, 2011. – 40 с.
4. Марков І. На роздоріжжі : аналітичні матеріали комплексного дослідження / І. Марков, Ю. Бойко, О. Іванкова-Стецюк, Г. Селешук та ін. ; за ред. І. Маркова. – Львів, 2009. – 244 с.
5. Прибыткова И. М. Миграции и время. Украинский вариант развития / И. М. Прибыткова // Постсоветские трансформации: отражение в миграциях / под ред. Ж. А. Зайончковской и Г. С. Витковской. – Москва : Адамантъ, 2009. – С. 63–115.
6. Циркулярна міграція: нові підходи до старої концепції : матеріали дослідницького проекту “Опрацювання концепції політики циркулярної міграції українців до ЄС у взаємодії експертних середовищ та аналітичних центрів України та ЄС” / І. Марков, Г. Селешук, Р. Савчинський, О. Іванкова-Стецюк, С. Одинець. – Львів, 2012. – 304 с.

Стаття надійшла до редакції 02.08.2014.

Заремба А. Р. Внешняя миграция украинцев. Состояние исследования

В статье рассматривается социологический дискурс миграции украинцев и предлагается классификация принципов исследования миграционных процессов. Выделяются основные группы социальной мобильности украинцев.

Ключевые слова: украинская миграция, миграционные исследования, группы социальной мобильности.

Zaremba G. External Migration of Ukrainians. State Research

In the article an attempt to analyze existing works in the studies of Ukrainian migration and classification of principles of migration studies has been made. In addition, the paper highlights the main groups of social mobility of Ukrainians.

Based on a brief analysis of developments on the subject of migration has been allocated the following principles consider migration: the principle of duration, spatiality principle, the principle of mobility.

Contemporary Foreign migration characterized by a “multiplicity” types of social mobility that can be combined even one worker who can be both low skilled workers, which in higher education in a country, opportunities for future employment, travel and more.

Modern globalization, including expansion of social space, mobility over national borders (“deterytorizatsiyu”), meaning mobility both physical and mobility of ideas, values, ideas, ie, economic, social, cultural and symbolic capital (postmaterialnu mobility) horizontally social space.

Vision migrant as physical labor is transformed within the concept postmaterializmu. The migrant is not only the subject of physical labor and mental. Besides modern Ukrainian labor migrants are increasingly serving carrier qualified skills, with a particular set of values and orientations, life strategies, positions that are made in the general orientation of the “best search” (life conditions, opportunities) and others.

Key words: Ukrainian migration, Migration Studies, groups of social mobility.

УДК 316.334.2

Н. О. ЗАЦЕПІНА

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ МОДИ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК ВІТЧИЗНЯНОГО ТУРИЗМУ

У статті розглянуто туризм як перманентно оновлений культурний контент, який стає поширеною соціальною практикою, способом формування ідентичності. Досліджено сучасні тенденції моди в туризмі, які стають фактором впливу моди на конструювання культури туристського споживання, засноване на аналізі експертних інтерв'ю, інтерв'ю з туристами, даних анкетного опитування клієнтів туристичних фірм. Визначено, що туризм в умовах глобалізації, інтенсифікації міжособистісних комунікацій та віртуалізації стає важливим фактором конструювання ідентичності людей, а соціальні практики туристів сприяють формуванню культури споживання і способу життя, а мода в туризмі є засобом вираження соціальних та культурних уподобань і відмінностей між споживачами турпродукту.

Ключові слова: туризм, мода, соціокультурні практики, культура споживання, турпродукт.

В останні десятиліття особливої актуальності набуває проблема споживання та будівництва культурних тотожностей. Зростаючі потоки туристів до Європи й по всьому світу з пострадянських держав беруть участь у процесах глобалізації та культурного обміну нарівні з усіма іншими. Сталість туристських переміщень стало повсякденною практикою українців, що призводить до колосальних соціальних і культурних змін. Мільйони наших сучасників подорожують світом, чисельність туристів з кожним роком зростає. І в кожного свої мотиви, ціннісні орієнтири, потреби. Перебуваючи в центрі дослідницького інтересу, туризм співвідноситься з цілим рядом сфер суспільної свідомості та діяльності, таких як культура, політика, економіка, наука, соціальна сфера, релігія, що надає йому статус глобального сучасного явища як об'єднуючого та структуруючого соціум, так і виявляючого маргінальні прояви й ризики, запобігання яким є завданням будь-якої держави й потребою кожного учасника просторової мобільності.

Туризм – явище одночасно фізичне й метафоричне, що пов'язане з переміщеннями як у географічному просторі, так і зі сфери повсякденного досвіду в малознайому для актора реальність, часом навіть екзотичну. Туризм наповнюється перманентно оновленим культурним контентом, стаючи поширеною соціальною практикою, способом формування ідентичності.

Актуальність цього дослідження зумовлена зацікавленістю у вирішенні проблем соціокультурних практик вітчизняного туризму державними та бізнес-структурами, академічними спільнотами, освітніми установами, що відповідає стратегічному напрямку його розвитку в Україні.

Важливість вивчення туризму полягає у визнанні його провідним чинником розвитку відпочинку, рекреації, творчості, дозвілля як окремих громадян, соціальних груп, так і соціуму в цілому.

Актуальність теми дослідження полягає у вивченні соціальних умов створення, трансляції та відтворення ідей, уявлень та зразків поведінки, що реалізуються туристами у своїх соціокультурних практиках. У туризмі спостерігається плюралізм поведінкових стратегій акторів, що відображається в еволюційному переході від дискурсу рівності до цінності інакшості. Реалізуючись у сьогоденні, практики туристів поєднують ретроспективні й прогностичні функції, що виражаються у зверненні до культурної спадщини, соціальної пам'яті, сімейних традицій, з одного боку, та сприяє конструюванню індивідуальних життєвих стратегій – з іншого.

Туризм, який займає важливе місце в соціології та антропології сучасності, є особливого роду глобальним проектом, маркуючи соціальний простір і час, в універсумі яких туристи як актори міжособистісних комунікацій та соціальні агенти просторової мобільності своїми практиками конструюють його реалії та перспективи в масштабі глобальних трендів і локальних модусів. У роботах П. Бергера, І. Гофмана, Т. Лукмана, Дж. Г. Міда, А. Шютца аналізу підлягають індивідуально-особистісні конструкції навколишнього світу, смисли і значення міжособистісних комунікацій. У культурній перспективі постмодерну розглядають туризм Н. Є. Покровський, Н. Урлі, Т. І. Черняєва. Конструюванням культурної ідентичності туристів займалися такі дослідники, як Д. Бурстін, В. Галані-Мутафі, Н. Граберн, Е. Коен, Дж. Криппендорф, Д. Маккенел, М. Палмер, С. Раян. Авторські типології туристів належать Е. Коену, А. Мачином, Дж. Уррі, І. В. Зоріну, М. Маяцької. Вперше Д. Маккенел звернувся до пошуку автентичного досвіду як основи туристської активності, наукова полеміка про що не закінчується до сьогодні. Феноменологія туристичного досвіду знайшла висвітлення у дослідженнях З. Баумана, Д. Бурстін, Дж. Джафарі, Е. Коена, В. Тернера, Дж. Уррі, І. В. Зоріна, В. І. Ільїна, М. Маяцького, Н. Є. Покровського, Т. І. Черняєвої. Локальні комунікативні моделі в практиках зарубіжних туристів досліджуються в роботах Г. Віджезінга, А. Г. Вудсайда, Ю.-С. Лі, М. Льюїса, Д. Неша, К. Мартіна. Феноменологічна концепція З. Баумана, Дж. Уррі є основоположною у формуванні конструктивної взаємодії туристів і місцевих жителів. Особливої уваги заслуговує здійснений А. Г. Вудсайди аналіз локальних інтеракцій туристів з місцевими жителями в соціокультурному інвайронменті приймаючої туристської дестинації за допомогою методу нетнографії – наративного аналізу історій з особистого туристичного досвіду в блогах мандрівників. Питання конструювання іміджу суб'єктів та об'єктів туристської активності розглядаються в роботах Ю. М. Голубчикова, М. Маяцького, Є. В. Мошняги, І. Л. Савкиної. З критикою суспільства споживання виступає Ж. Бодрійяр. Споживання як домінанта сучасного соціуму висвітлюється І. М. Іванової, Т. А. Хагуровим;

особливості споживання в туризмі розглядаються В. І. Ільїним, Я. М. Рошиною, Т. І. Черняєвою; питання моди досліджують Р. Барт, Г. Фершоу, А. Б. Гофман, О. Ю. Гурова, Л. І. Ятін. Про специфіку розвитку середніх споживчих шарів пишуть Н. Г. Балобанова, Б. С. Гладарев, Д. В. Іванов, Т. Р. Калімуллін, О. В. Лешкова, В. А. Литвинов, Р. Х. Симонян, А. Б. Фенько, Ж. М. Цінман, приділяючи увагу туристським перевагам.

Але без концептуального опрацювання залишаються проблеми формування туристських цінностей і мотивацій, конструювання типів ідентичності сучасних українських туристів, виявлення особливостей соціальних інтеракцій між акторами культурних практик туризму, локальних обмежень і соціальних бар'єрів реалізації туристської активності. У дослідженні сфокусовано увагу на розробці соціології культури туризму як перспективного наукового напрямку, сприятливого розпізнаванню індивідуального досвіду подорожей і соціальних взаємодій у просторово-часовому універсумі епохи глобалізації.

Метою статті є вивчення сучасних тенденцій моди в туризмі, ступеня впливу моди на конструювання культури туристського споживання та формування соціокультурних практик вітчизняного туризму.

Під впливом глобальних соціальних змін формується мобільна культура, компонентом якої є активна просторова мобільність акторів у форматі туристських практик. Їх різноманіття сприяє розвитку нових типів соціальних відносин, переходу до інформаційно-комунікативного порядку. Туризм в умовах глобалізації, інтенсифікації міжособистісних комунікацій та віртуалізації стає важливим фактором конструювання ідентичності людей, які знаходяться в стані перманентного туризму – реального, віртуального, рефлексивного.

Отримавши широке поширення як виїзний туризму у 1990-ті рр., практики українських туристів інтенсифікувалися та диверсифікувалися, ставши компонентом повсякденності. Практики українських туристів розвиваються, з одного боку, в напрямі близькому за змістом та утримання практикам іноземних туристів, у чому проявляється глобальна тенденція туристської активності, з іншого – реалізують характерні для внутрішнього українського туризму локальні модуси. Сучасні українські туристи як спільність мають соціально-демографічні та економічні характеристики, ієрархію переваг у контексті поведінкових стратегій, ціннісно-мотиваційну структуру, що підлягають аналізу.

У дослідженні увагу сфокусовано на таких формах соціальних взаємодій, як “турист – турист”, “турист – співробітник турфірми”, “турист – місцевий житель”, “турист – ЗМІ”. Різні у своїй комбінації соціальні комунікації та інтеракції дають змогу виявити причини й особливості змін у розвитку нових типів соціальних відносин. Здійснюючи критичну рефлексію впливу глобальних систем комунікації на свідомість та поведінку людей як споживачів туристських послуг та ролі ЗМІ, Інтернету в інституювання просторово мобільних і віртуальних практик туризму, було визначе-

но, що відбувається інтенсивний вплив ЗМІ на формування переваг туристів, чий ціннісний уявлення є компонентом ідентичності як споживачів медійної продукції. Глобальні системи комунікації активно впливають на свідомість та поведінку людей, формуючи туристські переваги, потреби, мотиви, стверджуючи цінності епохи консюмеризму, що призводить до розвитку віртуальних подорожей та використання ресурсів Інтернету для організації турпоїздок. Результати Інтернет-опитування турагентів відображають прагнення туристів знизити свої витрати на турпоїздку, організувавши її самостійно. Турист нового покоління є режисером та навігатором своєї просторової мобільності. Презентований у віртуальній реальності туризм – це своєрідна подорож без переміщень у фізичному просторі. Він знаходиться в трьох полях – передумова, доповнення, продовження практик реального туризму та співвідноситься з природними, технічними, культурними, містичними віртуально. Глобальні системи комунікації стимулюють розвиток фототуризму та віртуального туризму, практики яких вперше знайшли відображення в ідеї “уявного музею” А. Мальро. Сфера туризму належить до тих областей діяльності, де міфи, фантазії, “гіперреальність” моделюють за допомогою Інтернету та ЗМІ поведінку клієнтів та максимально використовуються професійними агентами. Роль віртуальної комунікації полягає в посиленні реальної, у тому числі на моделях взаємин: турист – турагент; турист – Інтернет, ЗМІ; турагент – Інтернет, ЗМІ. Соціальні зміни в культурних практиках сучасних туристів детерміновані кіно- та телеподорожами, віртуальними переміщеннями всесвітньою мережею Інтернет, де активно розвивається туристський дискурс.

Порівняльний аналіз змісту популярних телевізійних передач туристської тематики дає змогу зробити висновки про PR-супровід та режисуру іміджу об’єктів сфери туризму, конструювання у телеглядачів дослідів різного ступеня достовірності між віртуальними й реальними практиками. Так, наприклад, критичний аналіз транскриптів телепередач свідчить про якісну динаміку висвітлення мас-медіа соціальних змін практик екотуризму в Україні та за кордоном, пильну увагу до проблем його розвитку з боку експертного співтовариства, читачів, радіослухачів.

У силу віртуалізації сучасного суспільства туризм стає свого роду глобальним мережевим медіапроектom. Сучасний турист перебуває між освоєнням символічного простору та його привласненням, між культурними практиками пізнання та споживання (Д. Н. Замятін, В. І. Ільїн, Н. Є. Покровський, Дж. Уррі, Т. І. Черняєва, П. Штомпка). Множинність соціальних комунікацій у туризмі формують просторово-часові та символічні поля взаємодій акторів, руйнуючи раніше сформовані та конструюючи нові стереотипи масової свідомості та поведінки.

Важливим чинником формування переваг і мотивацій туристів є те, що Дж. Уррі називає конструюванням туризму за естетичним критерієм. Часто в реалізації культурних практик туристів домінує критерій естетики

місця відвідування. Трансформація досвіду культурних практик туристів є прикладом локального модусу соціальних змін, що фіксуються в дискурсивних полях: радянський і пострадянський досвід туризму; індивідуально-особистісний і колективний досвід виїзного та внутрішнього туризму; символічний капітал і статусні позиції з проекцією на соціальну роль туриста; конструювання ідентичності туриста за допомогою чергування і поєднання періодів реального, ідеального, рефлексивного туризму.

У дослідженні туризм концептуалізується як поширена практика середніх споживчих шарів. Щодо туризму як виду діяльності та типу активності є різні точки зору респондентів: зі значним відривом переважають думки про те, що туризм – це відпочинок, емоційна підзарядка, пізнання, спілкування. Туризм сприймається як спілкування у два рази частіше, ніж фізична активність. На вибір туристом поїздки, маршруту, місця відпочинку впливає сукупність факторів, їх ранжування за ступенем значущості приводить до висновку, що на першому місці знаходиться фактор особистого досвіду; на другому – вплив інших акторів, ЗМІ; на третьому – мода й реклама. Для виявлення основних мотивів, що впливають на переваги вибору турпоїздок респондентами, проведено факторний аналіз, у процесі якого виявлено наявність шести факторів (шести блоків мотивів), обраних респондентами із запропонованих за ступенем важливості, згідно з якими вони відправляються в турпоїздки і які впливають на їх вибір турпоїздки. Фактори володіють сильним внутрішнім взаємозв'язком. Факторам присвоєно найменування: раціональна активність, розширення кругозору, новизна відчуттів, вихід з повсякденності, відпочинок з близькими, престижна тусовка. Проведений ієрархічний кластерний аналіз даних анкетного опитування виявив три подібні за розміром кластери: основою першого є молоді активні туристи, у другому зосереджені поліваріантні туристи, ядро третього – туристи з досвідом, орієнтовані на пізнавальні практики. У результаті аналізу даних анкетного опитування клієнтів турфірм встановлений значущий коефіцієнт кореляції до змінної “престижність місця відпочинку”. Ранжування факторів на основі коефіцієнта регресій дало змогу встановити фактор максимального впливу на вибір туристів – ЗМІ й мінімального впливу – поради друзів і знайомих.

У процесі дослідження було проаналізовано особливості споживчих переваг українських туристів. За результатами опитування клієнтів турфірм виявлені найбільш важливі причини турпоїздок: отримання нових вражень; зміна обстановки; відпочинок від роботи; насолода природою; розширення культурних пізнань; оздоровлення. Причинами певної значущості є: вирішення ділових проблем; пошук романтичних відносин; перебування на самоті. Опитування показало найбільш популярні для відвідування міста: Київ, Ялта, Львів; переважні для туризму й відпочинку традиційні міста-курорти Чорноморського узбережжя: Ялта, Алушта, Севастополь, Судак, Одеса. Дані різних опитувань про наміри українців відвідати

зарубіжні країни дають змогу виявити країни-лідери: Франція, Італія, Єгипет, Туреччина, США, Великобританія, Німеччина. Аналіз результатів соціологічних опитувань 2008–2013 рр. демонструє кількісно різні дані про частоту та періодичність проведення українцями відпустки за кордоном: якщо серед клієнтів турфірм ця частка висока (69%), то в межах всеукраїнської вибірки результати коливаються від 8,5 до 16,9%. Відмінності в поведінкових стратегіях українських туристів зумовлені факторами: вік, стан здоров'я, система цінностей і мотивацій, рівень доходу. Перешкодами є дефіцит фінансових і часових ресурсів, сімейні обставини, проблеми зі здоров'ям, незнання іноземної мови для закордонних поїздок, ризику й відсутність гарантій безпеки, несформована потреба подорожувати. На сьогодні чітко проявляється активний розвиток в Україні середніх споживчих шарів, до яких можна віднести близько 37% респондентів з числа клієнтів турфірм. Згідно із соціологічними опитуваннями останніх років, виїзний туризм став поширеною практикою представників середніх споживчих шарів, проведена за кордоном відпустка стає характерною рисою їх повсякденного досвіду та поведінкових стратегій. Відпочинок за кордоном може служити індикатором, за яким людину та його сім'ю можна віднести до середніх споживчих верств. Результати групових дискусій дають змогу стверджувати, що ієрархія переваг українських туристів на турецьких курортах складається з географічних пріоритетів, фінансових можливостей, стійкої схильності до вибору системи обслуговування олл-інклюдів, поєднання пляжного, культурно-пізнавального видів туризму, шопінгу. Проявляється широка амплітуда цінностей і мотивацій у реалізації туристської активності українських туристів на курортах Туреччини, що впродовж 2003–2013 рр. входить до п'ятірки лідерів з прийому українців. Туризм став важливим компонентом життя і діяльності сучасних людей, що прагнуть не тільки працювати й заробляти, а й відпочивати та подорожувати різноманітно й комфортно.

Також було досліджено феномен моди, пов'язаний з локальними культурними модусами споживання турпослуг і відображає глобальні тенденції культури епохи консюмеризму. Будучи явищем масовим і популярним, туризм наочно демонструє спосіб життя з орієнтацією на культурне освоєння земного простору, він виступає як своєрідним двигуном і законодавцем моди, а одночасно і засобом власної популяризації. Уявлення про повноцінний відпочинок стають невід'ємними від турпоїздки, на вибір якої впливають фактори моди й престижного споживання. Було визначено, що мода сприяє формуванню індивідуального стилю й іміджу споживача. Згідно з П. Бергером і Т. Лукманом, ідентифікація служить ключовим моментом суб'єктивної реальності, що підкреслює визначальну роль стилю у процесі соціалізації та самопрезентації. Індивідуальний стиль туриста є елементом структурування соціальної реальності, що виконує функцію ідентифікації людини в цій соціальній ролі. На основі аналізу емпіричних даних було виявлено сучасні тренди взаємодії індустрії моди і сфери тури-

зму, ступінь впливу туристської моди на конструювання культури споживання, обґрунтовано тезу про важливість формування громадської думки щодо розвитку внутрішнього туризму й подорожей Україною. Аналіз експертних інтерв'ю свідчить про тісний взаємозв'язок моди і престижу в туризмі. Мода в туризмі як фактор престижного споживання займає важливе місце в системі сучасних символів соціальної стратифікації, поширюється на види й напрями туризму, дестинації, курорти, готелі, турфірми. Вона формується професіоналами турбізнесу, транслюється ЗМІ потенційним клієнтам. Сучасна мода конструює культуру споживання турпослуг.

Організація та здійснення туристських поїздок детерміновані вибором пріоритетів у споживчих практиках, системою цінностей і мотивацій, на які впливають фактори: особистий досвід подорожей, думки близьких, поради співробітників турфірми, ЗМІ, Інтернет, реклама, мода. Конструювання ідентичності туриста є, з одного боку, впорядкованим процесом, з іншого – гнучко-ситуативним. Індивідуальна поведінкова стратегія туриста в умовах глобалізації схожа із загальною життєвою траєкторією, одночасно ретельно планованою і важко передбачуваною. Вибір поведінкової стратегії українського туриста залежить як від власних інтересів і потреб, так і від подієвого ряду, що можна інтерпретувати як контекстуально-просторову мобільність. Туристи диференційовані в оцінці ступеня важливості причин, за якими вирушають у подорожі, що залежить від віку, рівня освіти, доходу, місця проживання. Виїзний туризм стає поширеною практикою представників середніх споживчих шарів, до стандарту споживання яких належать соціокультурні практики туризму за кордоном як ресурс розвитку соціального та символічного капіталу.

Сучасні українські туристи реалізують різноманітні поведінкові стратегії, в основі яких лежить, з одного боку, архетип радянського зразка, з іншого – розвиваються нові соціальні практики: організовано участь туристів у масштабних заходах, віртуальні подорожі, замовлення турпослуг Інтернетом, кредитування подорожей. Спостерігається зростання туристських комунікацій у просторі Інтернету за допомогою різноманітних мережевих ресурсів (веб-сайти, портали, блоги, електронні журнали, онлайн-нові путівники, Інтернет-форуми), що свідчить про прагнення туристів конструювати свою позитивну індивідуальну та групову ідентичність. Соціальні зміни в туризмі проходять двома осями комунікацій – міжособистісні інтеракції (турист – турист; турист – місцевий житель; турист – турагент) і віртуальні практики (турист – турагент; турист – Інтернет, ЗМІ; турагент – Інтернет, ЗМІ). У силу віртуалізації сучасного суспільства туризм стає свого роду глобальним мережевим медіапроектom. Глобальні системи комунікації активно впливають на свідомість та поведінку людей, формуючи туристські потреби, уподобання, цінності, мотиви.

Сучасний турист перебуває в просторі нескінченного різноманіття образів, текстів, символів, знаків, що вимагають як особистого осмислення, так і зо-

внішніх інтерпретацій. Значущість когнітивного, етичного та естетичного компонентів туризму на сьогодні посилюється як ніколи раніше, що призводить до поширення зразків культури і стилів поведінки. Однак деперсоніфіковане знання, що транслюється мас-медіа, не може замінити особистий досвід подорожей.

Практики як впорядковані сукупності навичок доцільної діяльності допомагають людині реалізуватися в конкретній соціальній ролі. Вони конструюють та відтворюють ідентичності, розкривають основні способи соціального існування, можливі в певній культурі в конкретний момент часу. Культурні практики туриста концептуалізуються як вектор структурування соціального досвіду актора в проектуванні нових типів відносин між ним і місцевими жителями, співробітниками сфери туризму та гостинності, іншими туристами. В культурних практиках туристів диспозиції служать структуруючою основою для систематизації свого та чужого емпіричного досвіду, в них формуються і еволюціонують принципи, їх організують і адаптують як до умов існування, цілей здійснення, так і багаторазово повторюваної ретрансляції.

За результатами емпіричного дослідження отримано три схожі за розміром кластери туристів. До першого належать люди переважно молодого й середнього віку з незакінченою вищою освітою, які не перебувають у шлюбі, спостерігається невелике кількісне переважання жінок над чоловіками. У першому кластері проявилися найвищі коефіцієнти чинників “раціональна активність”, “новизна відчуттів”, “відпочинок з близькими”. Основою кластера є молоді активні туристи. У другому – рівномірно розподілені представники різних вікових груп, рівня освіти, сімейного стану, статі. Набагато менше, ніж в інших кластерах, виражена специфіка соціально-демографічних характеристик, що дає змогу припустити провідну роль туристської мотивації особливостей особистості. Проявилися найбільш високі коефіцієнти факторів: “вихід з повсякденності”, “престижна тусовка”. Кластер поданий поліваріантністю туристів. До третього кластеру належать переважно люди старшої вікової групи. Набагато більше, ніж в інших кластерах, людей з вищою освітою, ученим ступенем, одружених. Найпомітніше кількісне співвідношення на користь жінок. Тут найвищі коефіцієнти, виявлені чинниками “розширення кругозору”, “вихід з повсякденності”, “відпочинок з близькими”. Основу кластера становлять туристи з досвідом, орієнтовані на пізнавальні практики. Значного впливу фактора доходу на мотивацію туристів не виявлено: скоріше не рівень доходу, а статеві характеристики й особливості соціалізації людини відіграють роль у формуванні туристських переваг.

Таким чином, можна зробити висновки, що на сприйняття і формування переваг, вибір туристами місць відпочинку, що позиціонуються як престижні, впливають ЗМІ, особистий досвід подорожей, рекомендації співробітників турфірм, поради друзів і знайомих. ЗМІ надають максимальний вплив на вибір туристами місць відпочинку, найменш значущий фактор впливу – поради друзів і знайомих. Рівень довіри потенційних туристів до

співробітників турфірм невисокий, про що свідчать коефіцієнти регресійного аналізу, з чого випливає висновок про необхідність поліпшення якості обслуговування як ресурсу підвищення репутації турфірми. Український турист є суб'єктом сучасних соціальних змін. Туристи як соціальні актори об'єктивно класифікуються. Мотиви й ціннісні орієнтації в реалізованих ними поведінкових стратегіях лежать в основі моделі типів ідентичності. Туристська ідентичність є сукупністю мотивацій, ціннісних установок, стратегій поведінки, видів діяльності людини, що перебуває в соціальній ролі туриста.

Згідно з результатами дослідження, клієнти турфірм є переважно представниками середніх і молодих вікових груп, фінансово забезпечені, серед них велика частка людей з вищою освітою. Домінуюча сфера трудової діяльності та пріоритетний рід занять не були виявлені. Опитане за репрезентативною вибіркою українське населення демонструє значно нижчий рівень доходу й рівень освіти, що в цілому можна пояснити. Структура українських туристів (споживачів турпродукту, клієнтів турфірм) за своїми соціально-демографічними характеристиками, соціально-економічним і освітнім статусом у цілому відрізняється від структури українського населення. Слід говорити про первинні групи, які представлені людьми, що подорожують перманентно, і вторинні групи, в які входять люди, які подорожують дискретно. Є й третій масштабний сегмент – потенційні туристи. Головними бар'єрами в реалізації туристської активності українців є дефіцит фінансових і часових ресурсів, стан здоров'я, незнання іноземної мови для закордонних поїздок, ризики й відсутність гарантій безпеки, несформована потреба подорожувати. У здійсненні турпоїздки дуже важливим є поєднання як мотивацій і цінностей, так і перешкод, результуючим вектором яких є модель поведінки людини в переході від туризму ідеального й віртуального до реального й рефлексивного.

Соціальні практики туристів сприяють формуванню культури споживання і способу життя. Поняття про повноцінний відпочинок стає невід'ємним від турпоїздки, на вибір якої впливають тенденції моди, що займає важливе місце в системі сучасних символів соціальної стратифікації. Мода в туризмі є засобом вираження соціальних і культурних уподобань і відмінностей між споживачами турпродукту. У контексті туристичної моди можна розглядати престижне споживання і формування індивідуальної культури туристів як споживачів. У епоху глобалізації туризм сприяє подальшій індивідуалізації споживчих запитів, які перебувають у компетенції формування моди в туризмі щодо професійних агентів, експертів туристської спільноти, мас-медіа.

Список використаної літератури

1. Березницкая Н. Л. Туризм как фактор межкультурной коммуникации : автореф. дис. ... канд. культурологии / Н. Л. Березницкая. – Санкт-Петербург, 1999. – 24 с.
2. Карамашева А. А. Роль туризма в развитии личности / А. А. Карамашева // Тип культуры : альманах. – Москва : РАГС, 2004. – Вып. 2. – С. 322–334.
3. Лысикова О. В. Престижное потребление как фактор персонализации туризма и самоидентификации туриста / О. В. Лысикова // Проблемы управления социально-

экономическими системами : межвуз. сб. науч. трудов / под. ред. Л. В. Соколовой. – Саратов : СГСЭУ, 2007. – Вып. 1. – С. 151–156.

4. Crick-Furman D. Modeling tourists' multiple values / D. Crick-Furman, R. Prentice // Annals of Tourism Research. – 2010. – Vol. 27. – № 1. – P. 69–92.

5. Pearce Ph. L. Developing the Travel Career Approach to Tourist Motivation / Ph. L. Pearce, U. Lee // Journal of Travel Research. – 2005. – Vol. 43. – P. 226–237.

6. Uriely N. The Tourist Experience: Conceptual Developments / N. Uriely // Annals of Tourism Research. – 2005. – Vol. 32 (1).

Стаття надійшла до редакції 12.08.2014.

Зацепина Н. А. Современные тенденции моды как фактор формирования социокультурных практик отечественного туризма

В статье рассматривается туризм как перманентно обновленный культурный контент, который становится распространенной социальной практикой, способом формирования идентичности. Исследованы современные тенденции моды в туризме, которые становятся фактором влияния моды на конструирование культуры туристского потребления, основанное на анализе экспертных интервью, интервью с туристами, данных анкетного опроса клиентов туристических фирм. Определено, что туризм в условиях глобализации, интенсификации межличностных коммуникаций и виртуализации становится важным фактором конструирования идентичности людей, а социальные практики туристов способствуют формированию культуры потребления и образа жизни, а мода в туризме является средством выражения социальных и культурных предпочтений и различий между потребителями турпродукта.

Ключевые слова: туризм, мода, социокультурные практики, культура потребления, турпродукт.

Zatsepina N. Tourism as an Area of Recreation Values

The paper considers tourism as cultural permanently updated content, becoming widespread social practice method of forming identity. The modern fashion trends in tourism, which are factors influencing fashion design culture tourism consumption, based on an analysis of expert interviews, interviews with tourists, questionnaire data customers travel companies. Determined that tourism in the context of globalization, the intensification of interpersonal communication and virtualization becomes an important factor in designing the identity of people who are in a state of permanent tourism – real, virtual, reflexive. The study analyzed the features of consumer preferences Ukrainian tourists. In a survey of clients of travel agencies to determine the most important reasons for tourist trips, getting new impressions; change of scenery; rest from work; delight nature; expansion of cultural knowledge; recovery. The reasons for the low degree of significance are: business decision problems; search for romantic relationships; stay alone. The study focused on the following forms of social interaction as a “tourist – tourist”, “tourist – travel agency employee”, “local resident – tourist”, “tourist – media.” Social practices of tourists contribute to a culture of consumption and lifestyle, fashion and tourism is a means of expressing social and cultural preferences and differences between consumers of tourism products. Motives and value orientations in sales of behavioral strategies underlying the model type identity. Tourist identity is a combination of motivations, values attitudes, behavior strategies, human activities, which is the social role of tourist. The main barriers to the implementation of tourism activity Ukrainian is the lack of financial and time resources, health, lack of knowledge of foreign language for travel abroad, the risks and the lack of security guarantees, the emerging need for travel.

Key words: tourism, fashion, social and cultural practices, the culture of consumption, tourism product.

УДК 32.81

В. М. КНУРЕНКО

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТИ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК ПРОЦЕСУ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті визначено основні напрями інформатизації суспільства через стрімкий розвиток та розповсюдження нових інформаційних та телекомунікаційних технологій. Досліджено вплив інформаційних технологій на розвиток соціальних мереж. Визначено вектор подальшого руху усього соціуму.

Ключові слова: інформаційне суспільство, інформатизація суспільства, інформаційні технології, інформаційна інфраструктура

Інформатизація на базі впровадження комп'ютерних і телекомунікаційних технологій є реакцією суспільства на потребу в істотному збільшенні продуктивності праці в інформаційному секторі суспільного виробництва. Неправильно обрана стратегія інформатизації або її недостатні динамізм і мобільність можуть, на думку вчених, привести до істотних, а часом і драматичних змін у всіх сферах життя країни, коли країна сприйматиметься як сировинний придаток співтовариства інформаційно і промислово розвинутих країн.

Однією з головних складових інформативності суспільства є загальноосвітній рівень цього суспільства та існуюча науково-дослідна база. Сучасне суспільство у якості пріоритетних все більше затверджує високі технології, що потребують нової інформаційної інфраструктури, яка трансформує структури соціальних цінностей і, таким чином, створює нову методологію оцінювання суспільного розвитку. Розвиток інформаційного суспільства, формування економіки знань, впровадження інтерактивних технологій у різноманітні галузі людської життєдіяльності викликають необхідність у проведенні кількісних та якісних оцінок ступеня розвитку та динаміки зазначених процесів. Електронна та комп'ютерна інженерія переважно визначає вектор подальшого руху усього соціуму. Починається знайомство з новою культурою, що поступово змінює форму та зміст не тільки виробничого, але й духовного життя людини [1].

Мета статті – визначити основні впливи інформаційних технологій на процеси збору, накопичення, продукування, обробки, зберігання, передачі та використання інформації інформаційним суспільством в Україні.

Інформаційне суспільство – це соціологічна концепція, що визначає головним фактором розвитку суспільства виробництво та використання науково-технічної та іншої інформації. Концепція інформаційного суспільства є різновидом теорії постіндустріального суспільства, що розвивається

в умовах посилення глобалізаційних процесів, розширення сфери послуг і нематеріального виробництва у результаті науково-технічного прогресу, у тому числі масштабного, глибинного та динамічного проникнення інформаційно-комунікаційних технологій в усі сфери життєдіяльності особи, суспільства, суб'єктів господарювання та держави. На сьогодні для більшості держав розвиток інформаційного суспільства є одним з національних пріоритетів. При цьому інформаційно-комунікаційні технології є необхідним інструментом соціально-економічного прогресу, одним з основних чинників інноваційного розвитку економіки. Ті країни, процеси інформатизації у яких досягли найвищого на сьогодні рівня, досягли значного успіху на міжнародній арені й у підвищенні благополуччя населення власної країни.

Революція в організації та обробці інформації, де головну роль відіграє комп'ютер, розгортається водночас з розвитком індустріального суспільства. Три аспекти останнього особливо необхідні для розуміння телекомунікаційної революції – переходу від індустріального до сервісного суспільства, вирішальної ролі теоретичних знань для здійснення технологічних інновацій, перетворення нової “інтелектуальної технології” у ключовий засіб системного аналізу та теорії прийняття рішень.

Дослідження особливостей розмежування понять “інтелект” та “інформація” є дуже важливим для розуміння сутності інформаційного суспільства, оскільки воно дає змогу чітко відокремлювати духовну й матеріальну сфери нового суспільства. Адже інформація сама по собі, без людських емоцій не здатна змінювати людську культуру, сприяти прогресу духу.

Інформатизація суспільства – це глобальний соціальний процес, особливість якого полягає в тому, що домінуючим видом діяльності у сфері суспільного виробництва є збір, накопичення, продукування, обробка, зберігання, передача та використання інформації, що здійснюється на основі сучасних засобів мікропроцесорної та обчислювальної техніки, а також на базі різноманітних засобів інформаційного обміну, таким чином забезпечуючи активне використання постійно зростаючого інтелектуального потенціалу суспільства, інтеграцію інформаційних технологій у наукових та виробничих видах діяльності та високий рівень інформаційного обслуговування [2].

Глобальні зміни сучасного суспільства, викликані динамічним інформаційно-технологічним розвитком, визначають формування нового типу суспільства – інформаційного. На думку більшості дослідників основою даних процесів слугували інформаційні революції, які привели до цивілізаційних змін світового господарського розвитку, що, у свою чергу, внесло суттєві зміни в соціальне й культурне життя суспільства.

Інформатизація сьогодні є процесом цілеспрямованого розвитку інформаційної галузі у процесі переходу людства від індустріального суспільства до постіндустріального (за Олвіном Тоффлером), тобто до інформаційного суспільства.

Інформація завжди мала велике значення і високу товарну ціну. Ще в середині ХХ ст. американський математик Норберт Вінер зауважив, що на

відміну від сировини та енергії інформація має унікальні властивості: по мірі використання її кількість не тільки не зменшується, а навпаки, її якість і важливість зростає. Заволодівши інформацією, людина зможе змінити хід розвитку суспільства.

Інформаційні технології (ІТ) стали стимулом розвитку глобальної економіки. Вони дали можливість ефективно і творчо вирішувати деякі економічні й соціальні проблеми. Таке збільшення значущості ІТ стало логічним наслідком минулих революційних зрушень у сфері нагромадження, обробки та використання інформації, характерною рисою яких завжди були не тільки стрибки в розвитку науки, технологіях і виробництві, а й перетворення суспільних відносин, придбання ними нових якостей.

Держава, яка більш повно й оперативно поставить собі на службу світові ресурси інформації, володіє головною передумовою економічного й соціального розвитку й отримує суттєві переваги перед іншими державами. Водночас, питання дослідження інформаційно-технологічних передумов формування постіндустріального суспільства як концепції нової глобальної цивілізації розглянуті не повною мірою, що зумовлює актуальність цієї проблематики.

Державна інформаційна інфраструктура являє собою проблемно-орієнтовану концепцію розвитку системи телекомунікаційних, інформаційних та комп'ютерних технологій, орієнтовану на вирішення визначених державою завдань, і полягає у застосуванні сучасних телекомунікаційних технологій та інформаційних ресурсів для забезпечення швидкого й ефективного пошуку та надання за запитом будь-якої потрібної інформації для подальшого її використання. В цілому, на думку фахівців, подібна концепція, яка припускає інтеграцію різноманітних телекомунікаційних послуг з комп'ютерними можливостями Інтернету, повністю відповідає тенденціям розвитку ІТ [3].

ІТ – це комплекс взаємозалежних, наукових, технологічних, інженерних дисциплін, що вивчають методи ефективної організації праці людей, зайнятих обробкою і зберіганням інформації, обчислювальну техніку й методи організації та взаємодії з людьми і виробничим устаткуванням, їх практичні додатки, а також пов'язані з усім цим соціальні, економічні й культурні проблеми. Мова йде про отримання інформації нової якості, про стан об'єкта, процесу чи явища – інформаційного продукту.

Ціллю ІТ є виробництво інформації для її аналізу людиною й прийняття на його основі рішення щодо виконання якоїсь дії. Самі ж ІТ вимагають складної підготовки, великих первісних витрат і наукомісткої техніки. Їх введення має починатися зі створення математичного забезпечення, формування інформаційних потоків у системах підготовки фахівців.

Напрямами процесу інформатизації сучасного суспільства є інформатизація освіти, економічних галузей, різних галузей промисловості, задоволення персональних інформаційних потреб людини як у професійній сфері, так і в побутовій.

ІТ повинна забезпечувати високий ступінь розчленовування всього процесу обробки інформації на етапи, операції і дії, включати весь набір елементів, необхідних для досягнення поставленої мети. І в цій залежності розрізняють ІТ за такими класифікаційними ознаками:

- видами завдань і процесів обробки інформації;
- проблемами, що стоять на шляху інформатизації;
- угодами і стандартами протоколів для комп'ютерного зв'язку;
- організацією доступу до стратегічної інформації;
- організацією захисту і безпеки інформації.

Інформатизація суспільства є однією із закономірностей сучасного соціального прогресу. Україна має власну історію розвитку базових засад інформаційного суспільства: діяльність всесвітньо відомої школи кібернетики; розроблення на початку 90-х рр. ХХ ст. концепції та програми інформатизації; створення різноманітних інформаційно-комунікаційних технологій і загальнодержавних електронних інформаційно-аналітичних систем різного рівня та призначення. Від 15 травня 2013 р. у країні діє стратегія розвитку інформаційного суспільства, яка визначає мету, базові принципи, стратегічні цілі розвитку інформаційного суспільства в Україні, завдання, спрямовані на їх досягнення, а також основні напрями, етапи й механізм реалізації цієї Стратегії з урахуванням сучасних тенденцій та особливостей розвитку України в перспективі до 2020 р. [4].

Сучасне матеріальне виробництво та інші сфери діяльності все більше потребують інформаційного обслуговування, переробки величезної кількості інформації, де універсальним технічним засобом обробки будь-якої інформації є комп'ютер, який відіграє роль підсилювача інтелектуальних можливостей людини й суспільства в цілому, а комунікаційні засоби, які використовують комп'ютери, служать для зв'язку й передачі інформації.

Інформатизація суспільства спрямована на якнайшвидше оволодіння інформацією для задоволення своїх потреб, роблячи акцент не стільки на технічних засобах, скільки на сутності й меті соціально-технічного прогресу.

Істотною проблемою в межах світового інформаційного простору є непропорційне використання можливостей Інтернету та інформаційно-телекомунікаційних технологій у цілому. Так, наприклад, за даними дослідження консалтингової групи E&C та Forbes було підведено підсумки першої половини 2013 р. на ринку фіксованого інтернет-доступу, за шість місяців ринок зріс на 3,7% – до 7,06 млн абонентів. У 2012 р. він зростав набагато швидшими темпами – до 6,9% [5].

Порівняно з іншими країнами у 2012 р. Україна входить до першої десятки країн Європи, посідаючи 7 місце за кількістю Інтернет-користувачів, доступ до всесвітньої павутини у 2012 р. мали до 15 млн українців, у 2013 р. – 18,5 млн. В Україні користувачами Інтернету є близько 24% жителів. У країні стрімко формується масова інтернет-аудиторія та специфічне мережне соціокультурне середовище, що за своїми параметрами буде подібним розвинутим країнам.

За даними Internetworldstats. com на кінець 2013 р. користуються все-світньою мережею: Північна Америка – 84,9%, Південна – 54,7%, Центральна – 38,4% населення; Німеччина – 86,2%, Великобританія – 89,8%, Франція – 83,3%, Польща – 65% та Росія – 61,4% жителів. На загал – 68,6% жителів Європейського Союзу користуються Інтернет [6].

За вартістю домашнього Інтернету Україна знаходиться в кінці списку серед 160 країн, за рейтингом Міжнародного телекомунікаційного союзу. Вирішення проблем використання Інтернет має прискорити процес інформатизації України, що прискорить розвиток держави в цілому. Інтернет надає безпрецедентний спосіб отримання інформації. Слід зазначити, що проблема нерівності в доступі до нових інформаційних технологій гостро стоїть не тільки на міжнародному рівні, а й на мікрорівні всередині кожної окремо взятої держави.

Головна особливість діяльності сучасного світового співтовариства – орієнтація інформаційних і комунікаційних технологій на людей. Можливості для освіти, бізнесу та зростання взаєморозуміння між людьми стають просто приголомшливими.

Інформаційна технологія обробки даних призначена для розв'язання добре структурованих задач, які мають необхідні вхідні дані й відомі алгоритми та інші стандартні процедури їх обробки. Ця сучасна технологія застосовується на рівні операційної (виконавчої) діяльності персоналу невисокої кваліфікації з метою автоматизації деяких рутинних, постійно повторюваних операцій управлінської праці. При впровадженні нової інформаційної технології в організації необхідно оцінити ризик відставання від конкурентів у результаті її неминучого старіння з часом, тому що інформаційні продукти, як ніякі інші види матеріальних товарів, мають надзвичайно високу швидкість змінюваності новими видами або версіями. Тому впровадження сучасних інформаційних технологій і систем на цьому рівні істотно підвищить продуктивність праці персоналу, звільнить його від рутинних операцій, можливо, навіть призведе до необхідності скорочення чисельності працівників.

Усі численні наслідки загрозливого впливу інформаційних технологій можна розділити за групами:

- наслідки для особистості;
- для групи індивідів;
- для суспільства й суспільних процесів;
- для мережевого середовища.

Серед цих наслідків виділяють:

- зомбування особистості;
- маніпулювання суспільною свідомістю;
- поширення чуток;
- дестабілізація суспільств;
- збитки від терористичних дій у мережевому середовищі.

Найбільш небезпечним джерелом загроз цим інтересам є суттєве розширення можливостей маніпулювання свідомістю людини за рахунок створення навколо неї індивідуального віртуального інформаційного прос-

тору, а також можливість використання технологій впливу на її психічну діяльність.

Раціональна методологія використання інформаційної технології дасть змогу досягти більшої гнучкості, підтримувати загальні стандарти, здійснити сумісність інформаційних локальних продуктів, знизити дублювання діяльності тощо [7].

Висновки. Сучасне суспільство навряд чи можна уявити без інформаційних технологій. Перспективи розвитку обчислювальної техніки сьогодні складно уявити навіть фахівцям. Якщо темпи розвитку інформаційних технологій і надалі будуть нарощуватися, стає зрозумілим, що в недалекому майбутньому нас чекає щось грандіозне.

Таким чином, хоча процеси інформатизації розгортаються локально в різних країнах та розвиваються з різною інтенсивністю та індивідуальними особливостями, рух цивілізації до формування інформаційного суспільства є всезагальною тенденцією як для розвинутих країн, так і для країн, що розвиваються.

З розвитком сучасних інформаційних технологій зростає прозорість світу, швидкість і обсяги передачі інформації між елементами світової системи, з'являється ще один інтегруючий світовий фактор, який, на жаль, призводить до розмивання регіональних та культурно-історичних особливостей розвитку і цей факт потребує додаткового вивчення.

Список використаної літератури

1. Кирилов О. В. Інформаційні технології країни як показник інтеграції в інформаційне суспільство: українські реалії [Електронний ресурс] / О. В. Кирилов. – Режим доступу: <http://www.kyvu.edu.ua/wsc/toms/10/110-113.pdf>.
2. Литвин А. Є. Тенденції розвитку світового ринку інформаційних технологій [Електронний ресурс] / А. Є. Литвин. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Traeviv/2011_2/22.pdf.
3. Ханін І. Г. Інформаційно-технологічні передумови формування постіндустріального суспільства як концепції нової глобальної цивілізації [Електронний ресурс] / І. Г. Ханін. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/>.
4. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 р. № 386-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/>.
5. Топ-10 країн Європи за кількістю інтернет-користувачів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.internetworldstats.com/stats4.htm>.
6. Internet Penetration Rate in the American [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.internetworldstats.com/stats2.htm>.
7. Столяр Р. Інформаційні технології в сучасному світі [Електронний ресурс] / Р. Столяр. – Режим доступу: <http://sophus.at.ua/publ/>.

Стаття надійшла до редакції 07.08.2014.

Кнуренко В. Н. Информационные технологии как инструменты влияния на развитие процесса информатизации общества в Украине

В статье определены основные направления информатизации общества из-за стремительного развития и распространения новых информационных и телекоммуникационных технологий. Исследовано влияние информационных технологий на развитие социальных сетей. Определен вектор дальнейшего развития всего социума.

Ключевые слова: *информационное общество, информатизация общества, информационные технологии, информационная инфраструктура.*

Knurenko V. Information Technologies as Influence Tools for the Development Information Process of Society in Ukraine

The main directions of informatization of society were defined in the article due to the rapid development and dissemination of new information and telecommunications technologies. The effect of information technology on the development of social networks was investigated. The vector of further development of the whole society was determined.

The basic components of an information society were examined, such as the educational level of the society and the existing research base. The development of the information society, the formation of economic knowledge, the introduction of interactive technologies in various areas of human activity cause a need for quantitative and qualitative assessments of the degree of development and the dynamics of certain processes.

The global changes of modern society, which are caused by the dynamic of informative technological development were investigated. The directions of the process of informatization of modern society were defined. They are informatization of education, economic sectors, informatization of different industries, the satisfaction of personal information needs of the person, as in the professional field, so in the household.

The purpose of information technology was determined – it is the production of information for the analysis of the man and making decisions regarding the implementation of some action.

The notion of public information infrastructure was revealed in the article, which is a problem-oriented concept of development of telecommunications systems, information and computer technologies, oriented for the solution of determined the by the country tasks, and which consists in the use of modern telecommunication technologies and information resources to ensure fast and efficient retrieval, providing on request, and further use of the information.

The processes of information, which are carried out in a modern society was revealed and the relevance of the study as the rate of information in modern society was defined. The evaluation criteria of social development and the types of information exchange in a society based on research consulting companies in obtaining fixed access to Internet resources were analyzed. The regularities of modern social progress were defined.

The problems of preparing people for rapid perception and processing of large volumes of information, ownership of modern means, methods and technologies of information processing, as well as problems of collective knowledge were analyzed. The distinctive features of the information society, such as the growing role of information and knowledge society; the growth of the Information Telecommunications, products and services in gross domestic product; creation of a global information space were examined.

In the article the following aspects of the telecommunications revolution of understanding were considered: the transition from an industrial to a service society; crucial theoretical knowledge for technological innovation; the transformation of the new “intellectual technology” in a key means of systems analysis and decision theory.

Identified fundamental changes in the structure, the character of the world and social development with the transition to the new generations of science containing technologies, technical systems, materials and new types of information exchange that allows to change the nature of human work and life conditions.

The National Informatization Program, which determines all the weaknesses of modern progress were considered. At the present stage of development of Ukraine formation full-fledged information society is defined by one of the national priorities. The introduction of information and communication technologies in all spheres of life is the key factor of innovation development of economy, creation of favorable conditions and the creation of the respective legislative framework for the development of a full-fledged information society, the development of a unified development strategy for the IT-industry development in the framework of the overall development strategy of the country.

Key words: *informative society, information of society, information technologies, information infrastructure.*

УДК 316:305

Ю. П. КОВАЛЕНКО

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ КАТЕГОРІЇ МАСКУЛІННОСТІ/ФЕМІННОСТІ В СОЦІАЛЬНІЙ ПЛОЩИНІ

Статтю присвячено визначенню категорії “маскулінність/фемінність” як такої, яку використовують у гендерних дослідженнях для розкриття культурно-символічного змісту “жіночого” й “чоловічого”. Виділено десять основних теорій формування маскулінності/фемінності, які не дублюють одна одну та відрізняються між собою. Розглянуто основні психологічні теорії статі, які дають уявлення про генезис маскулінності та фемінності в системі статевої ідентифікації особистості, про співіснування маскулінного й фемінного компонентів статевої ідентичності тощо.

Ключові слова: маскулінність, фемінність, жінка, чоловік, стать, особистість, психологічна теорія статі, категорія, статева ідентичність, статева поведінка.

Чимало експериментальних і теоретичних досліджень свідчить про вагомість категорії статі для розуміння особистості та її поведінки у суспільстві. Оскільки ми розглядаємо статі не в біологічному сенсі, а в соціальному, то використовуватимемо поняття “гендер” – складний соціокультурний конструкт, який відображає відмінності в ролях, поведінці, ментальних і емоційних характеристиках між чоловічим і жіночим [10, с. 12].

Мета статті – визначити категорію “маскулінність/фемінність” як таку, яку використовують у гендерних дослідженнях для розкриття культурно-символічного змісту “жіночого” та “чоловічого”; виділити й описати десять основних теорій формування маскулінності/фемінності, які не дублюють одна одну та відрізняються між собою; з’ясувати формування маскулінності/фемінності в кожній виділеній теорії: психоаналітична теорія З. Фрейда; неопсихоаналіз К. Хорні; аналітична психологія К. Юнга; теорії зв’язку з об’єктом (Н. В. Антонова, Г. Блюм, Т. А. Репіна); трансперсональна концепція маскулінності/фемінності (А. Маслоу, С. Гроф, К. Уїлбер); перинатальний підхід С. Грофа; теорії соціального навчання (А. Бандура, Г. Біллер) та когнітивного розвитку (Л. Колберг); еволюційна теорія статі В. Геодакяна; теорія генезису маскулінності в концепціях науково-дослідного проекту АН СРСР “Соціально-психологічні проблеми соціалізації та засвоєння статевих ролей” (Ю. Є. Альошина, А. С. Волович) та нова психологія статі (Е. Маккобі, К. Джаклін).

Категорія, яка конститує галузь статевої диференціальної та гендерної соціології і яку використовують у гендерних дослідженнях для визначення культурно-символічного змісту “жіночого” й “чоловічого”, – “маскулінності/фемінності”. Однією з категорій, що належить до феномена

“маскулінності/фемінності” є статеворольова ідентичність – єдність самоусвідомлення та поведінки особистості, яка зараховує себе до тієї чи іншої статі й орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі [10, с. 22]. Ще одне поняття, що застосовують у гендерних дослідженнях, – це статеворольова поведінка, яку визначають як своєрідну статевою поведінку в несексуальній сфері, пов’язану із засвоєнням типових для культури чоловічих та жіночих норм і цінностей; установки й диспозиції на відповідну поведінку та її внутрішньоособистісні регулятори [10, с. 22].

Детальніший огляд праць Т. А. Репіної, Я. Л. Коломинського, М. Х. Мелтсаца дає змогу виділити десять основних теорій формування маскулінності/фемінності, які відрізняються між собою й не дублюють одна одну, а саме: психоаналітична теорія З. Фрейда; неопсихоаналіз К. Хорні; аналітична психологія К. Юнга; теорії зв’язку з об’єктом (Н. В. Антонова, Г. Блюм, Т. А. Репіна); трансперсональна концепція маскулінності/фемінності (А. Маслоу, С. Гроф, К. Уїлбер); перинатальний підхід С. Грофа; теорії соціального навчання (А. Бандура, Г. Біллер) та когнітивного розвитку (Л. Колберг); еволюційна теорія статі В. Геодакяна; теорія генезису маскулінності в концепціях науково-дослідного проекту АН СРСР “Соціально-психологічні проблеми соціалізації та засвоєння статевої ролі” (Ю. Є. Альошина, А. С. Волович) та нова психологія статі (Е. Маккобі, К. Джаклін) [2; 3; 6; 11; 13].

Розглянемо психоаналітичну теорію З. Фрейда [14; 15]. Згідно з його теорією, формування маскулінності/фемінності є наслідком вирішення Едипового комплексу та комплексу Електри, в результаті якого відбувається уподібнення дитини з батьком своєї статі. На думку вченого, досвід, який засвоюють хлопчики та дівчата в сім’ї, визначається їх вродженими біологічними потребами. Традиційний психоаналіз визнає, що чоловічі та жіночі моделі особистості діаметрально протилежні за своїми якостями і, якщо для типово чоловічої поведінки характерні активність, агресивність, рішучість, прагнення до боротьби та досягнень, здатність до творчої діяльності тощо, то для жіночої – пасивність, нерішучість, залежна поведінка, конформність, відсутність логічного мислення й прагнення до досягнень, а також більша емоційність і соціальна врівноваженість. З. Фрейд вважав, що особистість тоді розвивається гармонійно, повноцінно, коли вона наслідуює описані вище моделі й коли не порушується її статева ідентифікація.

З позиції, сформульованої К. Хорні в теорії неопсихоаналізу, як і в психоаналітичній теорії З. Фрейда, маскулінність аналізують як ідентифікацію з батьком, а фемінність – як ідентифікацію з матір’ю. Таке статеворольове прирівнювання здійснюють унаслідок вирішення Едипового комплексу та комплексу Електри [6; 16; 17]. Теорії З. Фрейда та К. Хорні виділяють біологічний рівень формування маскулінності/фемінності та повністю ігнорують вплив соціуму як такого, що значною мірою впливає на формування статеворольової поведінки індивіда. Це становище вимагає приймати наяв-

ність біологічного рівня статевої ідентичності з розкритою ідеєю формування, структурного та функціонального зразка як обов'язкове, однак лише як частину загальної структури статевої ідентичності.

З погляду К. Г. Юнга, жіноче й чоловіче має дві форми існування: надособистісну та персональну. Вчений дослідив, що “колективне несвідоме ідентичне в усіх людей та утворює тим самим спільну основу духовного життя кожного, будучи за природою надособистісним” [18, с. 98].

Маскулінні властивості жінки, чоловіче начало в її особистості, що його К. Г. Юнг називає Анімусом, забезпечують їй більшу гнучкість, свободу від стереотипів та наявність більш виразних інтелектуальних здібностей [21, с. 19].

Архетипи Аніми та Анімуса, що являють собою надособистісну форму буття чоловіків та жінок, “...самі по собі порожні та суто формальні...” [21, с. 19]. Ці архетипи засновані на біологічному факторі наявності у обох статей і чоловічих, і жіночих гормонів. К. Г. Юнг стверджував, що ці архетипи еволюціонували протягом віків у колективному несвідомому, як результат міжстатевих чи то гендерних відносин. Філософ стверджував, що і Аніма, і Анімус повинні гармонійно виражатися в особистості, не порушуючи загального балансу [6; 18–22]. Тобто чоловік повинен виражати свої “фемінні” властивості поряд із “маскулінними”, а жінка – навпаки. Лише за таких умов можливим стане гармонійний, різнобічний розвиток особистості.

Представники теорій зв'язків з об'єктом (Н. В. Антонова, Г. Блум, Т. А. Репіна) основну увагу приділяють зв'язкам дитини з матір'ю та іншими визначними особами раннього дитинства. Визначні особи є базою для розвитку людини в дитинстві, однак особливості, які характеризують зв'язки дитини з навколишнім середовищем, є основою для більш пізніх інтерперсональних зв'язків особистості [3; 6; 13].

На відміну від попередніх теорій, у трансперсональній концепції (С. Гроф, А. Маслоу, К. Уїлбер) [9] маскулінність/фемінність виходить за межі особистості. Центральним є те, що одним з перших енергетичних поділів світу на більш об'єктному рівні є розподіл на Чоловічий та Жіночий початок світу. Тому закон існування чоловічого та жіночого повинен пронизувати все, що стосується людини. Отже, чоловіче та жіноче – це не тільки особистісні утворення, але й, насамперед, конкретні надособистісні енергетичні процеси. У пубертатному віці в чоловікові та в жінці відкривається відповідно чоловічий або жіночий об'єм [10, с. 20].

С. Гроф у своєму перинатальному підході відзначає нову площину формування маскулінності/фемінності. Вчений вважає, що формування маскулінності/фемінності настає ще до народження дитини [9].

Дослідження В. А. Геодакяна [7] еволюційної теорії статей, згідно з якою поділ статей є наслідком спеціалізації живих істот за двома головними аспектами еволюції: збереження та модифікація генетичних даних. Адаптив-

ні системи, що еволюціонують у несталому середовищі, поділяються на дві підсистеми з консервативною та оперативною спеціалізацією, останнє підвищує завзятість систем. Відповідно до цієї думки жіночий початок є стабілізуючим, а чоловічий – мінливим, таким, що зазнає еволюції. Психологічна відмінність статей: згідно з В. А. Геодакяном, факт наслідування чоловіком маскулінної, а жінкою – фемінної форм поведінки започаткована в еволюційному розвитку, тобто у філогенезі всього живого, і є необхідним для виживання [10, с. 21].

Представники теорії соціального научіння (А. Бандура, Г. Біллер) та когнітивного розвитку (Л. Колберг) зазначають, що основними в розвитку статевої поведінки є моделі батьків, які дитина копіює та наслідує, а також підкріплення поведінки, яку застосовують батьки (позитивне – за поведінку, що відповідає статі, негативне – за невідповідну) [23; 24; 31]. Провідним принципом научіння статевої поведінки є диференціація статей за допомогою спостереження, заохочення, покарання, шляхом прямого або непрямого впливу. У статевій соціалізації дитини, крім позитивного та негативного підкріплення, важливу роль відіграє й пізнавальна інформація, яку дитина отримує від дорослого, а також розуміння нею власної статевої належності [10, с. 22].

Теорія генезису маскулінності в концепції науково-дослідного проекту АН СРСР “Соціально-психологічні проблеми соціалізації та засвоєння статей” виділяє, що фемінність закладена в людині біологічно [1, с. 74]. Згідно із цією теорією всі люди народжуються фемінними, та в процесі розвитку особистості суспільство спонукає хлопчиків відмовитись від фемінності, ставлячи в жорсткі межі, контролює дотримання чоловічих статей для хлопчиків, що стає причиною відмови від фемінності. При цьому схожість чоловіків у зв’язку з відсутністю чітких чоловічих нормативів має негативне підґрунтя: не дозволяється мати схожість із жінкою. Упровадження маскулінності з боку дорослих також є негативною: не схвалювання “чоловічих” проявів, а покарання за “не чоловічі”. Дитину змушують до “чоловічих” дій, що не є чітко окресленими. При цьому в методах виховання маскулінності в хлопчиків присутні погрози та покарання близького кола людей. Це спричиняє хвилювання в дитини, і результатом є надмірний прояв бути маскуліном та постійне напруження не зробити чогось “жіночого”. Наслідком є те, що маскуліна ідентичність утворюється як результат уподібнення себе з якоюсь статусною позицією або соціальним міфом “як виглядає справжній чоловік”. Створена таким чином статеві ідентичність є дифузною, легко вразливою та одночасно дуже ригідною.

На думку представників нової психології статі (Е. Маккобі, К. Джаклін) [13; 25; 28; 29; 30], провідну роль у формуванні психічної статі та статей ролей відіграють соціальні очікування суспільства, які утворюються відповідно до визначеної соціально-культурної матриці й відобра-

жаються в процесі виховання. Дж. Стоккард та М. Джонсон [26; 32], сираючись на провідні положення теорії соціального очікування суспільства, пропонують вагоме твердження про те, що стать біологічна (хромосомна та гормональна), тобто стать генетична може лише допомогти людині розкрити потенційну поведінку, а провідною при формуванні статевої самосвідомості є психологічна стать, соціальна, яка засвоюється протягом життя та на формування якої значним чином впливають расові, класові, етнічні варіації статевої ролі та належні до них соціальні очікування.

Аналізуючи визначні психологічні теорії статі, важливо зазначити наявність принципових розбіжностей у питанні щодо первинності елементу маскулінності або фемінності.

Згідно з теорією З. Фрейда та К. Хорні, первинною психосексуальною функцією є маскулінність, як для жінки, так і для чоловіка. Первинність маскулінності в дівчат виражається в тому, що об'єктом лібідо є жінка-мати. Розвиток фемінності пов'язаний із заглушенням маскулінності та із часом повною відмовою від неї.

Протилежну думку викладає К. Г. Юнг, згідно з якою первинним елементом статевої ідентифікації є фемінна ідентичність, від якої слід відмовитися в ході розвитку. Вчений зазначає, що маскулінність є відмовою від первинної фемінності, де фемінність – це незрілість, саме для чоловіків.

Додержуються аналогічної думки й представники теорії генезису маскулінності, сформованої радянськими психологами. Згідно з теорією, первинною, генетичною (або вродженою) є фемінність, а маскулінність є лише результатом примусового виховання.

Представники теорії зв'язку з об'єктом, теорії соціального наочіння та когнітивного розвитку, а також нової психології визнають, що фемінність і маскулінність не є первинними. Це пов'язано з тим, що ці якості, виховують у дитини та формують у процесі соціалізації, вони не є вродженими.

На подібній думці ґрунтується трансперсональний підхід, еволюційна теорія статі та перинатальний підхід С. Грофа. Але саме пояснення відрізняється. Людина відразу народжується маскулінною або фемінною, що зумовлено необхідністю існування світу через поділ на чоловіче та жіноче.

Отже, ми визначили, що в статевій ідентичності є два елементи, а саме маскулінність та фемінність. Відповідно до теорій, між маскулінністю й фемінністю можуть існувати відносини або конкуренції, або взаємодоповнення.

Згідно з теорією З. Фрейда, між маскулінністю та фемінністю існують відносини конкуренції, боротьби, бо первинною, як уже вказувалось раніше, є маскулінність, а фемінність формується як придушення маскулінності та відмова від неї. З. Фрейд зазначав, що етап первинної прихильності до матері, або первинної маскулінності, вагомий для звичайного функціонування особистості жінки [14; 15].

К. Г. Юнг у своїй теорії спирався на архетипічну ідею гармонії, єдності протилежностей. Принцип полярностей вказує, що кожній функції,

установці, бажанню відповідає протилежність. Чоловік свідомо виявляє маскулінність, його безсвідоме характеризують фемінні риси – імпульсивність та емоційність, тобто між маскулінністю та фемінністю є відносини компенсації та конкуренції. За базу К. Г. Юнг бере дихотомічну альтернативу “екстраверсія-інтроверсія”. Ця дихотомічна пара імпліцитно містить конотації інших альтернативних пар: зрілість – інфантилізм, чоловіче – жіноче. Виходячи із цього, можна зробити висновок про існування між маскулінністю й фемінністю відносин протилежності, які можуть варіювати від конфронтації та боротьби і до гармонії [18–22].

Позиція К. Хорні передбачає, що жіночність виникає в процесі перетворення мужності; накопичення маскулінних рис імовірно тільки через відмову від фемінності, тобто існування маскулінності та фемінності разом неможливе. Отже, відносини між маскулінністю та фемінністю перебувають у стані конкуренції та боротьби [6; 16; 17].

Так само теорія зв’язків з об’єктом описує існування відносин конкуренції та боротьби між маскулінністю й фемінністю, але не приділяє цій проблемі належної уваги [10, с. 26].

Відповідно до трансперсональної теорії, чоловіче та жіноче утворення доповнюють один одного. Жіноче не протистоїть чоловічому, але доповнює його до цілого. Жіноче та чоловіче утворюють єдине ціле. У трансперсональній теорії визначено, як реалізується цілісність на рівні соціуму, але не зрозуміло, як чоловіче та жіноче співіснують у межах однієї особистості як персональні утворення [10, с. 27].

В еволюційній концепції В. А. Геодакяна також чоловіче й жіноче перебувають у відносинах доповнення. Дослідник вважав прийнятною ту соціальну концепцію статі, яка розуміє рівноправність статей через їх різну біологічну, психологічну та соціальну відмінність, доповненість [7].

Теорія соціального наuczіння та когнітивного розвитку, а також нова психологія статі фіксують можливість виховання будь-якої форми статевої поведінки. Останнє виявляє існування як відносин боротьби та конкуренції, так і доповненості між маскулінністю та фемінністю [23; 24; 31].

Концепція генезису маскулінності в працях радянських психологів передбачає існування конкуренції й боротьби між маскулінністю та фемінністю. При цьому дослідники стверджують, що причинами такої конкуренції є вимоги суспільства щодо стереотипів справжньої жіночності або мужності [1, с. 80].

У дослідженнях маскулінності та фемінності важливим є питання про можливість співіснування цих елементів в одній особистості.

Поєднання розвитку фемінності та маскулінності в одній людині (незалежно від її біологічної статі) визначається андрогінністю. У гендерній психології андрогінію досліджують як особистісну характеристику, що не має зв’язку з відхиленням статевого розвитку або статево-рольової орієнтації [4, с. 47]. Розвинена андрогінія в людини (стать не має значення) про-

гнозує різноманітний арсенал і гнучкість її рольової поведінки, високі соціально-адаптивні здібності та інші вагомні якості. Наприклад, спостерігається, що обдарованим людям притаманна висока андрогінія [4, с. 47].

У психологічній термінології засновником терміну андрогінії був К. Г. Юнг, пояснюючи її через гендерні архетипи Аніми та Анімуса. С. Бем [5] винайшла методику, завдяки якій можна розпізнавати типи людей незалежно від їхньої фізіологічної статі: 1) маскулінні (з вираженими чоловічими якостями); 2) фемінні (з вираженими жіночими якостями); 3) андрогінні; 4) невизначені (без виражених якостей маскулінності і фемінності).

Висновки. Для ХХ ст. характерні передові соціальні зрушення і “зміни в культурних стереотипах маскулінності та фемінності, які стали сьогодні менш виразними та полярними” [12, с. 108]. І. Кон у своїх дослідках наголошує, що сучасні ідеали маскулінності та фемінності є гранично суперечливими, оскільки в масовій культурі відбуваються процеси гендерного нівелювання та трансфігурації [8, с. 62].

Нами було розглянуто основні психологічні теорії статі, які дають уявлення про генезис маскулінності та фемінності в системі статевої ідентифікації особистості, про співіснування маскулінного й фемінного компонентів статевої ідентичності тощо. Аналіз психологічних теорій засвідчив наявність розбіжностей у визначенні такого складного явища, як статева ідентичність особистості, а саме: проблема функціонально-структурних характеристик організації утворення маскулінності/фемінності вирішується досить неоднозначно й вимагає поглибленого вивчення.

Список використаної літератури

1. Алешина Ю. Е. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины / Ю. Е. Алешина, А. С. Волович // Вопросы психологии. – 1991. – № 4. – С. 74–82.
2. Андреев В. И. Конфликтология: Искусство спора, ведение переговоров, разрешение конфликтов / В. И. Андреев. – Москва : Нар. Образ, 1995. – 127 с.
3. Антонова Н. В. Проблемы личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизме и когнитивной психологии / Н. В. Антонова // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 131–143.
4. Бендас Т. В. Гендерная психология : учеб. пособ. / Т. В. Бендас. – Санкт-Петербург : Питер, 2008. – 431 с.
5. Бем С. Узнай свой гендер : опросник [Электронный ресурс] / С. Бэм. – Режим доступа: <http://sekretiki7ya.ru/uznay-svoy-gender-oprosnik-sandryi-bem/>.
6. Блюм Г. Психоаналитические теории личности / Г. Блюм – Москва : КСП, 1996. – 248 с.
7. Геодакян В. А. Дифференциальная смертность и норма реакции мужского и женского пола. Онтогенетическая и филогенетическая пластичность / В. А. Геодакян // Общая биология. – 1974. – Т. 35. – № 3. – С. 376–385.
8. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. – Москва : Эдиториал УРСС, 1999. – 698 с.
9. Гроф С. За пределами мезга / С. Гроф. – Москва : Изд-во Трансперсонального ин-та, 1993. – 504 с.
10. Дорошенко Н. М. Гендерна детермінація вибору студентами стратегії поведінки в конфлікті : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Н. М. Дорошенко. – Київ, 2003. – 227 с.
11. Коломинский Я. Л. Ролевая дифференциация пола у дошкольников / Я. Л. Коломинский, Н. Х. Мелтсас // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 165–171.

12. Кон И. С. Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива) / И. С. Кон. – Москва : Наука : Главная редакция восточной литературы, 1988. – С. 12–39; 133–165.
13. Репина А. С. Анализ теорий половой социализации в современной западной психологии / А. С. Репина // Вопросы психологии. – 1987. – № 2. – С. 158–165.
14. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / З. Фрейд. – Москва : Наука, 1989. – 455 с.
15. Фрейд З. Психология бессознательного : сб. произвед. / З. Фрейд ; сост., науч. ред., авт. вступ. М. Г. Ярошевский. – Москва : Просвещение, 1990. – 448 с.
16. Хорни К. Женская психология / К. Хорни. – Санкт-Петербург : Восточно-Европейский ин-т психоанализа, 1993. – 222 с.
17. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – Санкт-Петербург : Питер, 1997. – 608 с.
18. Юнг К. Г. Архетип и символ / К. Г. Юнг. – Москва : Рениссанс, 1991. – 304 с.
19. Юнг К. Г. Воспоминания, сновидения, размышление / К. Г. Юнг. – Киев : Airlend, 1994. – 404 с.
20. Юнг К. Г. Либидо, его метамарфозы и символы / К. Г. Юнг. – Санкт-Петербург : Восточно-Европейский ин-т психоанализа, 1994. – 416 с.
21. Юнг К. Г. Об архетипах со специальным обращением к понятию Анимы / К. Г. Юнг ; пер. с англ. А. Баженова. – Харьков : ХГУ, 1992. – С. 19.
22. Юнг К. Г. Психологические аспекты архетипа матери (1939–1954) / К. Г. Юнг ; пер. с англ. Баженова. – Харьков : ХГУ, 1992. – 33 с.
23. Alpert-Gillis L. J. Gender and sex-role influences on children's self-esteem // L. J. Alpert-Gillis, J. P. Connel, J. Pers. – 1989. – 57. – № 1. – P. 98–114.
24. Bernard M. E. Sex-role identity and mental ability / M. E. Bernard, G. J. Boyle, B. F. Jackling // Pers. And indiv. Diff. – 1990 – 11. – № 3. – P. 213–194.
25. Biller H.A. Father, child and sex role. Paternal determinants of personality / H. A. Biller. – Lexington, Mass., 1971. – 194 p.
26. Bisaria S. Identification and elimination of sex stereotypes in and from education programs and school textbook / S. Bisaria // UNESCO. – 1985. – October. – 37 p.
27. Chatterjee J. Sex role attitudes of self and those inferred of peers, performance, and career opportunities as reported by women in nontraditional vs. Traditional training programs / J. Chatterjee, M. McCarney // Sex Roles. – 1989. – 21. – № 9–10. – P. 653–669.
28. Krampen G. Gender differences in personality: Biological and/or Psychological / G. Krampen, B. Effertz, Eur. J. Pers. – 1990 – 4. – № 4. – P. 120–123.
29. Kaplan H. B. Sex difference in social interest / H. B. Kaplan // Indiv. Psychol. – 1991 – 47. – № 1. – P. 120–123.
30. Michel W. A social-learning view of sex differences / W. Michel ; ed. E. E. Maccoby. – Stanford, 1966. – P. 56–61.
31. Peterson C. D. The relationship between sex role identity and marital adjustment / C. D. Peterson, D. N. Baucom, M. J. Elliott, A. Farr // Sex Roles. – 1989. – 21. – № 11–12. – P. 775–787.
32. Serbin L. A comparison of teacher response to the precademic and problem behavior of boys and girls / L. Serbin, K. O'Leary, R. Kent, I. Tonick // J. Child Devel. – 1973. – V. 44. – P. 796–804.

Стаття надійшла до редакції 21.08.2014.

Коваленко Ю. П. Теоретические принципы понимания категории маскулинности/фемининности в социальной плоскости

Статья посвящена определению категории “маскулинность/фемининность” как такой, которая используется в гендерных исследованиях для раскрытия культур-

но-символического содержания “женского” и “мужского”. Выделено десять основных теорий формирования маскулинности/фемининности, не дублирующих друг друга и отличающихся между собой. Рассмотрены основные психологические теории пола, которые дают нам представление о генезисе маскулинности и фемининности в системе полоролевой идентификации личности, о сосуществовании маскулинного и фемининного компонента полоролевой идентичности.

Ключевые слова: маскулинность, фемининность, женщина, мужчина, пол, личность, психологическая теория пола, категория, полоролевая идентичность, полоролевое поведение.

Kovalenko Y. Theoretical Principles Understanding of the Categories of Masculinity/Femininity the Social Plane

The article is sanctified to determination of category of “masculinity/femininity”, as to the category that is used in gender researches for opening of in a civilized manner-symbolic maintenance a “female” and “male”. It is distinguished, ten basic theories of forming of masculinity/femininity, that does not duplicate each other and differ from each other. The basic psychological theories of sex, that give to us an idea about genesis of masculinity and femininity in the system of role of sex authentication of personality, are considered, about the coexistence of male and female component of role of sex identity and others like that. We have studied the main psychological theories of gender, which give us an idea of the Genesis of masculinity and femininity in the system of sex-role identification of the coexistence masculinos and feminine component of sex-role identity, and so on, the Analysis of psychological theories showed a discrepancy in the definition of such a complex phenomenon as statevalue identity of the individual, namely: the problem of functional-structural characteristics of the organization of education of masculinity/femininity is solved very ambiguous and requires in-depth study.

Key words: masculinity, femininity, female, male, sex, personality, psychological theory of sex, category, role of sex identity, sex role behavior.

УДК 361

М. П. КУХТА

ПОХИЛИЙ ВІК: ЧАСОВІ ПЕРСПЕКТИВИ ЖИТТЯ

У статті йдеться про вікову перспективу життя й прийнятну для буденної свідомості його тривалість. Тривалість життя інтерпретовано не лише як біологічну, а насамперед як соціологічну категорію, що відображає ставлення людини до певного віку як межі, досягнення якої знаменуватиме підсумок її життєвих зусиль та устремлінь; тісно пов'язана з побудовою життєвої перспективи, і, на думку автора, є основним часовим орієнтиром у процесі проектування майбутнього. У людей похилого віку часова перспектива життя є порівняно коротшою, тому орієнтування на певну тривалість життя для них виступає значущим чинником їхнього світовідношення. Тезоретичні міркування обґрунтовано на даних проведеного експертного опитування.

Ключові слова: люди похилого віку, часова перспектива життя, соціальні норми тривалості життя, експертне опитування.

Таємниця старіння та смерті цікавила людство від початку його існування як виду розумного, адже самоусвідомлення та інтелектуальна діяльність невіддільні від розуміння скінченності життя. При цьому, старіння населення є проблемою, що саме в ХХІ ст. набуває особливої гостроти: “Старіння населення – одна з домінуючих тенденцій ХХІ століття”, – говориться в доповіді Фонду ООН в області народонаселення. – “Старіння населення відбувається у всіх регіонах та країнах з різним рівнем розвитку” [4]. Крім того, старіння є процесом, що зачіпає усі живий організми, з ним вічна-віч повинна зустрітися кожна людина. У зарубіжній геронтології навіть прийнятий перелік особливостей старіння (розроблений Б. Стрехлером):

- старіння, на відміну від хвороби, являє собою універсальний процес, йому підлягають усі без виключення члени популяції;
- старіння є властивістю будь-якого живого організму;
- старіння є прогресуючим неперервним процесом;
- старіння, супроводжується дегенеративними змінами (на протилежність змінам організму при його розвитку та дорослішанні);
- старіння хоча і є універсальним біологічним процесом, реалізується у конкретних соціокультурних умовах, будучи комплексним явищем, що включає особистісні, соціальні, економічні аспекти життя людини.

Маючи міжнаціональне забарвлення, все ж старіння торкається різних країн неоднаково – частка населення старшого віку в них може помітно відрізнятися. У зв'язку з цим, польський демограф Е. Россет запропонував класифікацію, згідно з якою виокремлюються “демографічно молоді” (частка населення від 65 років і старше становить менше 4%), “демографічно зрілі” (частка населення від 65 років становить 4–7%) та “демо-

графічно старі” країни (більше 7%). Що стосується України, то станом на 1 грудня 2013 р. зареєстровано 15,2% людей від 65 років та старше – можна стверджувати, що питання, пов’язані з вивченням кола проблем людей старшого віку в Україні, важливі для вивчення як ніколи.

Зі старінням населення пов’язана низка проблем, що стають об’єктом уваги вчених як у сфері природничих, так і гуманітарних наук. Щодо соціологічного напрямку, то на сьогодні уже існує значний доробок вітчизняних і зарубіжних дослідників в області життєдіяльності людей старшого віку: Д. Александрова, Б. Ананьєв, Л. Анциферова, Д. Вопель, А. Дмитрієв, А. Екхольм, Т. Козлова, І. Липський, Н. Паніна, І. Скуг, Т. Харевен, В. Шапіро та ін. Однак накопичений матеріал здебільшого стосується підвищення ефективності роботи соціальних служб із людьми старшої вікової групи, адаптації цих людей до виходу на пенсію, усвідомлення перспективи послаблення здоров’я і втрати незалежності тощо – тобто того, що входить у сферу уваги соціальних працівників і психологів. Комплексних же соціологічних досліджень, що відображали б стан, статус, життєві стратегії і перспективи людей похилого віку в Україні, на сьогодні немає.

Складається враження, що соціальний потенціал представників цієї вікової категорії до сьогодні лише побіжно привертав увагу вітчизняних соціологів. Тому на меті стоїть вивчення низки питань, пов’язаних із відображенням і способу і стилів життя літніх людей, переважно – їх життєвих перспектив. Зокрема, до таких відноситься питання бажаної тривалості життя, відштовхуючись від якої, людина могла б вибудувувати свою майбутню часову й життєву перспективи – адже обмеження часу життєдіяльності виступає фундаментальною складовою життєвого орієнтування (ще М. Мамардашвілі говорив, що життя є “зусиллям у часі”). Час – складна й багатопланова категорія; її можна визначити як зовнішню границю буття та форму впорядкування простору; виокремлюють різні види часу: космічний, соціальний, психологічний, індивідуальний тощо. Не заглиблюючись у філософські аспекти проблеми часу, наголосимо, що ведемо мову про суб’єктивне самосприйняття імовірної тривалості життя.

Метою статті виступає з’ясування існуючих у буденній свідомості уявлень щодо орієнтовної тривалості життя старших людей в Україні; **об’єктом** вивчення – люди старшої вікової групи; **предметом** – соціальні норми тривалості життя.

У статті йдеться про спробу дослідити питання бажаної (“прийнятної”) тривалості життя, її соціальної “унормованості”.

Маємо зазначити, що дискурс проблеми орієнтовної тривалості життя людей, що належать до старшої вікової групи, не дає можливості чітко визначити основні чинники, що зумовлюють ту чи іншу часову протяжність життя. Власне, навіть у визначенні старіння як соціального явища постають труднощі, адже чітких меж між середнім віком та старістю немає, так само як немає єдиної теорії, що пояснювала б старіння.

На думку Т. Харевен, “грандіозна задача вивчення синхронізації індивідуального розвитку і соціальних змін потребує підходу, котрий би враховував весь життєвий шлях та історичні умови, що змінюють одна одну не задовольняючись аналізом специфічної вікової групи” [6]. Дослідниця наголошує, що фази життєвого циклу, їх хронологічні межі й соціовікове наповнення мають історико-культурну специфіку; історично зумовленим є процес соціального виокремлення етапів життєвого шляху й усвідомлення пов’язаних із ним проблем; настання старості як кінцевої життєвої стадії, що має соціальні, культурні й біологічні параметри, може бути найкраще зрозумілим у контексті передуючих їй відтинків життєвого шляху. Поділяючи в цілому такий теоретико-методологічний підхід до вивчення старіння, розглядатимемо його як процес, що стосується і суспільства, і кожного індивіда зокрема.

Реалізації такого підходу передбачає, зокрема, вивчення вкорінених у буденну свідомість наших сучасників уявлень про “нормальну”, тобто прийнятну у співвідношенні із суспільними та індивідуальними умовами життя його тривалість. Використання методу експертного опитування як емпіричного підґрунтя дослідження цього аспекту проблеми старіння видається нам достатньо обґрунтованим. По-перше, очевидною є доречність застосування цього методу збору даних у формі напівстандартизованого глибинного інтерв’ю з огляду на делікатність проблеми життєвої перспективи у літньому віці, коли наближення припинення фізичного існування індивіда, тобто смерті, стає все більш реальною. Рефлексія щодо цієї неминучої події може викликати у респондента негативні емоції, то ж дослідник має бути надзвичайно тактовним і обережним у спілкуванні. По-друге, залучення в якості експерта дає змогу учаснику опитування, на нашу думку, певною мірою відсторонитися від суб’єктивних переживань з цього приводу, хоча проєктивний ефект спілкування щодо зазначеного кола проблем навряд чи можливо повністю елімінувати. Однак здатність до подібного “об’єктивування” міркувань властива насамперед людям з відповідними аналітичними навичками. Тому найбільш ефективним видалося поєднання глибинного інтерв’ю з експертним опитуванням, коли експертами виступають: а) люди літнього віку, що мають особистий досвід розв’язання соціальних проблем, пов’язаних з досягненням похилого віку; б) особистості, здатні відсторонено й водночас кваліфіковано аналізувати ці проблеми не лише з позицій пережитого, а й у широкому соціальному контексті. Переваги такого дослідження полягають в отриманні пласту даних від експертів, що знаються на проблемі і як фахівці, і як люди, що особисто знаходяться у відповідній життєвій ситуації та зацікавлені темою, бо фактично змушені будувати власні життєві стратегії на цей відтинок життєвого шляху.

Найскладніше і найперше питання перед проведенням експертного опитування полягає у підборі експертів – бо, власне кажучи, геронтологія як соціальна проблема є малодослідженою областю. Оскільки фахівців-

теоретиків у царині “соціальної геронтології” відшукати в достатній кількості навряд чи видається можливим, а опитування практиків, що здійснюють відповідну соціальну роботу (соціальних працівників, медиків, психологів – тобто тих спеціалістів, які безпосередньо мають справу з цією категорією населення в практичному відношенні) небезпечно саме специфікою зміщення фокусу в бік проблем хворих та немічних літніх людей, вибір експертів ґрунтувався на переконанні, що це повинні бути суспільствознавці різних фахів. На основі їх суджень, імовірно, можливо створити широку соціальну картину проблем, які стосуються цієї соціально-вікової категорії населення. Це не означає, що до кола експертів у майбутньому не будуть залучені спеціалісти-практики; навпаки, вивчення їх уявлень щодо соціальних проблем старшої вікової групи дасть змогу, з одного боку, глибше зрозуміти практичний стан справ у цій сфері, а з другого – з’ясувати ступінь відмінностей у позиціях “теоретиків” і “практиків”.

Першим етапом ми взяли за виправдане опитати групу кваліфікованих соціологів, зокрема на базі Інституту соціології НАН України; кількістю 20 осіб. Таке кількісне обмеження для першого етапу було обрано довільно й не так під впливом “магії круглих чисел”, як з огляду на те, що під час останніх інтерв’ю уже не зростав якісний доробок – тобто коло згадуваних експертами проблем уже замкнулося та йшли повтори, нових позицій не спостерігалось. Зауважимо, що це не значить, що їх не існує взагалі – при більш широкому колі опитуваних вони, імовірно, з’являться, принаймні - в тих чи тих інваріантах, але при дослідженні проблеми в першому наближенні, на нашу думку, отриманого матеріалу цілком досить, щоб зробити певні висновки.

Таким чином, у першому етапі проведеного в квітні–червні 2014 р. дослідження взяло участь 20 експертів-соціологів – з них 17 докторів і 3 кандидати наук, віком від 57 до 89 років, з яких 11 чоловіків і 9 жінок. Для їхнього відбору використовувалися три критерії. По-перше – вік (від 55 років і старше). Висунувши віковий критерій, ми сподівались, фахівці передпенсійного й пенсійного віку, відповідаючи на питання інтерв’ю, проектуватимуть як власні переживання, так і наукові позиції, переконання – тобто вони з різних боків можуть більше заглибитися в тему. По-друге, критерієм відбору слугувала стать – на нашу думку, до складу експертів необхідно залучити приблизно однакову кількість чоловіків і жінок задля забезпечення гендерної відповідності. По-третє, наукова кваліфікація, бо при всій умовності наявності наукових ступенів як запоруки здатності до аналітичних узагальнень рівень такої здатності у їхніх власників апріорі слід вважати вищим, ніж у пересічних респондентів.

Усвідомлюючи методичну нестрогість цих критеріїв відбору експертів, ми орієнтувалися на те, що з огляду на масштабність, складність і багатоаспектність проблеми, все ж вони до певної міри спроможні забезпечити ангажування потрібного нам контингенту; принаймні відповідність

експертів обраним критеріям було забезпечено. Певна річ, статистичного значення розподіл відповідей експертів мати не може, оскільки група опитуваних невелика – проте це й не виступало нашим завданням, адже експертне опитування відноситься до якісних методів збору даних. Насамперед, наша ціль полягала в отриманні якнайбільшої й найрізноманітнішої інформації щодо можливих позицій і підходів до осмислення проблем “фінішного відрізка” життєвого шляху.

Зауважимо, що оскільки під час опитування охоплювалося чимале коло питань, ми подаємо лише ту частину отриманого матеріалу, що стосується питання тривалості життя – решта розкриватиметься у наступних публікаціях.

“Про яку тривалість життя, стосовно українців, можна було б сказати, що він\вона достатньо пожив\пожила?” – насамперед саме це питання ставилося перед експертами; відповіді на нього лежать у підґрунті нашого аналізу соціальної унормованості прийнятної тривалості життя. Адже орієнтація на соціально прийнятну, а відтак і суб’єктивно прийнятну тривалість життя виступає відправною точкою в побудові життєвих планів та життєвої активності. Прийнятна тривалість життя може виражатися в термінах “достатньо пожив” – тобто час, на момент якого людина має “відбутися в житті” і до якого слід встигнути здійснити те, що планувала; а наближення до такого часу життя ставатиме стимулом для підбиття підсумків життя. Дослідження думки експертів з цього приводу має, за нашим задумом, вказати на те, виходячи з чого, люди розраховують тривалість життя і на яку майбутню перспективу розраховують, а відтак допоможе спробі осмислити критерії часової перспективи життя, на яку, ймовірно, орієнтуються старші люди в уявленнях про власне майбутнє.

Тут варто відмітити, що питання “достатньої тривалості життя” має тісний зв’язок із поняттям соціальної активності людини, розглядом її як частини соціального життя суспільства. При цьому, на соціальну активність похилої людини впливають чинники, названі “потрійною небезпекою” (“triple jeopardy” (Norman, 1985) [3]:

- приналежність до соціального класу (Bond and Coleman соціальний клас – найбільш сильний показник образу життя);
- гендер – жінки живуть помітно довше за чоловіків;
- етнічна приналежність.

Згідно з Є. Головахою та А. Кроніком, суб’єктивна картина життя є “психічним образом, в якому відображені соціально зумовлені просторо-часові характеристики життєвого шляху” [1]. Час виступає в ролі суб’єктивно-значущої цінності, відображеної в подіях, що відбулися саме протягом певного вікового відрізка. Тому час подальшого життя та життєвий шлях нерозривно пов’язані з поняттям життєвої перспективи та побудови життєвих планів.

Передумовами для побудови життєвої перспективи, ймовірно, повинні бути знання про власні можливості – здоров’я, генетичні передумови, економічні можливості, а також бажання жити, воля до життя. Запорукою життєвої активності людини в конкретний момент часу виступає побудова

майбутньої перспективи, котра у людей похилого віку порівняно з іншими віковими групами завідомо коротша.

Погляди експертів виявилися досить різноманітними, їх можна поділити на кілька груп. Одним з вимірів “достатньої” тривалості життя є залежність від сприятливості співвідношення біологічних і соціальних умов існування. Тут в якості полюсів вимальовуються позиції “реалістів” та “оптимістів”. До перших мають бути віднесені ті, хто вказав, що для життя термін “достатньо пожив” можна використовувати, починаючи з діапазону 70–75 років. Підставою для таких думок виступила орієнтація на середню тривалість життя в Україні, яка, до речі, є однією з найнижчих у Європі. Тобто, на думку цієї частини опитаних, будувати перспективу потрібно, орієнтуючись на реалії сьогодення. При цьому, не відкидається варіант, що така перспектива повинна будуватися кожною людиною індивідуально для себе:

– “Достатньо пожив – кожен визначає сам. Для чоловіків – це 70 років, для жінок – 75 років”;

– “З практики можу сказати, що середній вік чоловіка в Україні зараз різко скоротився. 68 років – це достатньо пожив; він пов’язаний із середньою тривалістю життя і так у нормальних умовах людина (чоловік) повинен жити, а жінки – 70–72 роки”.

Інша частина експертів, котрих слід кваліфікувати як “оптимістів”, навпаки, бачать “достатній” вік за межами 90 років – тобто тривалості життя, яка й близько не підходить до наявної в Україні на сьогодні середньої тривалості життя:

– “Ближче до 90-та, навколо цифри 90 років – десь так. Об’єктивно існує різниця для чоловіків і жінок, але вона пов’язана з дією багатьох чинників. Дуже висока частка смертності чоловіків пов’язана з ризиками, яких можна було б уникнути”;

– “Ми можемо говорити, що достатньо пожив – це тоді, коли вичерпується біологічний вік. Це 100–120 років – тільки в цьому віці, і то це не межа. В Україні найнижча в Європі тривалість життя. У Голландії тривалість життя у жінок 93–95 років, у чоловіків – 86–87 років, вони до цього наближаються і на це слід орієнтуватися”.

Такі погляди пов’язані з баченням, що людина повинна орієнтуватися на покращення умов життя в майбутньому і прагнути та шукати шляхів для продовження віку. Справді, якщо в минулому середня тривалість життя була наближеною до 40 років, то на сьогодні цей вік значно продовжився, біологічні ж межі життя людини (виходячи з досвіду довгожителів), є значно більшими від сьогодні існуючої середньої тривалості.

Дещо в іншій площині інтерпретували “достатність” тривалості життя ті експерти, які зазначили, що слід орієнтуватися не на конкретний віковий вимір життя, а на суб’єктивне відчуття задоволеності життям або міру вичерпаності, “спрацьованості” внутрішніх ресурсів:

– “Тривалість життя – це об’єктивний факт, а мова йде про суб’єктивний, соціальний феномен. Тут питання: скільки людина прожила щасливо”;

– “Якщо мова йде про наших сучасників – то, як свідчать заміри громадської думки, більшість населення країни не живе, а виживає. Тому мова йде про саме по собі “життя”, або “нежиття”. А ще ми одна з вимираючих націй у світі”;

– “Тут швидше йдеться про досвід життєвий, коли він уже зупинився, коли не акумулюється нове – тоді достатньо пожив. Тут питання акумуляції і трансмісії життєвого досвіду”.

Проте найчастіше звучали відповіді про вік у діапазоні 80–85, рідше – до 90 років, причому, примітно, експерти вказували, що для чоловіків орієнтовна тривалість життя традиційно нижча, ніж для жінок:

– “Достатньо пожила та людина, яка підійшла до вироблення свого біофізичного ресурсу. У сучасних умовах людина може розраховувати на 80–85 років, якщо підходила свідомо й раціонально, і якщо організовувала своє життя”;

– “Думаю, що для українців-чоловіків це десь 80–85 років, для жінок 85–90 повинно бути. За генотипом, за можливостями природними – це нормальний був би вік”;

– “Якщо орієнтуватися не стільки на статистику, скільки на оточуюче життя – для жінок, напевно, 85 років; для чоловіків – 80 років”.

Виходячи з відповідей, основою в орієнтації на соціально прийнятну тривалість життя може бути тривалість, дещо вища за середню тривалість життя по країні. Імовірно, різна вікова періодизація значною мірою залежить від спроможності цієї категорії громадян продовжувати активне соціально-економічне життя. У свою чергу, така спроможність залежатиме від середньої тривалості життя в суспільстві, а от середня тривалість життя (що залежить від низки показників), теж суттєво відрізняється у різних країнах у різні історичні періоди. До прикладу, середня тривалість життя на території Російської імперії, куди входила більшість території України, у 1838–1850 рр. була приблизно 26 років (чоловіки – 24,6 років, жінки – 27,0 років). При цьому й темпи зростання тривалості життя були невисокими – у 1874–1883 рр. вона становила приблизно 29 років (чоловіки – 28,0, – жінки 30, 2), у 1904–1913 – приблизно 33 роки (чоловіки 32,4, жінки 34,5) – тобто тривалість за цей період зросла лише на 4 роки. Зате в подальшому вона таки суттєво змінилася – за даними держкомстату України 2012 року, тривалість життя чоловіків у середньому була 66,1 років, для жінок – 76 років [4]. Тут слід відзначити суттєвий момент – так, станом на 2002–2008 рр., середня тривалість життя чоловіків в Україні не перевищувала 63 роки, а жінок – 74 роки, а починаючи з 2012 р. відбуваються певні зміни – середня тривалість життя становить 66,1 років у чоловіків та 76 років – у жінок. Зафіксоване збільшення тривалості життя населення, проте, залишається далеким від показників Західної Європи, тривалість і якість життя в якій суттєво вищі. Відповіді ж, що прозвучали в інтерв’ю, спрямовують до думки, що слід орієнтуватися й на реальні показники (не-

ухильну тенденцію поступового подовження життя населення), й на те, що людям притаманне прагнення покращувати показники життя (досягати суб'єктивного відчуття щастя). Тобто уявлення про соціально прийнятну тривалість життя можуть порівняно динамічно змінитися й залежать від низка чинників – зокрема, того, що входить до поняття якості життя – рівень медичного обслуговування, матеріальні можливості для підтримки належного існування, культура догляду за собою і власним здоров'ям тощо, хоча не меншою мірою – від біологічних передумов функціонування людського організму та індивідуально-психологічних якостей людей.

Підсумовуючи, можемо сказати, що істотним є пов'язане з дефініціями вікових когорт, на які поділяється старша вікова група, питання про їх вікові межі. Незважаючи на доволі значні відмінності у тривалості життя, робилися спроби хоча б визначити межі різних вікових періодів. На початку ХХ ст. німецький фізіолог М. Рубнер запропонував вікову класифікацію, згідно з якою початок старості відраховувався з 50 років, а поважна старість – з 70 років. У 1905 р. американський медик В. Аслер писав, що 60 років слід вважати максимальним віком, після чого люди починають обтяжувати себе та оточуючих. Зрештою, на Міжнародному семінарі ВОЗ у 1963 р. було прийнято класифікацію, згідно якої середній вік припадав на 45–59 років, похилий на 60–74 років, старечий – на 75 років і старше. В окрему категорію було віднесено довгожителів, вік яких визначався як 90 років та більше. На сьогодні (за Д. Крайгом) вік у 60–69 років вважається передстаречим, 70–79 – старечим, 80–89 – пізньостаречим, 90–99 – дряхлість [2].

Остання пенсійна реформа в Україні збільшила пенсійний вік для жінок і представників ряду видів професійної діяльності (держслужбовців, учених). Не можна не згадати й збільшення до 60 років вікового цензу для призову із запасу до війська. Якою мірою виправдані ці рішення, продиктовані вимогами економічної та політичної кон'юнктури, виправдані з погляду гуманістичних завдань розвитку людини? Питання залишається відкритим. Тобто дослідження різних вікових когорт старшої соціально-демографічної групи, їхньої здатності до більшої інтеграції в суспільно-економічну й громадсько-політичну сферу, до використання їхнього потенціалу в розбудові громадянського суспільства становитиме не тільки пізнавальний, а й великий практичний інтерес.

Висновки. Аналіз даних експертного опитування щодо орієнтовної реалістично-бажаної тривалості життя людей в Україні та самосприйняття старшими людьми свого віку вказує на превалювання думки про те, що ці показники значною мірою залежать від соціальної ситуації проживання людини та індивідуальних характеристик самих людей. Однак невирішеними залишаються питання про значущість тих чи тих чинників, їхню питому вагу та інтенсивність впливу на тривалість віку людини, надто якщо розглядати її з погляду соціального змісту.

Загалом у соціологічному вимірі тематика життєвих перспектив старших людей містить, як бачимо, чимало прогалин і потребує дослідження багатьох проблемних і необхідних до вирішення питань.

Список використаної літератури

1. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А.А. Кроник. – 2-е вид. – Киев : Наукова думка, 1984 2008. - 130 с.
2. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – Санкт-Петербург : Питер, 2000. – 992 с.
3. Лихошва В. П. Социально-психологические проблемы пожилого возраста и способы психологической поддержки пожилых [Электронный ресурс] / В. П. Лихошва. – Режим доступа: <http://www.sidelka-samara.ru/home/stati/>.
4. Старіння в ХХІ столітті: триумф і виклик / Фонд ООН в області народонаселення (ЮНФПА) та організація “Хелпейдж Інтернешнл”. – Нью-Йорк ; Лондон. – 2012. – 190 с.
5. Статистика населення України. Банк даних [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Database/Population/databasetree_uk.asp.
6. Якимова Е. В. Последний этап: Исторические аспекты зрелости и старости / Е. В. Якимова, Т. К. Харевен // Социальная геронтология: Современные исследования. – Москва : ИНИ-ОН РАН, 1994. – С. 104–111.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2014.

Кухта М. П. Переклонный возраст: временные перспективы жизни

В статье идет речь о возрастной перспективе жизни и приемлемой для обыденного сознания ее продолжительности. Продолжительность жизни интерпретируется не только как биологическая, а прежде всего как социологическая, категория, которая отображает отношение человека к определенному возрасту как границе, достижение которой будет знаменовать итог ее жизненных усилий и устремлений; тесно связана с построением жизненной перспективы, и, по мнению автора, является основным временным ориентиром в процессе проектирования будущего. У людей преклонного возраста временная перспектива жизни сравнительно короче, потому ориентирование на определенную длительность жизни для них выступает значимым фактором их мироотношения. Теоретические размышления основываются на данных проведенного экспертного опроса.

Ключевые слова: люди преклонных лет, часовая перспектива жизни, социальные нормы продолжительности жизни, экспертный опрос.

Kuchta M. Old Age Time Perespectives of Lifes

The article refers to the age perspective of life and affordable for everyday consciousness of its duration. Secret of aging and death interested mankind since the beginning of its existence as a species reasonable, because consciousness and intellectual activity inseparable from understanding the finiteness of life. However, aging is a problem that in the XXI century is particularly acute.

Process of the aging of the population associated with a number of problems that are in the focus of scientists in the field of natural sciences and humanities as well. There are already considerable achievements of domestic and foreign researchers in the life of older people today. However, there is a real need of studies that reflect the position, status, life strategies and prospects of older people in Ukraine so the article is aimed at clarifying of existing ordinary consciousness representations regarding the estimated life expectancy of older people in Ukraine; object of study - older people; subject - social norms of lifetime.

The article refers to the attempt of investigation the question of the desired (“acceptable”) lifetime its social “norm”. The problem of discourse estimated life expectancy

of people in older age groups, makes it impossible to clearly identify the key factors that contribute to a particular temporal length of life. Thus, aging is seen as a process that applies to society and every individual in particular. As a method of empirical research was chosen expert survey. Therefore, it was held in April-June 2014 as a first phase of the study, which was attended by 20 experts sociologists - including 17 doctors and 3 PhD, aged 57 to 89 years, including 11 men and 9 women. For their selection used three criteria. First - age (55 and older), and secondly, the criterion served as gender, thirdly - scientific qualifications, because in spite of the presence of the conventions of academic degrees as a prerequisite for the ability to think generalizations level this ability to their owners priori be considered higher than average respondents.

Data analysis expert survey of approximately realistic-desired life expectancy in Ukraine and self-perception of older people their age pointed to the prevalence of the idea that these figures are largely dependent on the social situation of the human and individual characteristics of the people themselves. However, unresolved questions remain about the importance of certain factors, their relative density and intensity of the influence of the length of a person's age, especially when viewed from the perspective of social content.

Key words: *elderly, temporal perspective of life, social norms lifetime, an expert survey.*

УДК 316

О. С. ОПРЯТНА

СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ РАНЖИРУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ПРИ ВПРОВАДЖЕННІ МЕДИЧНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано результати перших років запровадження медичної реформи в Україні. Зосереджено увагу на підготовці кадрів для здійснення медичної реформи, аналізі її результатів і визначенні перспектив, впливу реформи на здоров'я громадян України в регіонах пілотного дослідження.

Ключові слова: пілотний проект, медична реформа, моделі реформування, сімейний лікар.

Одним з головних питань за всі часи існування людства було, є і буде те, без чого не може існувати жодна жива істота, – гарне здоров'я. Ми розуміємо, щоб мати цю розкіш (для нинішніх часів), треба багато вкладати в цю індустрію, індустрію здоров'я. А для цього потрібно проводити реформування певних галузей, зокрема медичної. У реформуванні української медицини беруть участь фахівці з питань економіки, політики, медицини такі, а саме О. Бетлій [2; 3], І. Бураковський [3], С. Северин [3; 6], О. Мусій, С. Макаров, Т. Бахтеєва [1], К. Надутий, А. Терещенко [4], В. Павлов, Л. Станіславенко, О. Горбунова [6], Є. Найштетик, С. Ханенко, В. Скороходов, Л. Конаровська [7] та ін.

У цій статті ми розглянемо питання підготовки кадрів для здійснення медичної реформи, аналізу її результатів та визначення перспектив; вплив реформи в Україні на здоров'я громадян у пілотних регіонах.

Мета статті – аналіз медичної реформи в Україні з моменту її початку до сьогодні.

Координатор проекту “Аналіз реформи охорони здоров'я” Інституту економічних досліджень та політичних консультацій О. Бетлій наголосила, що за три роки, протягом яких триває медична реформа, не було ухвалено чіткої моделі реформування системи охорони здоров'я. Населення, навіть у пілотних регіонах, не розуміє, для чого ця реформа, у чому вона полягає Бетлій [3].

Медична реформа стартувала в Україні ще в 2011 р., на законодавчому рівні – у 2012 р., а фактично – у 2013 р., “без підтримки, без роз'яснень, без чіткого плану змін”, за словами О. Бетлій.

На тому, що населення України не розуміє суті медичної реформи, наголошують учасники круглого столу “Реформа охорони здоров'я в Україні: ідея та реалії” [3].

Реалізація пілотного проекту щодо реформування системи охорони здоров'я розпочалась у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій облас-

тях та місті Києві. Суть пілотного проекту полягає в проведенні в цих регіонах структурно-організаційної та функціональної перебудови системи медичного обслуговування протягом 2011–2014 рр., а до 2020 р. – і по всій Україні. Основні завдання пілотного проекту:

- підвищити рівень медичного обслуговування населення, розширити можливості щодо його доступності та якості;
- впровадити нові підходи щодо організації роботи закладів охорони здоров'я та їх фінансового забезпечення;
- підвищити ефективність використання коштів, передбачених для фінансового забезпечення системи охорони здоров'я [4].

Будь-яка реформа спирається на закон, а в законі прописано, що “кожен громадянин має право на безоплатне отримання медичної допомоги”. До такої допомоги належать:

- первинна медична допомога, яка передбачає надання консультації, проведення діагностики та лікування найбільш поширених хвороб, травм, отруєнь, здійснення профілактичних заходів. Така допомога надається в амбулаторних умовах або за місцем проживання (перебування) пацієнта лікарем зальної практики – сімейним лікарем;
- вторинна (спеціалізована) медична допомога, яка може бути надана лікарями відповідної спеціалізації (крім лікарів загальної практики – сімейних лікарів) в амбулаторних або стаціонарних умовах в плановому порядку або екстрених випадках;
- третинна (високоспеціалізована) медична допомога, яка може бути надана із застосуванням високотехнологічного обладнання та/або високоспеціалізованих медичних процедур високої складності;
- екстрена медична допомога, яка полягає у здійсненні невідкладних організаційних, діагностичних та лікувальних заходів, спрямованих на врятування та збереження життя людини у невідкладному стані та мінімізацію наслідків впливу такого стану на її здоров'я [5].

Є. Найштетик зазначає: “Кожен громадянин сплачує прибутковий податок. За це держава зобов'язується надавати йому безплатне медичне обслуговування. Але не завжди надає, тобто порушує суспільний договір, що закріплений у Конституції. В новому Податковому кодексі є норма, згідно з якою у разі прийняття закону про обов'язкове медичне страхування ми можемо отримувати податкову знижку, якщо нам не буде надано належних медичних послуг” [7].

Те, що українську медицину треба реформувати, визнають усі, однак медична реформа викликає багато запитань навіть у самих лікарів.

Є численні претензії, такі як: брак кваліфікованих сімейних лікарів, відсутність доступної інформації про реформу й небажання чиновників радитися з лікарями та пацієнтами, яких ця реформа безпосередньо стосується. Та окремі скарги – щодо роботи швидкої допомоги, але, з одного боку, їй посилили вимоги до швидкості прибуття на виклик, а з іншого – позбавили спеціалізованих бригад.

Медична реформа в Україні необхідна, але поки її впроваджують не продумано й фрагментарно. Такий головний висновок зробив Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, провівши аналіз реформи системи охорони здоров'я в Україні, результати якого були озвучені на круглому столі “Реформа охорони здоров'я в Україні: ідея та реалії” [6].

Усі ми розуміємо, що жодне перетворення в будь-якій сфері не може проходити гладко й безболісно.

Як відомо, успішне впровадження будь-яких реформ має базуватися на зваженому підході, чіткому формулюванні мети, затвердженні покрокового плану та критеріїв оцінювання реформування, і вивчення досвіду інших країн допомогло б уникнути багатьох помилок.

МОЗ України розпочало реформу без затвердження чіткої моделі реформування системи охорони здоров'я. У результаті пілотні регіони (Київ, Вінницька, Дніпропетровська і Донецька області) зіткнулися з необхідністю самостійно розробляти нові моделі надання медичної допомоги та підходи до її побудови.

Одним із найбільш важливих питань стала відсутність критеріїв реорганізації сільських дільничних лікарень в амбулаторії сімейної медицини. В окремих випадках це призвело до погіршення доступу до медичної допомоги для сільських жителів.

О. Бетлій зазначає: “Відсутність інформаційної кампанії напередодні та під час реформи збільшила опір реформі з боку медичних працівників, які не знають, що чекає на них завтра. Влада так і не пояснила громадянам, що таке реформа і яка її мета. Тому населення, яке звикло саме визначати собі шлях у системі охорони здоров'я, очікує від реформи тільки погіршення доступу до медичної допомоги” [6].

Сьогоднішня система охорони здоров'я перебуває в глибокій кризі. Соціологічні опитування стверджують, що українці “за” зміни в медицині, але “проти” такої реформи. Кожному потенційному пацієнтові хотілося б, щоб медицина була доступною, ефективною й адекватною їхнім доходам. Згідно з дослідженням Школи охорони здоров'я Національного університету “Києво-Могилянська академія”, 40% населення давали хабарі в медицині впродовж минулого року, причому троє з чотирьох пацієнтів, що перебувають на лікуванні в стаціонарі, платили за це. До того ж і кількість, і розмір таких платежів зростають щороку. А згідно з опитуванням Державної служби статистики, 16% респондентів зазначили, що члени їхніх сімей не змогли отримати медичну допомогу або купити ліки саме через високу вартість “безкоштовної” медицини. Наші лікарі сьогодні працюють як конкуренти, які зацікавлені у хворому пацієнті і в процесі лікування, а не одужання. Молоді випускники вишів із дипломом сімейного лікаря також не мають бажання відпрацьовувати в селі три роки, адже на них чекає зарплата 1300–1600 грн та обіцяні одноразові “підйомні” у розмірі 6 тис. гривень. “Я не уявляю активного молодого лікаря, який буде свою кар'єру, сім'ю і згоден працювати за ці гроші в таких умовах”, зазначає С. Северин [6].

До того ж стан здоров'я українців є незадовільним. За показником середньої тривалості життя Україна дуже відстає від країн ЄС. Для здоров'я, як відомо, важлива профілактика, якою в нашій країні, на жаль, не займається жоден лікар [6].

У світовій практиці 60–80% медичної допомоги надається на первинній ланці дільничими / сімейними лікарями. У нас же більшість допомоги надається на вторинній ланці, тобто вузькопрофільним спеціалістам, а найчастіше взагалі в стаціонарах. Це є дуже дорогим методом надання допомоги [5].

Одним із перших кроків медичної реформи в Україні є чітке структурування медичних установ за видами допомоги: первинна (амбулаторії), вторинна (клініко-діагностичні центри та лікарні), третинна (на рівні республіканських та обласних лікувальних установ, у тому числі диспансерів), а також екстрена медична допомога. У нашій країні поліклініка фактично відіграє роль первинної ланки, у результаті наші співгромадяни звертаються переважно до вузьких спеціалістів і самі вирішують, до якого лікаря їм піти. У європейських країнах 70% медичної допомоги надають лікарі первинної ланки – сімейні лікарі, терапевти та педіатри [6].

При впровадженні медичної реформи в областях-піонерах було змінено формулу розподілу фінансування: новоствореним центрам первинної медико-санітарної допомоги було виділено 28% коштів замість традиційних 15%. При цьому вторинна ланка медичної допомоги не отримала компенсацій попереднього рівня фінансування. У результаті ці установи зіткнулися із суттєвими проблемами в погашенні навіть поточних витрат. Це ще більше збільшило протистояння між установами різних рівнів, яке й так було величезним, особливо через те, що вузькі фахівці не бачать свого майбутнього та бояться звільнень чи примусу перевчатися на сімейних лікарів.

Голова Донецької обласної асоціації лікарів загальної практики – сімейної медицини С. Северин, вважає: “Головною проблемою пілотного експерименту є відсутність ефективного механізму зворотного зв'язку для своєчасної корекції помилок, які виявляються під час реформування” [6].

2013 р. – це третій рік реформи, але слід розуміти, яким шляхом ішов процес реформування. У 2010 р. було проголошено програму економічних реформ Президента України, у 2011 р. відбувалося напрацювання й осмислення значної частини нормативної бази – прийнято основні закони, за якими почала розвиватися галузь, що відкрило можливості для формування нових економічних механізмів, у 2012 р. фактично завершено формування нормативної бази для оновленої системи охорони здоров'я, а 2013 р. став фактично першим роком, який пройшов в умовах нової структури й нових фінансово-економічних механізмів, які застосовувалися конкретно в первинній ланці та частково – в екстреній медицині. Також протягом 2012 р. реалізовувалися національні проекти, зокрема “Нове життя” та “Вчасна допомога” (останній стосується екстреної медичної допомоги). Крім того, у 2013 р. впроваджено механізм відшкодування вартості антигіпертензивних ліків. Сьогодні вже можна оцінити деякі результати проведеної роботи [4].

Загалом по Україні вже створено 662 центри первинної медико-санітарної допомоги, що становить 85% від запланованого на 2013 р. У 14 регіонах України (АР Крим, Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Полтавська, Херсонська, Чернігівська області та Київ) план створення центрів первинної медичної допомоги виконано на 100%.

З метою поліпшення доступності первинної медичної допомоги в регіонах розширюється мережа амбулаторій загальної практики – сімейної медицини. За 11 місяців минулого року кількість амбулаторій збільшилася на 778 одиниць, з них – 558 амбулаторій у містах та 220 у сільській місцевості. Нині в Україні функціонують 5695 амбулаторій [4].

К. Надутий підкреслює: “Розбудова мережі амбулаторій та їх оснащення – це абсолютно необхідний, але водночас надзвичайно ресурсовитратний процес. Тому Міністерство охорони здоров’я підготувало проект урядової постанови, яким передбачається внесення змін до Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р., зокрема, передбачається виділити на будівництво нових амбулаторій у сільській місцевості за рахунок субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам 1882,6 млн грн.” [6]. А ле ж маленька ремарка з приводу субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам. Ми маємо величезну діру в державному кошику, яку нам залишила попередня влада, можливості профінансувати будь-яку державну програму держава немає змоги. Та винаємає питання доцільності фінансування невиправданого сподівання проекту.

Оскільки на чільне місце медичної реформи поставлено інститут сімейної медицини (адже саме сімейний лікар є першим контактом пацієнта в системі охорони здоров’я), виникає питання про кадри. Річ у тому, що сьогодні медиків із дипломом лікаря загальної практики сімейної медицини небагато. До того ж підготовка сімейного лікаря у виші займає не менше ніж вісім років (шість років у медичному університеті та два роки – в інтернатурі). Оскільки тотяг реформи вже набрав швидкість, вирішено було швидко перевчати дільничних педіатрів і терапевтів на сімейних лікарів на короткострокових шестимісячних курсах (пізніше тривалість навчання скоротили до чотирьох місяців). Наприклад, на лор-захворювання із цього терміну виділено чотири дні, а щоб лікар мав можливість допомагати вагітним жінкам або приймати пологи, – два тижні [6].

Згідно з “орієнтовним переліком медичних послуг”, сімейний лікар повинен однаково добре розумітися та хворобах старенької бабусі, і двомісячної дитини, знати на зубок офтальмологію, гінекологію, імунологію тощо, а також “проводити невеликі хірургічні втручання”. До того ж у лікаря немає ніякої зацікавленості в подібній перекваліфікації: при скромній зарплаті обсяг роботи й відповідальності збільшується.

Відомо, що основними індикативними показниками розвитку держави й ефективності будь-якої системи охорони здоров’я є показник мате-

ринської й малюкової смертності. У 2011 р. показник материнської смертності сягав 14,6 на 100 тис. народжених живими, а малюкової – 9,1 на 1000 народжених живими. За словами А. Терещенко, на сьогодні спостерігається стійке зниження цих показників. Показник материнської смертності, за оперативними даними, на сьогодні становить 11,6 на 100 тис. народжених живими, тобто знизився на 21%, показник малюкової смертності – 7,9 на 1000 народжених живими, знизившись на 13,2%.

Багато нарікань пов'язано зі зміною підходів до надання медичної допомоги дітям на первинній ланці, зокрема переходом від її надання дільничним педіатром до сімейного лікаря. При цьому в основах законодавства про охорону здоров'я передбачено, що в перехідний період надання первинної медичної допомоги дітям можуть здійснювати сімейні лікарі, педіатри й акушери-гінекологи. Прикладом такої моделі є місто Київ та Дніпропетровська область. Кожен регіон може застосовувати її до 2020 р. [4].

Педіатрія – це окрема тема, до якої потрібно підходити і дбайливо, і відповідально. Адже, як кажуть педіатри, дитина – це не маленький дорослий, а тонкий, специфічний організм, що живе за своїми фізіологічними законами.

Років 15 тому в Польщі теж намагалися відмовитися від педіатрії. Через три роки, коли рівень дитячої смертності поповз угору, від експериментів з дитячими лікарями відмовилися.

Голова вінницької громадської організації “Батьки проти медичної реформи” Л. Станіславенко, принесла на круглий стіл 20 тис. підписів вінничан, які благають скасувати або призупинити медичну реформу: “На Вінничині повністю знищено педіатрію. У центральній районній лікарні немає педіатра. І якщо дитину привозять на “швидкій допомозі”, оглянути її нікому. Дитяча смертність іде вгору. На реформу виділяються гроші, але старі ліжечка так і стоять, а в дитячому відділенні немає гарячої води. Скорочуються фахівці-медики, але не чиновники”, – описує медичну реформу повінницьки Л. Станіславенко. До того ж на лікарів лягає неймовірне навантаження. Під час профоглядів (наприклад, для школярів або студентів) один лікар повинен прийняти понад 100 дітей за 3 години. Порахуйте, скільки часу він може приділити одній дитині? Менше двох хвилин” [6].

Таке розширення обов'язків і відповідальності в сімейних лікарів не було компенсовано обіцяним підвищенням заробітної плати до 5–6 тис. грн. Щоб отримувати відносно високу заробітну плату, лікарі повинні істотно перевиконувати норматив за кількістю прикріплених пацієнтів. При нормі навантаження на одного сімейного лікаря 1500 пацієнтів у місті та 1200 в сільській місцевості в результаті браку фахівців навантаження часто збільшується удвічі, особливо це стосується сільських лікарів.

С. Северин зазначає: “Сімейний лікар вищої категорії отримує за одну людину 1,80 гривень на місяць. Якщо ж кількість навантаження на нього зростає вище від норми, наприклад, до 2,5 тис. осіб, при розрахунку його зарплати за одну людину він отримуватиме вже 48 копійок. Введено також

так звані якісні показники роботи лікаря, за які існують міфічні надбавки: наприклад, щеплення на дільниці повинні досягати 95% (при тому, що півроку вакцин узагалі не було), 98% жінок мають пройти мамографію” [6].

До пілотних проектів потрапила і столиця. “У Шевченківському районі міста проживає 270 тисяч населення, яке обслуговує шість амбулаторно-поліклінічних установ для дорослих та шість поліклінік для дітей. Розташовані вони досить рівномірно по всій території. Додатково в ході реформи було відкрито ще вісім амбулаторій сімейної медицини. Причому одна з них у місці, де проживають 5 тисяч киян і розташовано одночасно вісім лікувальних установ. Доцільність цієї амбулаторії для мене незрозуміла. Зараз хочуть усе зруйнувати, не залишивши жодної поліклініки в тому вигляді, в якому вони існували. Я вважаю, що потрібно провести аналіз, виявити ті лікувальні установи, які дають найкращі результати, і залишити їх у первісному вигляді. А інші реформувати”, – ділиться досвідом О. Горбунова, головний лікар поліклініки № 2 Шевченківського району м. Києва [6].

Ідея створення багатопрофільних поліклінік із діагностичною та лабораторною базою під одним дахом слугує зразком для багатьох країн. Чи варто поспіхом упроваджувати медичну реформу по всій Україні, підводити всіх під один ранжир, не враховуючи масштабів територій, особливостей сільської місцевості, окремих регіонів, великих міст і столиці? Адже якщо для села сімейний лікар може бути реальним поліпшенням доступності та обсягів медичної допомоги, то чи потрібно в містах, де є педіатричні служби та жіночі консультації, їх ліквідувати? А розробка норм надання медичної допомоги повинна проводитися з обов’язковим урахуванням українських реалій. Наприклад, доїзд бригади швидкої допомоги до пацієнта за 20 хвилин (10 хвилин у містах) за європейськими стандартами не враховує ні стану українських доріг, ні наших машин швидкої допомоги, ні менталітету українських водіїв [6].

Стан справ в українській медичній галузі давно викликає, м’яко кажучи, занепокоєння і в суспільства, і в самих медиків. От влада й вирішила продемонструвати, що їй не байдуже, – розпочала медичну реформу. Наразі лише в пілотних областях, назвавши це експериментом. Якщо експеримент виявиться вдалим, досвід поширять на всю Україну. Поки ж чиновники МОЗ підбивають проміжні підсумки, вважаючи їх досить успішними [7].

Водночас опозиційні депутати називають цей експеримент антиконституційним – порушено ст. 95 Конституції України про рівномірний і справедливий розподіл суспільного багатства (бюджетних коштів) між громадянами і територіальними громадами. Бо задля здійснення експерименту було виділено додаткові бюджетні кошти окремим територіальним громадам.

Анестезіолог-реаніматолог В. Скороходов, лікар вищої категорії, експерт сектору охорони здоров’я Фонду суспільної безпеки відкрито говорить: “Це не реформа. Це планомірне повільне знищення охорони здоров’я та “м’який” геноцид усього населення України. Це не тільки моя думка. Це думка всіх лікарів-практиків. Закрито сотні лікувальних закладів у

різних регіонах країни, особливо в сільській місцевості. МОЗ це називає реорганізацією. Замість лікарні на 30 койок – амбулаторія, в яку садовлять сімейного лікаря – колишнього терапевта або вузького спеціаліста, в котрого не вистачає ні знань, ні досвіду” [7].

Наближаючись за показником смертності до країн третього світу, Україна витрачає на систему охорони здоров'я вдвічі менше, ніж передбачено нормами ООН і ВООЗ. За статистикою, 16% родин важкохворих відмовляються від їх лікування з банальної причини – немає грошей. Тобто через брак коштів на ліки люди зважуються на пасивну евтаназію своїх рідних.

За даними масштабного дослідження щодо ставлення громадян до системи охорони здоров'я, проведеного в Україні Міжнародним республіканським інститутом (США), 60% респондентів вважають, що за останні роки ситуація в медицині погіршилася, а 87% опитаних узагалі не довіряють системі охорони здоров'я.

Перші наслідки так званого реформування системи охорони здоров'я: за 2001–2012 рр. було закрито 104 лікувальні заклади, 7 тис. лікарів і 18 тис. медперсоналу було звільнено [7].

Тут доцільно згадати ст. 49 Конституції України, в якій ідеться і про гарантії доступного та безоплатного медичного обслуговування, і про те, що існуючу мережу лікувальних закладів не може бути скорочено.

І все це відбувається на тлі тотального дефіциту медичних кадрів – лікарів і медперсоналу, причому різних медичних професій. Лише сімейних лікарів, які є ключовими елементами медичної реформи, країні необхідно 25–30 тис., а на сьогодні їх є лише 8 тис.

Голова Київської міської профспілки працівників охорони здоров'я Л. Конаровська каже, що зараз у столиці не вистачає 3,5 тис. лікарів: 600 лікарів первинної ланки (дільничних терапевтів), 100 фтизіатрів, 100 патологоанатомів, 156 лікарів екстреної допомоги та ін. [7].

Профспілка спільно з Національним медичним університетом ім. Богомольця проводила наукове дослідження щодо професійного навантаження та професійних захворювань лікарів. Виявилось, що 80% лікарів станцій швидкої допомоги та лікарні швидкої допомоги перебувають у стані нервово-психологічного зриву. Лікарі як ніхто схильні до професійного вигорання.

На тлі кадрового голоду щороку Україну залишають 7 тис. молодих лікарів і вдвічі більше медичних сестер. Вони доволі легко знаходять роботу за кордоном через бюро медичної міграції (у Києві вісім таких бюро), бо на сьогодні, за статистикою ВООЗ, у світі не вистачає 2,5 млн лікарів і стільки ж медсестер.

Що ж відбувається з фінансуванням медичної галузі? Коли Президент України В. Янукович свого часу представляв план економічних реформ, він передбачив на охорону здоров'я 10% ВВП. Які ж кошти на це витрачає держава впродовж останніх років? Від 3,2 до 3,5% ВВП. За ці гроші галузь ледь животіє. Тож за які кошти проводити реформування?

Виникає питання, за рахунок чого лікарі існують? Не таємниця, що багато лікарів одержують гроші від фармкомпаній, чий ліки виписують пацієнтам.

Зрештою, так і виходить, що платить за лікування саме пацієнт, неважливо, кому – лікарю чи фармкомпанії.

С. Ханенко вважає, що із цього фінансового колапсу є єдиний вихід – медичне страхування. Саме воно дасть змогу легалізувати відносини між лікарем і пацієнтом, між хворим та медичним закладом, виведе гроші з тіні [7].

Медична реформа в Україні стартувала, зміни розпочалися, але всі ми чудово розуміємо, що безоплатне отримання медичної допомоги буде відбуватися в державних та комунальних закладах охорони здоров'я. Відповідно, це ті самі лікарі й те саме обладнання. Звичайно, альтернативою є страхова медицина або медичне страхування, яке швидко набирає обертів у нашій країні. Але тут також не все так просто, як може видаватися на перший погляд: багато страхових компаній, різні програми та умови, різний рівень медичних закладів і медичних послуг [5].

Лікар В. Скороходов також вважає, що страхова медицина повинна розвиватися, але страхові компанії мають бути державними або хоча б частково належати державі: “Держава як ніхто має бути зацікавлена в лікуванні своїх хворих громадян. А чи зацікавлені у цьому приватні страхові компанії?” [7].

Президент Всеукраїнського лікарського товариства пропонує законотворювачам зробити перший крок до справжнього реформування галузі – на рівні закону надати лікувальним установам спеціальний статус окремих суб'єктів господарювання.

Економіст Є. Найштетик, віце-президент Всеукраїнської ради захисту прав і безпеки пацієнтів (так само, як і народний депутат С. Ханенко), виступає за страхову медицину. Він каже, що Україні нагально необхідний закон про обов'язкове медичне страхування [7]. С. Северин наголошує: “Немає хронометражних досліджень, чи можливо у реальній ситуації виконати усі вимоги наказів, рекомендацій та постанов щодо виконання медичної реформи... Є дуже багато проблем і навіть якщо проблеми на поверхні і їх усі бачать, своєчасно не вживаються заходи з їх корекції. Необхідно проводити дуже серйозні дослідження, провести дуже серйозну роботу, аналіз, насамперед, за рахунок залучення до цієї проблеми лікарів-практиків. Якщо ми подивимося склад ради з інформування МОЗ, то там лише один практикуючий лікар” [3].

Щодо подальших шляхів реформування медичної галузі висловилися керівники департаментів охорони здоров'я пілотних регіонів. Вони зауважили, що формування мережі закладів первинної ланки в пілотних регіонах не завершено. Для вирішення цієї проблеми необхідно запровадити спеціальну державну програму з метою підтримки розвитку мережі закладів охорони здоров'я, в яких має надаватися первинна допомога. Не слід забувати і про те, що оснащення нових закладів потребує витрат, тобто достатнього фінансування, а на рівні місцевих бюджетів коштів не вистачає.

У 2013 р. затверджені кваліфікаційні характеристики для лікаря загальної практики, і тепер необхідно переглянути їх для медсестри первинного рівня. У неї має бути більше повноважень. Медична сестра має брати на

себе певну частину роботи, зокрема щодо профілактики. Потребує постійного вдосконалення система мотивації лікарів та медичних сестер.

Щодо перспектив розвитку вторинної ланки медичної допомоги К. Надутий повідомив, що програма з відшкодування вартості ліків з боку держави буде розширюватися. На сьогодні таке відшкодування здійснюється лише на препарати, що застосовуються для лікування артеріальної гіпертензії, але в подальшому цей механізм буде перенесено на препарати для лікування цукрового та нецукрового діабету і, можливо, бронхіальної астми [5].

Таким чином, за словами К. Надутого, на сьогодні в медичній галузі України створено платформу для подальшого реформування. Первинна ланка, працюючи по-новому, має розвантажити вторинну ланку. Оптимізація закладів охорони здоров'я первинної та вторинної ланки має надати можливість перенести певні обсяги медичної допомоги при тяжких захворюваннях (інсульт, інфаркт, хірургічні захворювання тощо) у лікарні, які можуть надати медичну допомогу в повному обсязі. На думку начальника Управління реформ медичної допомоги МОЗ України, хірургічні відділення, у яких здійснюється менше ніж 2 тис. хірургічних операцій на рік, або пологові відділення, у яких приймається менше ніж 500 пологів за рік, не можуть забезпечити належної кваліфікації персоналу. Тому такі відділення слід закрити [5].

Потрібно навести лад у самій системі управління медичною галуззю. О. Мусій рекомендує відмовитися від діючої управлінської системи, яка залишилася нам у спадок від СРСР: “У всіх цивілізованих країнах ще 50 років тому було прийнято іншу систему управління, коли системою охорони здоров'я управляють рівноправні партнери: держава в особі міністерства і професійна лікарська корпорація – орган лікарського самоврядування. При всіх лікарнях повинні створюватися наглядові ради, опікунські ради, громадські ради, з допомогою яких і пацієнти зможуть брати участь у вирішенні питань охорони здоров'я. Тому що пацієнт має стати повноцінним партнером лікаря і держави у справі збереження свого здоров'я. Бо ми й існуємо для пацієнтів” [7].

Лише коли держава займе партнерську позицію щодо лікаря та пацієнта, з'являться перспективи зміни на краще [7].

Список використаної літератури

1. Карп'як О. Медична реформа: результати є, але мало [Електронний ресурс] / О. Карп'як. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/health/2013/10/131003-medical_reform_ko.shtml.
2. Бетлій О. Медична реформа: ідея правильна – реалізація непродумана / О. Бетлій. – Інформаційний портал Харківської правозахисної групи “Права Людини в Україні” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1383241880>.
3. Населення України не розуміє суті медичної реформи – експерти. – Інформаційне агентство “УНІАН” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://health.unian.ua/country/847535-naselennya-ukrajini-ne-rozumie-suti-medichnoji-reformi-eksperti.html>.
4. Медична реформа в Україні: чого досягнуто і що далі? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apteka.ua/article/269429>.
5. Серета А. Як вплине медична реформа в Україні на здоров'я громадян? [Електронний ресурс] / А. Серета. – Режим доступу: <http://vseprogroshi.com.ua/category/biblioteka>.

6. Шклярська О. Медична реформа в Україні: провал операції. Частина 1 / О. Шклярська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.racurs.ua/386-medychna-reforma-v-ukrayini-proval-operaciyi-chastyna-1>.

7. Лавриненко І. Медична реформа в Україні: “м’який” геноцид. Частина 2 [Електронний ресурс] / І. Лавриненко. – Режим доступу: <http://ua.racurs.ua/388-medychna-reforma-v-ukrayini-m-yakyy-genocyd-chastyna-2>.

Стаття надійшла до редакції 10.08.2014.

Опрятная О. С. Социальные последствия ранжирования территории при внедрении медицинской реформы в пилотных проектах Украины

В статье проанализированы результаты первых лет внедрения медицинской реформы в Украине. Сосредоточено внимание на подготовке кадров для осуществления медицинской реформы, анализе ее результатов и определении перспектив, влияния реформы на здоровье граждан Украины в регионах пилотного исследования.

Ключевые слова: пилотный проект, медицинская реформа, модели реформирования, семейный врач.

Opriatnaya O. The Social Consequences grading territory in Implementing Health Reform in Ukraine Pilot Projects

The main objective of the article is to analyze the results of medical reform in Ukraine since its beginning to the present time, as well as coordination of the decisions taken to address identified deficiencies.

The paper analyzes the results of the first years of implementation of health reform in Ukraine. Considered positive and negative aspects of the pilot project and the changes taking place at different levels of implementation.

Accented focus on training issues for the implementation of health reform, the analysis of the results and determine the prospects, the impact of reform on the health of the citizens of Ukraine in the regions of the pilot study.

Stressed that the implementation of a pilot project to reform the health care system started in Vinnytsia, Dnipropetrovsk, Donetsk region and the city of Kiev. The essence of the pilot project is to carry out in these regions of structural and organizational and functional restructuring of the health care system during 2011–2014, and by 2020, and throughout Ukraine.

Determined that issleduemy period in the healthcare industry in Ukraine created a platform for further reform of the industry. The basis of the platform are the primary and secondary care. Primary care (at the place of residence (stay) – clinic, clinic, family doctor, working in new ways, must unload the secondary link (spetsialyzirovannoe) – outpatient clinics, hospitals under plpnovogo order or an emergency. As a result, the optimization of health care institutions of primary and secondary care should provide an opportunity to transfer certain amounts of medical care for serious diseases in hospitals that can provide medical care in full.

In this regard conclusion is that only when the State takes a normal, partner position in relation to both the doctor and the patient, poyavyatsya prospects for changes for the better.

Key words: pilot project, medical reform, reform model, family physician.

УДК 316.334:796

Ю. В. МОСАЄВ

СОЦІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУТБОЛЬНИХ ДЕРБІ БРАЗИЛІЇ

Статтю присвячено теоретичному аналізу футбольних дербі Бразилії. З'ясовано соціальні передумови та закономірності футбольних дербі Бразилії. Розкрито особливості футбольних дербі в різних частинах Бразилії залежно від соціальних і демографічних особливостей регіонів.

Ключові слова: футбольне дербі, дербі Сан-Пауло, дербі Ріо-де-Жанейро, дербі штатів.

Сьогодні система футбольних дербі наявно в усіх країнах світу. Випадок Бразилії є унікальним, оскільки ми маємо справу з представниками найфутбольнішої та однією з найспортивніших націй в світі. Про це свідчать результати міжнародних спортивних змагань.

Мета статті – теоретичний аналіз футбольних дербі Бразилії.

Соціальні особливості футбольних дербі Бразилії вивчали Д. Гирін, М. Лютий [4], W. Volda, P. Kabat, D. Kuczmera та ін. Водночас цей аспект соціальної реальності у вітчизняній соціологічній думці не є дослідженим. До того ж проблематика футбольних дербі взагалі не розглядається в українській соціологічній думці.

Бразилія є країною футбольні клуби, її збірна здобувала всі футбольні титули, які тільки існують у світі як на рівні клубів, так і на рівні збірних. Ця країна виховала велику кількість футболістів, які стали “легендами” сучасного футболу. Цей шлях був достатньо складним як для країни, так і для всього суспільства, але більшість новацій сьогодні у світовому футболі йде саме від цієї країни. Це стосується й системи футбольних дербі, яка сформувалася в межах цієї країни.

Усі футбольні дербі Бразилії можна поділити на кілька основних груп:

1. Дербі міст. У них найголовнішим фактором футбольного протистояння є належність футбольних клубів до того чи іншого міста. Окремим варіантом дербі міст є так звані столичні дербі, де наявне протистояння столичних футбольних клубів. Ще одним випадком дербі є протистояння футбольних клубів провінційних міст. Та найпопулярнішим випадком дербі міст є протистояння футбольних клубів сусідніх міст.

2. Дербі штатів. У них найголовнішим фактором футбольного протистояння є належність футбольних клубів до того чи іншого штату. Їх здебільшого диференціюють як внутрішні або зовнішні для того чи іншого бразильського штату.

3. Національні дербі. У них найголовнішим фактором футбольного протистояння є нація. Здебільшого це протистояння є характерним для ра-

йонів компактного розселення національних меншин. Іноді може бути дербі у формі протистояння клубу титульної нації з футбольним клубом впливової національної меншини, що компактно розселена в межах країни.

4. Галузеві дербі. У них найголовнішим фактором футбольного протистояння є належність футбольних клубів до того чи іншого галузевого об'єднання. Варіантом галузевого дербі є міжгалузеві футбольні дербі. Це здебільшого футбольні протистояння між футбольними клубами, які курують різні галузі промисловості або державні відомства. Останній варіант є характерним для дербі країн тоталітарного та посттоталітарного державного й суспільного устрою.

5. Подієві дербі. У них найголовнішим фактором футбольного протистояння є належність футбольних клубів до випадку. Оскільки в спорті й футболі проводяться ігри, які визначаються за рахунок сліпого або сліпого рейтингового жеребу. Спортивні та футбольні змагання проходять більше ніж століття, тож сформувалася культура спортивних і вболівальницьких відносин між представниками різних спортивних та футбольних клубів. І тому створюється система дербі між футбольними клубами, які перебувають у постійному активному протистоянні за високі спортивні результати.

6. Паралельні дербі. У них найголовнішим фактором футбольного протистояння є належність футбольних клубів до одного регіону, але, на відміну від регіонального дербі, тут ідеться про протистояння не двох спортивних чи футбольних клубів, а трьох і більше.

Найбільш відомими протистояннями між футбольними клубами є протистояння міст у будь-якій країні світу. Не є винятком із цього процесу й Бразилія. У містах та селах цієї країни найзапеклішими є саме протистоянням між бразильськими футбольними клубами. Найбільшими містами Бразилії є Ріо-де-Жанейро та Сан-Пауло, тому шукати ці дербі треба серед їх футбольних клубів, оскільки вони сформували більшість як у сфері футбольних дербі, країни так і розвитку клубного футболу загалом.

Ріо-де-Жанейро, або просто Ріо – місто в Бразилії, столиця однойменного штату. Друге за величиною місто Бразилії (після Сан-Паулу), третє за чисельністю населення, агломерація в Південній Америці з населенням 6,3 млн осіб у самому місті [7]. Це місто є символом бразильського футболу, адже більшість найвідоміших футбольних клубів базується саме тут.

Практично всі футбольні команди міста є мультиспортивними організаціями. Так, найпопулярніший клуб Бразилії (близько 36 млн вболівальників) “Фламенго” офіційно називають Регатним клубом [1]. Як бачимо, морська тема – одна з найголовніших у межах системи дербі цього курортного міста Бразилії. І соціальним феноменом цього міста є те, що воно є продовженням регатних дербі, які в Бразилії є дуже популярними. І це є логічним соціальним фактом, оскільки географічно всі великі міста Бразилії знаходяться на узбережжі океанів.

Подібно розвивався й клуб “Васко да Гама”. Тобто найголовніше дербі міста є суто регатним, і його можна записати до галузевого футбольного дербі, тому що представники однієї галузі є засновниками цих футбольних дербі.

Третя “велика команда” Ріо “Ботафого” у своїй офіційній назві має слово “футбол”, тому що ФК “Ботафого” відокремився зі складу Регатного клубу в 1904 р., і в 1942 р. було прийнято рішення знову об’єднатися, і саме тому цей футбольний клуб став вершиною так званого регатного трикутника в системі футбольних дербі країни. І лише в одного із чотирьох традиційних спортивних грандів Ріо-де-Жанейро немає частини “регат” у назві – ця команда “Флуміненсе”. Ці чотири клуби є не тільки головними спортивними командами Ріо, але й входять до 12 традиційно найсильніших і найпопулярніших команд всій Бразилії. П’ята спортивно – футбольна команда Ріо значно поступається “великий четвірці” за популярністю й досягненням, це “Америка”.

Система, яка склалася в Ріо-де-Жанейро, підходить під визначення паралельного футбольного дербі. Незалежно від вагомих соціальних причин, принциповими стають усі матчі в межах цих п’яти футбольних клубів.

Та найзапеклішим дербі Ріо є протистояння “Флу-фла”, тобто між “Флуміненсе” та “Фламенго”. Заснований у 1895 р. як клуб веслування “Фламенго”, до 1911 р. не мав власної футбольної секції, поки її не склали 8 футболістів, що залишили розколотий надвоє “Флуміненсе”. Початок запеклому протистоянню було покладено, і його градус не знижується досі. Саме матч О Mengao і О Tricolor (“триколірні” – основне прізвисько білого-червоно-зеленого “Флуміненсе”) є найважливішим міським дербі, а слово, що з’явилося для його позначення, “Фла-Флу” навіть увійшло до словників. Основні синоніми цього слова – майстерний футбол (кольори “Фламенго” захищали Зіко, Сократес, Загалло, Бебето й т. д., зірки “Флу” – Ривеліно, Ромаріо, Діді та ін.) і переповнена “Маракана” [4]. 27 разів матчі цих команд збирали більше ніж 100 тис. чоловік, і саме ними був зіграний рекордний за відвідуваністю матч в історії клубного футболу. 15 грудня 1963 р. пройшов матч останнього туру штату Ріо (чемпіонат Бразилії тоді ще не розігрувався – його почали проводити в 1971 р.), що на власні очі побачили 194 тис. чоловік. Це свідчить про те, що це дербі є наймасштабнішим, але воно є окремим явищем у межах системи футбольних дербі Ріо-де-Жанейро, воно набуло статусу всебразильського масштабу.

Серед найпринциповіших дербі в системі міських та районних дербі – Ріо-де-Жанейро “Ботафого” і “Флуміненсе”. Протистоянню між “Ботафого” і “Флуміненсе” 106 років. У Бразилії його так і називають – Cla’ssico Vovo (Дідове дербі). У 1907 р. цей чемпіонат викликав першу серйозну суперечку між клубами. Обидва посіли перше місце з однаковою кількістю очків [3]. Тому “Флуміненсе” оголосили себе чемпіоном, з огляду на кращу різницю голів, а також кращі результати в особистих протистояннях, однак “Ботафого” із цим не погодилися, вимагаючи плей-оф. Суперечка була вирішена “постфактум” тільки в 1996 р., коли уряд штату оголосило обидва клуби чемпіонами 1907 року.

Не менш важливим є протистояння між “Фламенго” та “Васко да Гама”. Це дербі має національний і навіть расовий підтекст. “Васко да Гама” робив свої перші футбольні кроки в чемпіонаті Каріоки скромніше. Спочатку “адмірالی”

виступали в серії “В” чемпіонату Каріюки, яку виграли в 1922 р., після чого вийшли в серію “А”. У перший рік виступів у серії “А” чемпіонату Каріюки 1923 р. “Васко да Гама” переміг у першості штату з командою, утвореною з білих, чорношкірих і мулатів, що представляли різні соціальні класи [2].

Перший матч між “Фламенго” і “Васко да Гама”, з якого офіційно прийнято вести відлік очних зустрічей цих команд, відбувся 29 квітня 1923 р., коли “адмірала” перемогли “рубро-негро” з рахунком 3:1. Але, за іншими даними, перший поєдинок цих команд відбувся роком раніше – 26 березень 1922 р., в якому переміг “Фламенго” з рахунком 1:0. Проте до цих пір провідні спортивні видання штату Ріо – де-Жанейро сперечаються між собою, коли ж насправді був зіграний перший матч між “Фламенго” і “Васко да Гама”.

До того часу “Фламенго” вже був чотириразовим чемпіоном штату, перемігши в 1914, 1915, 1920 і 1921 рр. У 1924 р. на “Васко да Гама” була здійснена спроба чинити тиск з боку “Ліга Столична де Desportos Terrestres” (LMDT) з метою заборонити виступати за клуб гравцям, що не належать до аристократичних верств населення штату Ріо і представляють нижчі соціальні верстви, зокрема через те, що вони були чорними, мулатами або вихідцями з бідних сімей [2]. І цей соціальний фактор спровокував одне з найголовніших футбольних дербі Бразилії.

Інше найбільше місто Бразилії – це Сан-Паулу, найбільше місто Південної Америки й третій мегаполіс планети, який подарував миру відразу кілька принципових футбольних протистоянь. Сан-Паулу офіційно є частиною великої агломерації “Гранде Сан-Паулу” (“Великий Сан-Паулу”). Агломерація включає в себе 39 муніципалітетів з населенням більше ніж 19 млн жителів [8]. Тут що не день, то дербі. Оскільки футбольних клубів навіть більше, ніж у Ріо. І більшість з них мають більші успіхи як на національному, так і на міжнародному рівні, ніж клуби з Ріо.

У вирі бразильських дербі головне не втратити найбільш популярне дербі країни, яке розігрують футбольні клуби із Сан-Паулу. “Корінтіанс” проти “Сан-Паулу”. Обидві команди мають багатомільйонну торсиду (популярніший за них у Бразилії тільки “Фламенго” з Ріо-де-Жанейро) і грають між собою матч, який називають Величний класико”.

Історично вважають, що “Сан-Паулу” підтримує більш заможна публіка: бізнесмени, чиновники, творча інтелігенція. Однак достатньо одного погляду на що біснується торсиду “Сан-Паулу”, щоб думки про снобізм і аристократію зникли.

Особливого колориту Величному дербі додають братні розбіжності – в протиборчих таборах часто опинялися близькі родичі. Наприклад, Сократес провів свої кращі роки в “Коринтіансі” і забив за чорно-білих 172 голи в 297 матчах. А його рідний брат Раї, чемпіон миру 1994 р., став легендою “Сан-Паулу” і забив 124 голи в 393 матчах. Вихованець “Сан-Паулу” Кака був зі своїм молодшим братом суворішимі не пустив того помилковим шляхом: захисник Дігао також починав кар’єру в “Сан-Паулу”, а потім переїхав до “Мілану”. Зате Кака не встежив за своїм двоюрідним братом Е. Делані, той кілька сезонів виступав за “Коринтіанс”.

“Сан-Паулу” не може обіграти опонента протягом 8 матчів поспіль. У чотирьох останніх зустрічах “Коринтіанс” здобув три перемоги в межах чемпіонату штату, і тільки в першості Бразилії “Сан-Паулу” зміг зберегти нічийний рахунок.

У квітні 2009 р. команди провели відразу два матчі за тиждень, зіткнувшись у півфіналі чемпіонату штату Сан-Паулу. “Коринтіанс” виграв обидві гри – 2:1 і 2:0, а головним героєм двоматчевого протистояння став Роналдо, який місяцем раніше дебютував у “Коринтіансі”. Роналдо порадував фанатів “Коринтіансу” голом, потім чорно-білі виграли й у фіналі штату, а 32-літній Роналдо був визнаний кращим гравцем турніру [5]. Незабаром Роналдо продовжив контракт із “Коринтіансом” до кінця 2011 р. Форвард заявив, що це останній контракт у його кар’єрі, і він мріє виграти за цей час який-небудь трофей.

Завершувати кар’єру в “Коринтіанс” приїхала ще одна зірка бразильського футболу – Роберто Карлос. Відомий захисник “Реалу” підписав контракт із “Коринтіансом” у грудні 2009 р., і у восьми перших матчах заробив дві червоні картки. Однак у своєму поки єдиному “Величному класико” Роберто Карлос не розчарував уболівальників. Дербі 28 березня 2010 р. у межах чемпіонату штату Сан-Паулу вийшло дуже захоплюючим – “Коринтіанс” виграв 4:3 [5]. Причому чорно-білі перемогли завдяки автоголу захисника “Сан-Паулу” на 90-й хвилині гри. Здається, хлопець допустив найбільшу помилку у своєму житті.

Іншим важливим футбольним дербі міста Сан-Паулу і штату є так званий Гре-Нал – загальноприйнята назва протистояння (класико) бразильських футбольних клубів “Гремио” і “Інтернасьонал”. Обидва клуби представляють місто Порту-Алегри, столицю штату Ріу-Гранди-Ду-Сул. Назва класико походить від по’єднання перших букв “Гремио” і останніх “Інтернасьонала”. Термін придумав у 1926 р. журналіст і вболівальник “Гремио” Іво дос Сантос Мартинс [6]. Це протистояння має більш історичний та настальгійний характер, що був зумовлений багатьма факторами, але сьогодні ці футбольні клуби не є беззаперечними лідерами бразильського футболу й не мають великого вболівальницького ресурсу, тому стоїть питання щодо уточнення статусу футбольних дербі за сьогоднішніх умов.

Крім того, у цьому штаті велика кількість протистоянь між малими клубами галузевого та штатного значення. У них беруть участь такі футбольні клуби штату: “Пауліста”, “Сан-Каetano”, “Ліненсе” “Мірасол”, “Понте-Прета”, “Брагантіно”, “Можі-Мірин”, “Палмейрас”, “Гуарані Кампінас” та інші футбольні клуби. Це суттєво розвиває систему футбольних дербі, але заважає якості системи футбольних дербі країни.

У межах системи футбольних дербі штату Сан-Паулу з’явився феномен футбольного дербі, яке присвячене одній людині – легендарному футболісту Пеле. Так виникло принципове протистояння між футбольними клубами “Сантос” та “Сан-Паулу”, основна причина цього протистояння – в обох із зазначених футбольних клубів виступав Пеле. Цей випадок дербі є унікальним у системі футбольних дербі не тільки Бразилії, а й світового футболу.

Подібна система футбольних дербі поширена і в інших штатах Бразилії, але клуби цих штатів не є такими популярними, тому вони не дуже відомі широкому загалу. Як приклад можна навести дербі штату Парана “Ріо Бранко” та “Атлетіко”. Це дербі є найпопулярнішим серед інших футбольних дербі провінційних штатів Бразилії. В інших штатах можна виділити безліч подібних локальних провінційних дербі.

Висновки. Футбольні дербі є соціальним феноменом, який існує в більшості країн світу. Бразилія є унікальним прикладом системи футбольних дербі і через її багаторівневність, яка виявляється у великій кількості футбольних дербі, наявних у межах як окремих бразильських штатів, так і у відносинах, які існують між представниками міст різних бразильських штатів.

Порівняно з футбольними дербі інших країн Південної Америки, зокрема Аргентини та Уругваю (це країни, які в Південній Америці мають найрозвиненішу систему футбольних дербі України) футбольне дербі Бразилії є більшою за безпосередніми обсягами та фактором соціально-часового континууму, який існує як у межах спорту, так і спортивної індустрії.

Список використаної літератури

1. История “Фламенго” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.flamengo-rus.ru/history/>.
2. Классико миллионов [Электронный ресурс]. – Режим доступа. – http://www.flamengo-rus.ru/fla_vas/.
3. Лютый М. Дедово дерби – самое старое в Бразилии [Электронный ресурс] / М. Лютый. – Режим доступа: http://football24.ua/home/showSingleNews.do?dedovo_derbi_samoe_staroe_v_brazilii&objectId=122382&lang=ru.
4. Рио-де-Жанейро / Бразилия. Фламенго vs Флуминенсе [Электронный ресурс]. – Режим доступа. <http://www.sports.ru/derby/flavsflu/>.
5. Сан-Паулу / Бразилия. Сан-Паулу vs Коринтианс [Электронный ресурс]. – Режим доступа. <http://www.sports.ru/derby/saopaulovscorinthians/>.
6. Чудиновский А. “Гремио” – “Интернасьонал” или непримиримость гаушос из Порту-Алегри / А. Чудиновский // “Физкультура и Спорт”. – 1978. – № 12.
7. Forstall R. L. Which are the largest? Why published populations for major world urban areas vary so greatly / R. L. Forstall, R. P. Greene, J. B. Pick // City Futures Conference, University of Illinois at Chicago. – July 2004. – P. 34.
8. UF: São Paulo [Электронный ресурс]. – Режим доступа. <http://www.ibge.gov.br/home/estatistica/populacao/censo2010/SP2010.pdf>.

Стаття надійшла до редакції 15.08.2014.

Мосаев Ю. В. Социальные особенности футбольных дерби Бразилии

Стаття посвящена теоретическому анализу футбольных дерби Бразилии. В работе выясняются социальные предпосылки и закономерности футбольных дерби Бразилии. В статье проанализированные особенности футбольных дерби в разных частях Бразилии в зависимости от социальных и демографических особенностей регионов.

Ключевые слова: Футбольное дерби, дерби Сан-Паулу, дерби Рио-де-Жанейро, дерби штатов.

Mosaev Y. Social Features Football Derby Brazil

Formulation of the problem. Currently, the football derby is present in all countries. The case of Brazil is unique because we are dealing with representatives nayfutbolnishoyi and one of the most sporting nations in the world. These are the results of international sporting events.

The purpose of the article. Make a theoretical analysis of football derby Brazil.

State research problem. The study of social features football derby Brazil. D. Kirin, M. Luty, W. Bolda, P. Kabat, D. Kuczmera and others. At the same time, this aspect of social reality in national sociological thinking is not understood. Besides the problems of football derby generally not considered Ukrainian sociological thought.

Brazil is the country of football clubs and national team football which acquired all the titles that only exist in the world as at club level and at the level competitions. This country has brought a large number of players who were “ legends “ of modern football. This path was rather difficult for the country and the whole of society, but most of innovations in world football today talking of this country. This applies of football derby, which was formed as part of the country.

All football derby Brazil can be divided into several major groups to which we refer.

1. Derby Bridge. They have the most important factor is the opposition football football clubs belonging to a particular city. Another option derby bridge the so-called capital derby, where opposition to capital's football clubs. 2. Derby states. They have the most important factor is the opposition football football clubs belonging to a particular state. They are mostly differentiated both internal external for a Brazilian state.

3. The national derby. They have the most important factor is the opposition football nation. In most cases, this opposition is characteristic areas of compact settlement of ethnic minorities. Sometimes it may be in the form of opposition derby club titular with the football club influential minority that compactly settled within the borders of the country.

4. Industry derby. They have the most important factor is the opposition football football clubs belonging to a particular industry association. Alternatively branch intersectoral football derby derby. It's mostly football showdown between football clubs that kuruyutsya different industries or government agencies. The latter option is the case in the derby of the totalitarian and post-totalitarian state and social order.

5. Events derby. They have the most important factor is the opposition football football clubs belonging to the case. As in sports and football games are held, which are determined by a blind or blind rating lots. 6. Parallel derby. They have the most important factor is the opposition football football clubs belonging to the same region, but in contrast to the regional derby here is not about the confrontation between the two sports or football clubs, and three or more.

The most famous confrontation between FC is a confrontation cities in any country of the world. Is no exception to this process and Brazil. In the towns and villages of Brazil is the most bitter thing confrontation between Brazilian football clubs. The largest cities of Brazil is Rio de Janeiro and Sao Paulo. And so we must look for these derby data among football clubs clubs as they formed a majority in the area of football derby countries and the development of club football in general.

Conclusions. Soccer derby is a social phenomenon that exists in most countries. Brazil is a unique example of football derby and through its multilevel, which manifests itself in a lot of football derby, which is available as part of individual Brazilian states and in relations that exist between the towns of various Brazilian states.

Compared with football derby other South American countries, including Argentina and Uruguay (which country that within South America are most developed system of football derby Ukraine) is greater than the direct in volume and a factor of socio- time continuum that exists both within the sport so the sports industry.

Key words: *football derby, derby Sao Paulo derby Rio de Janeiro derby states.*

УДК 316.62

М. В. МОСЬОНДЗ

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА ЖИТТЄВІ УСТАНОВКИ МОЛОДІ У СУЧАСНОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

У статті здійснено спробу дослідити особливості ціннісно-нормативної системи молодого покоління, що виступає як самостійний соціоформулюючий фактор, обумовлює самооцінювання, вибір способів досягнення життєвих цілей і реалізації своїх здібностей; вивчити установки молодих людей на ефективне включення, практики досягнення бажаної статусної позиції, готовності до самостійного пошуку вирішення власних проблем як відображення їхньої суб'єктності; виявити ціннісно-нормативні уявлення про майбутнє, що виступають важливим елементом у структурі життєвої стратегії особистості.

Ключові слова: цінності, установки, суб'єктність, життєва позиція, планування майбутнього.

Під впливом глобальних економічних, інформаційно-технологічних, політичних, культурних процесів виникають нові форми молодіжних ідентичностей і практик, що розвиваються в контексті глобально-локальних культурних взаємодій. Будучи втягнутою у широкий вибір на глобальному ринку, сучасна молодь відносно самостійно конструює свої життєві сили. Включення молоді в активне громадське життя сприяє її інтеграції в існуючу систему громадських стосунків [9, с. 343]. Сьогодні дослідники відстежують серйозні зміни в ціннісно-нормативній системі молодого покоління, якщо їх цінності порівнювати з такими, що властиві старшому поколінню [6, с. 298]. Тому актуальним є дослідження свідомості молоді, що виступає як самостійний соціоформулюючий фактор, зумовлює вибір способів досягнення цілей і реалізації своїх здібностей.

Останнім часом в українській та російській соціології здійснюються активні спроби виробити новий підхід до проблеми включення молоді до суспільства, визначити й дослідити його складові та механізми здійснення. У працях В. Чупрова, Т. Заславської, А. Ніколаєвської, Л. Хижняк, Є. Головахи, О. Злобіної, І. Мартинюка, Л. Сокурянської, В. Тихоновича, Н. Паніної формулювання проблеми соціального становлення молоді пов'язане з осмисленням її соціального статусу й життєвого шляху, мотиваційно-ціннісних орієнтацій, із традицією соціологічної рефлексії соціальних структур та соціальної нерівності й реального рівня соціального здоров'я. Разом з тим багато вчених говорять про труднощі в оцінюванні сучасної специфіки цього процесу, пов'язаних, насамперед, із його складністю. До того ж “недостатня увага до молодого покоління, що вступає в життя, перетворює його на потужний чинник дестабілізації суспільства” [9, с. 350].

Метою статті є звернення до вивчення ціннісних орієнтацій молодих людей, установок на ефективне включення до суспільства як відображення їх суб'єктності. Для їхнього аналізу в сучасному соціокультурному контексті в 2011 р. було проведено емпіричне соціологічне дослідження: “Чинники, стан і перспективи соціальної інтеграції молоді (на прикладі Дніпропетровського регіону)”, об'єктом якого виступила молодь у віці від 16 до 35 років, що навчається та працює, зайнята в різних секторах економіки й репрезентує різні верстви сучасного українського суспільства (n = 470).

Серед факторів, що впливають на процес конструювання практик молоддю, важливе місце займають ціннісні орієнтації та життєві установки. Завдяки нормативно-регулятивній функції цінностей мотиваційна сфера свідомості молоді здобуває вибірковий і цілеспрямований характер. Цінності, якими молоді люди керуються у конструюванні біографічного проекту, розподілилися таким чином (див. табл.).

Таблиця

Ціннісна система молоді*

Цінності	Ранг
Працьовитість	4
Гроші, матеріальні блага	2
Корисні зв'язки	7
Професійність, майстерність	3
Сім'я	1
Вміння спілкуватися, культура поведінки	5
Чесність, принциповість	9
Фізична сила	12
Особиста індивідуальність	6
Віра в Бога	10
Чіткі життєві цілі	11

* За даними авторського соціологічного дослідження (Дніпропетровський регіон, 2011 р., n = 470)

Мікросередовище значною мірою сприяє формуванню особистості молодої людини. Саме родина як психологічна єдність подружжя, батьків та дітей формує вміння адекватно сприймати й розуміти себе та інших; здатність до самоствердження себе як особистості, прояву своїх індивідуальних особливостей, здібностей, інтересів та потреб і вміння взаємодіяти з іншими в реальних ситуаціях; впевненість у власній необхідності, потребу любити близьких. У сучасному світі сімейне поле тісно переплітається з професійним. Воно створює спільний простір економічних відносин і відповідних видів діяльності – репродуктивної, психологічної, рекреаційної, що традиційно розуміється як поле послуг, прав і обов'язків одне перед одним. Тому, не зважаючи на те, що сьогодні в шлюбі та в сім'ї відбуваються суттєві зміни, які відображають більш широкі соціальні перетворення, цінність сім'ї, що є центром емоційної і матеріальної підтримки людини, для сучасної молоді є дуже високою.

За останні десятиріччя у свідомості молоді відбулась переорієнтація від переваги нематеріальних цінностей до матеріальних, головним чинником якої є ступінь задоволення власним соціально-економічним статусом. З таблиці видно, що гроші й матеріальні блага, які молодь визнає необхідними для того, щоб зберігати впевненість у собі, посіли друге місце. Бажання жити забезпечено не несе в собі нічого поганого. Проте іноді заради досягнення матеріального статку молодь готова йти на аморальні вчинки, що свідчить про її бездуховність. Так, дослідження показало, що для 6% респондентів є прийнятним шахрайство, 3,5% – рекет, вимагання, а 26% – шлюб “заради грошей” (причому частка представниць жіночої статі тут переважає не так суттєво, як очікувалось). Можна констатувати, що бажання бути соціально успішним, багатим, шанованим і керувати людьми переважає над загальногуманістичними цінностями. Так, згідно з даними Інституту соціології НАН України [2, с. 228–239], в уявленнях про успіх у житті матеріальний достаток (82%) обирають практично на рівні з фізичним здоров’ям, при цьому можливості для самореалізації, розвитку здібностей залишаються на останніх позиціях (11%).

Проблема одночасного співіснування безлічі можливостей, з одного боку, та відсутності доступу до них – з іншого, ускладнюється тим, що сьогодні не існують визнані правильними моделі досягнення бажаної статусної позиції, підтримувані державою, такі як ідея престижу досягнення професійних, економічних успіхів у результаті наполегливої праці, розвитку майстерності, нарощування компетенцій. З професійністю та майстерністю опитані молоді люди різною мірою пов’язують самовідчуття себе як особистості (38%). Проте певна кількість молоді не визнає працю необхідною для досягнення успіху в професійному полі. Таким чином, для молоді показником життєвого успіху є саме матеріальна й статусна ознаки; засоби його досягнення взагалі не мають особливого значення.

“Ідея диференціації цінностей відповідно до тих чи інших факторів (статі, віку, навчально-освітнього статусу, професійної діяльності, сімейного стану та ін.) у публікаціях подана слабо або взагалі не згадується” [4, с. 132]. Однак численні дослідження доводять, що молодь орієнтується на прагматичні цінності (це більш властиво для юнаків). Це стосується насамперед освіти, яка дає змогу в перспективі поліпшити “якість життя”, завоювати певний соціально-економічний статус. Орієнтація на освіту проявляється більше у дівчат [11, с. 89–92]. Для виявлення характеру можливостей різних груп молоді у сфері освіти Д. Костянтиновський розробив і застосував кількісні та якісні показники, що охоплюють професійні орієнтації та індивідуальні шанси учнів. Їх взаємодія становить траєкторію життєвого шляху індивідів і груп. При цьому життєві шляхи трактуються автором як реалізація можливостей, які надаються суспільством, що підкреслює соціальну сутність цієї проблеми [7].

На думку третини опитаних молодих людей, саме вміння спілкуватися та культура поведінки, що виступають культурним капіталом, допома-

гають людині бути особистістю, зберігати впевненість у собі. Для 25% самовідчуття себе як особистості пов'язане з особистою індивідуальністю. Для певної кількості опитаних самореалізація по суті означає прояв активності, підприємливості з використанням ділових зв'язків. Для 10% молоді, що досліджувалась, формою самовираження стає віра в Бога. І лише для 3% опитаних силове вирішення проблеми стає засобом самореалізації.

Таким чином, ми розглянули ієрархію цінностей, якими молодь керується у процесі конструювання інтеграційних практик. У цьому розподілі можна побачити, що традиційні основи особистого становлення, такі як сім'я, культура поведінки, корисні соціальні зв'язки, чесність, принциповість, співіснують з типовими для сучасної свідомості цінностями – професійність, гроші, підприємливість, індивідуалізм.

Щодо індивідуалізму, то ця тема є дискусійною. Так, наприкінці ХХ ст. Н. Генов поставив закономірне питання: чи може бути стійким соціальний порядок, що базується на індивідуалізмі? [13, С. 68]. У ході дискусії з цього питання І. Бутенко спробувала визначити, на якій основі може відбуватися соціальна інтеграція в індивідуалізованому суспільстві: “Чим зазвичай урівноважується індивідуалізм? Що може реінтегрувати атомізованих індивідів? У Північній Америці та Західній Європі йому протистоїть розвинена мережа організацій; незважаючи на різноманітну риторику, тут підтримуються утворення колективного типу. Колективні зв'язки – необхідна умова для соціальної інтеграції навіть у найрозвинутіших суспільствах”. Проте в пострадянських країнах “інститути громадянського суспільства досі так і не стали базою для інтеграції відокремлених громадян” [3, с. 134].

Отже, трансформація соціального простору змушує молодь обирати ті цінності, які відповідають життєвим обставинам, за відсутності при цьому чіткого соціального контролю. Разом з тим, достатньо вільна нормативно-ціннісна структура суспільства не відтворює тверді життєві цілі й норми, що повинні виступати соціальними орієнтирами. Це призводить до невизначеності життєвої позиції молодих людей, переваги емоційних елементів свідомості, що породжує суперечливі умови становлення молоді особистості. Амбівалентність вибору одних цінностей, а в повсякденності використання інших – говорить про позицію неузгодженого габітусу, невідповідності старої й нової систем сприйняття й оцінювання дійсності. Хоча існує думка, що рівень морального стану нинішньої молоді в цілому достатньо високий [5, с. 125–127]. До плюралістичності цінностей, норм додається фрагментарність життєвої траєкторії особистості, коли молода людина сприймає власне життя як сукупність пов'язаних між собою епізодів. Ці висновки підтверджуються іншими дослідниками, що вивчають проблеми сучасної молоді, зокрема І. Мартинюком зазначено, що “у погляді на суспільні проблеми і перспективи молоді властива певна “мозаїчність”, аморфність уявлень і переконань, спричинена динамічністю суспільних перетворень, інституційною неусталеністю, з одного боку, й відсутністю життєвого досвіду та каркасу освячених традицією норм – з іншого” [10,

с. 224–225]. Фрагментарність припускає різне “дотримання правил” і ситуаційність вибору прийнятних моделей поведінки, відсутність довгострокових життєвих планів, сприйняття життєвого шляху як сукупності епізодів (інколи не пов’язаних між собою), відносність норм щодо принципів гри та надмірну зацікавленість собою і власними задоволеннями [1].

Ціннісно-нормативні уявлення про майбутнє виступають важливим елементом у структурі життєвої стратегії особистості. Згідно з даними національного опитування, молоді респонденти найчастіше обирають такі позиції життєвого успіху: “дружна родина” – 48%; “наявність вірних друзів” – 30%; “гарне здоров’я” – 16,9% і “можливість працювати на себе, а не на інших” – 17%. Досить низький рівень актуального успіху являє собою категорія “професійна кар’єра” – 6%, “досягнутий рівень матеріального добробуту” – 9% і “можливість добре відпочивати, подорожувати” – 4% [12, с. 478]. За даними національного опитування за 2007 р. [8, с. 346–354], на запитання “Кого можна вважати успішною людиною в українському суспільстві?”, більшість молодих респондентів обирають: “успішного бізнесмена” – 45,7%, “депутата” – 33,7%, “людину з високими доходами” – 32,7% і “людину, щасливу в сімейному житті” – 42,5%.

Слід також відмітити, що сьогодні посилюється орієнтація молоді на гедоністичні цінності (одержання від життя різних матеріальних насолод) як прояв демонстративності життєвого стилю. Дослідження показало, що в структурі дозвілля опитаної молоді домінують різні види спілкування і спожитку засобів масової культури. Ці форми не потребують матеріальних витрат, проте вони є спрямованими не на творчий та духовний розвиток, а на підтримку життєвого тону, отримання задоволення. Дозвілля в молодіжному середовищі виконує в основному рекреативну функцію, у той час як пізнавальна, креативна функція не реалізується взагалі або реалізується недостатньо. Наприклад, художню літературу близько третини опитаних або взагалі не читають, або читають дуже рідко. Рекреативні дозвільні орієнтації підкріплюються змістом теле- та радіомовлення, які поширюють цінності масової культури. Дані дослідження показали, що дозвільна самореалізація молоді здійснюється переважно поза закладами культури; 60% молодих людей не беруть участі ні в якій суспільній, культурній, молодіжній організації; 11% опитаних є членами профспілки; 2% – займаються політичною діяльністю і 1% – виконують суспільну роботу в соціальній службі. Лише 2% опитаної молоді перебувають у молодіжному суспільному об’єднанні; Лише 14% молодих людей постійно відвідують спортивний клуб або секцію, 2% – театральну студію, 6% респондентів є членами клубу за інтересами. Д. Белл відзначає, що в сучасному суспільстві відбувається заміщення цінностей буржуазного життя гедонізмом, що, у свою чергу, фіксує зміни морально-етичних цінностей у суспільстві. Гедоністичне ставлення до життя припускає істотну трансформацію уявлень про конструювання успішного біографічного проекту.

Висновки. Таким чином, дослідження відобразило загальну картину соціокультурних орієнтацій сучасної молоді. Зрозуміло, що культурний спожиток є динамічним, здатним відновлюватися, проявляється у визначених та індивідуальних продуктах духовного виробництва. Негативні тенденції в цій сфері можуть бути подолані в ході позитивних соціально-економічних змін. Процес конструювання біографічного проекту включає множини аспектів, що охоплюють соціальне життя – приватна й публічна сфера, суб'єктивний аспект, самореалізація тощо. Динаміка соціокультурних змін накладає високі вимоги до соціальної якості особистості молоді. Еталоном сучасної інтегрованої особистості є соціальний суб'єкт, що бере участь в системі соціальних відносин на основі принципів активності й відповідальності за своє власне життя.

Список використаної літератури

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман ; [пер. с англ; под ред. В. Л. Иноземцева]. – Москва : Логос, 2002. – 390 с.
2. Бевзенко Л. Д. Ресурси реалізації соціальних інтересів громадян: вітчизняні та західні реалії в уявленнях українців / Л. Д. Бевзенко // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – Київ : ІС НАНУ, 2009. – С. 228–239.
3. Бутенко И. А. Социальная интеграция – на какой базе она возможна? / И. А. Бутенко // Социологические исследования. – 2000. – № 12. – С. 131–136.
4. Гегер А. Э. Выявление индивидуальных и групповых ценностей в группе молодежи: релевантные методические решения / А. Э. Гегер // Социологические исследования. – 2010. – № 1. – С. 132–141.
5. Гронас М. “Чистый вид” и взгляд практика: Пьер Бурдьё о культуре [Электронный ресурс] / М. Гронас. – Режим доступа: <http://www.nlo.magazine.ru/philosoph/sootech/main11.html>.
6. Злобіна О. Г. Особистість як суб'єкт соціальних змін / О. Г. Злобіна. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2004. – 400 с.
7. Константиновский Д. Л. Неравенство и образование. Опыт социологических исследований жизненного старта российской молодежи (1960-е годы – начало 2000-х) / Д. Л. Константиновский. – Москва : ДСП, 2008. – 552 с.
8. Крамаренко К. Життєвий успіх у контексті соціальних уявлень населення / К. Крамаренко // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2007. – С. 346–354.
9. Луков В. А. Теории молодежи. Междисциплинарный анализ / В. А. Луков. – Москва : Канон+ РООИ “Реабилитация”, 2012. – 528 с.
10. Мартинюк І. Молодь України: штрихи до соціального портрета / І. Мартинюк // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2011. – Вип. 3 (14). – С. 221–234.
11. Скутнева С. В. Стратегии жизненного самоопределения молодежи в трудовой сфере / С. В. Скутнева // Социологические исследования. – 2006. – № 10. – С. 89–92.
12. Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2007. – 544 с.
13. Genov N. Managing Transformations in Eastern Europe / N. Genov. – Paris : Regional and Global Developments : Sofia, 1999. – 138 p.

Стаття надійшла до редакції 13.08.2014.

Мосендз М. В. Ценностные ориентации и жизненные установки молодежи в современном социокультурном контексте

В статье предпринимается попытка исследовать особенности ценностно-нормативной системы молодого поколения, которая выступает как самостоятельный социоформирующий фактор, обуславливает самооценку, выбор способов достижения жизненных целей и реализации своих способностей; изучить установки молодых людей на эффективное включение, практики достижения желаемой статусной позиции, готовности к самостоятельному поиску решения собственных проблем как выражение их субъектности; выявить ценностно-нормативные представления о будущем, выступающих важным элементом в структуре жизненной стратегии личности.

Ключевые слова: ценности, установки, субъектность, жизненная позиция, планирование будущего.

Mosondz M. Value Orientations and Attitudes youth in Modern Socio-Cultural Context

The article presents results of a study of value orientations of young people, attitudes to effective inclusion in society as an expression of their subjectivity; value-normative vision of the future. Over the past decade in the minds of young people has shifted valuables of intangible to tangible. Its main factor is the degree of satisfaction of their own socio-economic status. The desire to be socially successful, wealthy, respected and manage people prevails over the general humanistic values. Material abundance (82%) elected by the level of physical health. Opportunities for self-development skills are in the last positions. The value of the family, which is the center of the emotional and financial support person for today's youth is very high. In the opinion of thirds of the young people surveyed ability, communicate culture behavior that are the cultural capital help a person to be a person, to keep confidence. For 25% of the self as a personality associated with personal identity. For a number of respondents self-realization basically means manifestation of activity, entrepreneurship using business connections. In the distribution of valuables can be seen that the traditional bases of personal development, such as family, culture, behavior, useful social connections, honesty, integrity, coexist with typical modern consciousness values – professionalism, money, enterprise, individualism. Values and normative vision of the future is an important element in the structure of individual life strategies. Younger respondents often choose the following positions of success in life “Family friendly” – 48%; “The existence of true friends” – 30%; “Good health” – 16.9% and “The opportunity to work for themselves, not for others” – 17%. Pretty low current success is the category of “professional career” – 6%, “the achieved level of material well-being” – 9% and “good opportunity to relax, travel” – 4%. Thus, the transformation of social space demands from youth to choose the values that correspond to circumstances. At the same time there is no clear social control. However free-normative value structures of society does not reproduce hard life goals and standards that should serve as social indicators. This leads to uncertainty to life of young people, the benefits of emotional elements of consciousness that gives rise to conflicting conditions for the formation of the young person. Today, amplified orientation youth on hedonistic values (getting from various material pleasures of life) as a manifestation of demonstrative lifestyle. Research has shown that in structure of the group of young leisure dominate different types of communication and consumption of mass culture. Leisure in youth performs mainly rekreatyv function, while the cognitive, creative feature is not implemented at all or insufficiently implemented. The process of constructing a biographical project includes a plurality of aspects covering social life – private and public sphere, subjective aspect, self and others. Dynamics of socio-cultural change places high demands on the social personality traits of youth. The standard modern integrated personality is a social subject that participates in the system of social relations based on the principles of activity and responsibility for their own lives.

Key words: values, attitudes, subjectivity, position in life, planning for the future.

УДК 316.472.42

Л. А. ПЕТРЕНКО

ТРАНСФОРМАЦИИ БРАЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ХАРАКТЕР ЗАВИСИМОСТИ И НАСИЛИЯ В СЕМЬЕ

В статье анализируется современное развитие семьи и брака, а также определяются тенденции развития семьи, в том числе определяются векторы трансформации современного семейно-брачного поведения. Кроме того, в статье рассматриваются альтернативные формы брака в современном социуме: монородительская семья, "гражданский" брак, "гостевой" брак, их позитивные и негативные черты.

Ключевые слова: семья, брак, негативная зависимость в гендерных отношениях, насилие в гендерных отношениях, супруги, отцовство, материнство, семья компаньонов, семья коллег, монородительская семья, "гражданский" брак, конкубинат, "гостевой" брак.

Социальные трансформации современного мира обусловили новые формы семьи и брака. Формирование в развитых странах, а также в странах постсоветского пространства в последние десятилетия новых, в основе своей эгалитарных, межполовых взаимоотношений обусловило появление качественно отличных от ранее существовавших ситуаций во всей брачно-семейной системе.

Исследование семьи и брака проводилось учеными как в рамках психологии (Л. С. Выготский, Н. Д. Добрынин, В. В. Ильин, И. С. Кон, К. К. Платонов, Д. Н. Узнадзе и др.), так и в рамках педагогики (С. П. Акутина, В. И. Переведенцев, В. А. Титаренко и др.) и социологии (А. И. Антонов, С. И. Голод, В. М. Медков, Л. И. Савинов, В. А. Сысенко, М. Мид).

К числу базовых источников следует отнести работы советских и российских философов и социологов, создавших оригинальные концепции семьи, А. И. Антонова, В. Н. Архангельского, Л. А. Андреева, И. В. Бестужева-Лада, С. И. Голода, Т. А. Гурко, И. С. Кона, М. С. Мацковского, Л. И. Савинова, Б. Ц. Урланиса, А. Г. Харчева.

Семья и ее роль в жизни общества, влияние социально-экономических изменений на формирование семьи, современные демографические тенденции рассмотрены в ряде работ отечественных ученых, среди которых А. И. Антонов, М. Ю. Арутюнян, В. А. Борисов, А. Г. Вишневский, Т. А. Гурко, О. М. Здравомыслова, А. Б. Синельников, З. А. Янковой и др.

Семья является сложным социокультурным явлением. Специфика и уникальность ее состоит в том, что она фокусирует в себе практически все аспекты человеческой жизнедеятельности и выходит на все уровни социальной практики: от индивидуального до общественно-исторического, от материального до духовного.

К основным признакам семьи относятся следующие:

– брачные или кровнородственные отношения и связи между ее членами;

– совместное проживание;

– общий семейный бюджет.

Сегодня “происходит формирование нового “постсовременного” типа семьи, который характеризуется отсутствием патриархальной субординации и выдвиганием на первый план эмоциональных отношений и индивидуальных стремлений” [4, с. 91].

Таким образом, изменение положения женщин в обществе обусловило изменение их положения в семье, а тем самым и сам характер семьи. Началось крушение господства мужчин в семье и соответственно – патриархического брака и патриархальной семьи. Тот факт, что семейно-брачные отношения в современном капиталистическом обществе претерпевают серьезные изменения, признают все отечественные и западные социологи без малейшего исключения. Они лишь расходятся в оценке этих перемен. Одни из них говорят о реорганизации и прогрессивном развитии семьи, другие – о ее дезорганизации, разрушении, регрессе.

С точки зрения сторонников теории реорганизации и прогрессивного развития семьи в современном буржуазном обществе происходит переход от старой формы семьи к новой. Новую семью они характеризуют как основанную прежде всего на взаимной привязанности ее членов. К характерным чертам такой новой семьи они относят:

– полное равенство супругов;

– демократический способ принятия решение по всем вопросам, касающимся семьи в целом, с учетом мнения не только взрослых ее членов, но и детей;

– свободу всех членов семьи в тех пределах, в которых она совместима с ее единством.

Для обозначения этой формы семьи предлагаются разные термины. Одни социологи называют ее товарищеской семьей или семьей компаньонов (companionship family), другие – семьей коллег (colleague family) и т.п. Появление новой формы семьи, указывают они, предполагает определенные сдвиги и в брачных отношениях. Если раньше браки организовывались родителями, то теперь они основываются на личном выборе. По желанию любой из сторон брак может быть расторгнут. В силу этого новая семья менее стабильна, чем старая. С переходом к ней связано возрастание числа разводов и повторных браков [5].

С точки зрения западных социологов, сторонники теории дезорганизации, разрушения, регресса семьи характеризуют происходящий процесс трансформации семейно-брачных отношений как упадок и разложение семьи. Они указывают на резкое возрастание числа разводов. Обычным стало многократное вступление в брак, частая смена мужей и жен. В резуль-

тате, в современном обществе мы имеем дело по существу не с моногамией, а с последовательной или хронологической полигамией. Крайнюю терпимость стало проявлять общество к внебрачным связям обоих супругов. Как самое обычное явление стали рассматриваться добрачные связи не только мужчин, но и женщин. Резко выросло число внебрачных постоянных сожительств. И наконец, получили известное распространение “новые формы” супружеских отношений: “групповые браки”, “коммунальные браки”, “обмены супругами” и т.п.

К устойчивым и социально легитимизированным альтернативным формам семьи и брака в современном обществе можно отнести следующие:

- монородительские (неполные) семьи;
- “гражданский брак” или сожительство, конкубинат;
- экстерриториальный (“гостевой”) брак;
- другие формы брачно-семейных отношений.

Охарактеризуем каждый из этих видов семьи и определим его эффективность в профилактике негативной зависимости и насилия в семье.

Феномен монородительства на Западе получил широкое освещение в академической литературе и средствах массовой информации; вызывает большой общественный интерес; поддерживается большим набором социальных гарантий в соответствии с традиционной для данного государства ориентацией на слабую или сильную модель кормильца. Исследование феномена монородительской семьи в современном украинском и российском обществе свидетельствует, что переход к рыночной экономике разрушил основы существовавшей ранее системы социального обеспечения, усилив экономические трудности, традиционно испытываемые монородительскими семьями. Положение семей, где в качестве кормильца выступают женщины, в условиях социально-экономической нестабильности резко ухудшается, в связи с чем, именно одинокие матери становятся заложницами системы социальной защиты и ее жертвами [9].

Монородительская или неполная семья безусловно имеет свои недостатки, особенно в сфере выполнения воспитательной функции, поскольку в данной форме семьи эта обязанность возложена на одного из родителей (мать или отца). С другой стороны, фактическое проживание ребенка с одним из родителей не предполагает запрета на участие в его жизни второго из родителей (мать или отца), если, конечно, второй родитель есть. Ситуация, когда второй родитель отсутствует может быть в таких случаях:

- сознательный отказ одного из родителей от участия второго родителя в воспитании ребенка: рождение женщиной ребенка “для себя”, рождение мужчине ребенка без участия спутницы жизни с помощью репродуктивных технологий суррогатного материнства;
- смерть одного из родителей;
- отказ второго родителя от ребенка и другие субъективные и объективные жизненные обстоятельства.

Таким образом, в монородительской семье, как утверждают психологи и социологи, ребенок получает одностороннее воспитание (либо только матери, т. е. женское, либо только отца, т. е. мужское), что негативно сказывается на формировании его как личности и дальнейших взаимодействиях с противоположным полом и потенциальном формировании уже своей семьи. Рациональное зерно в этих рассуждениях есть, поскольку ни женщина не может заменить и мать, и отца, ни мужчина не может заменить и отца, и мать. Отсюда следует, что традиционная нуклеарная семья по этому критерию является более предпочтительной по сравнению с монородительской.

С другой стороны, полная нуклеарная семья, где постоянно возникают споры и конфликты, где царит непонимание и напряженная атмосфера, где ссоры могут заканчиваться применением силы может ли эффективно выполнять воспитательную функцию? Ответ очевиден, не может и более того, она формирует негативные установки ребенка на формирование своей семьи, поэтому вместо положительного воздействия на подрастающее поколение возникает обратный эффект. На этом фоне монородительская семья, где ребенок воспитывается в атмосфере любви, понимания своих потребностей, спокойствия и уюта может дать ему гораздо больше в плане воспитания, формирования ценностных ориентаций семейно-брачного поведения и нравственно-этических норм общения в социуме, чем традиционный вариант воспитания в семье с двумя родителями. Стоит задать вопрос ребенку из неблагополучной семьи, что он выберет: приходить домой и постоянно слушать скандалы и выяснения отношений родителей, или жить хоть и в неполной семье, однако там, где о нем заботятся, отсутствуют ссоры и конфликты.

С точки зрения автора данной статьи, монородительская семья может иметь место в системе современных форм семьи и брака как альтернативный вариант семье, где возникают отношения негативной зависимости и насилия, или в случае потенциальной сложности или невозможности создать полную семью (женщина (реже мужчина) чувствует в себе силы к реализации себя в воспитании ребенка, однако супруг (супруга) отсутствует и в обозримом будущем ситуация вряд ли изменится).

Понятие “гражданского брака” появилось в России в XIX в. среди части передовой интеллигенции как альтернатива церковному браку, который в сознании большинства населения был единственно законным. После отделения церкви от государства единственным легитимным браком в России становится официальный, государственный, т. е. гражданский брак. Однако часть населения по-прежнему стала называть гражданским браком неофициальные брачные отношения. Возник феномен украинского, российского “гражданского брака”. По существу “гражданский брак” в Украине, России является сожителем людей, нежелающих связывать себя супружескими и родительскими правами и обязанностями [2, с. 4].

В настоящее время в современном обществе “гражданский” брак приобрел определенную легитимность, данными отношениями уже никого

не удивить, более того, многие оправдывают его существование. Тем не менее, споры по поводу гражданских браков не утихают и отношение к ним далеко не однозначное.

К положительным чертам “гражданского” брака можно отнести следующие:

- данная форма брака позволяет молодым людям узнать лучше своего сожителя и принять решение относительно официальной регистрации их отношений;

- поскольку гражданский брак порождает иллюзию свободы, то он может выполнять функции проверки надежности партнера: как он воспользуется этой свободой и поведет себя в конфликтной ситуации;

- возможность на практике проверить общность точек зрения партнеров относительно распределения финансов в семье;

- отсутствие совместно нажитого имущества, раздел которого в процессе развода является причиной скандалов и юридической споров между бывшими супругами;

- возможность расстаться быстро, легко и без юридического сопровождения и оформления документов;

- в гражданском браке партнеры всегда находятся в некотором эмоциональном напряжении в связи с тем, что партнер с ним юридически не связан и может уйти в том случае, если отношения в семье его перестанут удовлетворять. Отсюда следует более бережное отношение к гражданскому супругу (супруге) и стремление создавать более гармоничные, доверительные и романтические отношения в “гражданской” семье.

К негативным сторонам “фактического” или “гражданского брака” относятся:

- юридическая незащищенность (отсутствие права наследования, необходимость установления отцовства, сложности в разделе имущества, отсутствие прав на получение алиментов на содержание супруга/супруги, отсутствие прав в случае оформления документов по болезни супруга, в случае уголовного преследования и др.);

- сложности в разделе имущества. Согласно украинскому законодательству, есть основания для раздела имущества мужчины и женщины, которые живут вместе, однако не состоят браке между собой, однако на практике возникают сложности в разделе имущества и доказательства в установлении доли каждого из супругов. Согласно российскому законодательству, имущество лиц, состоящих в фактических брачных отношениях, не может признаваться принадлежащим им на праве совместной собственности только на том основании, что оно нажито ими во время совместной жизни, поскольку брак между ними не зарегистрирован;

- планирование детей, этот аспект раскрывается с этической и юридической стороны.

Этическая сторона детей в фактическом браке выглядит следующим образом. Согласно статистическим данным, дети, рожденные в фактичес-

ком браке, чаще появляются на свет недоношенными и слабенькими. Это объясняется большим количеством стрессовых нагрузок, которые испытывает будущая мама (женщина переживает, что останется матерью-одиночкой, если фактический супруг неожиданно решит, что любовь прошла или они перестали подходить друг другу).

Создание официальной семьи однозначно предполагает дальнейшее увеличение ее численности, то есть рождение детей. В официальном браке появление ребенка планируется супругами заранее и оба родителя готовятся к этому важному событию. Ребенок рождается, воспитывается в любви и вырастает психически и психологически здоровым.

“Гражданский” брак, как правило, не предполагает обязательного рождения детей. Когда женщина в “гражданском” браке ставит мужчину перед фактом своей беременности, то очень часто мужчина, не готовый стать отцом, относится к этому событию отрицательно, вплоть до разрыва отношений.

Юридическая сторона детей в “гражданском” браке раскрывается в следующих моментах. В официальном браке муж не может подать заявление на развод в период беременности жены и в течении года после рождения ребенка. В фактическом же браке мужчина может расстаться со своей “гражданской” женой в любой момент. До родов, сразу после и даже во время. Факт рождения ребенка вне официального брака создает необходимость установления отцовства:

– общественное мнение. Как бы сейчас ни говорили, как всем все равно на общественное мнение, мы живем в социуме и не можем быть свободными от него. Если молодые люди живут вместе без оформления отношений, то многие воспринимают их отношения как несерьезные, непрочные. Следовательно, возникает угроза появления соперниц/соперников, воспринимающих партнеров в “гражданском браке” как свободных. Таким образом, “гражданский” брак может распасться по причине измены одного из супругов и/или желания одного из “гражданских” супругов создать новую семью.

Следует отметить, что мужчины и женщины по-разному воспринимают эту новую и модную форму брака. Примером имеющих противоречий общественного мнения по поводу “гражданского брака” могут служить результаты прошедшей всероссийской переписи населения 2002 года, которая выявила расхождение между мужчинами и женщинами в графе “Семейное положение”. Оказалось, что замужних женщин на несколько миллионов больше, чем женатых мужчин. Более того, 92% женщин, состоящих в “гражданском” браке, считают себя замужними, а 85% мужчин, состоящих в “гражданском” браке, считают себя холостыми [2, с. 4].

“Гостевым” (“экстерриториальным”) браком можно назвать как узаконенные, так и незаконные отношения двух людей которые живут отдельно (разные квартиры, разные города и страны), ходят другу к другу в гости (приезжают), вместе проводят досуг, праздники и отпуска, иногда живут вместе, но общего хозяйства не ведут [7].

“Гостевой” брак обладает теми же преимуществами “гражданского” брака, которые были описаны выше, дополняя этот перечень отсутствием хозяйственно-бытовых проблем между партнерами и отсутствием взаимных претензий на свободное время друг друга.

С другой стороны, к недостаткам этой формы семьи (в случае отсутствия официальной регистрации брака) можно отнести тот же перечень, относящийся к “гражданскому” браку, дополняя его нерешенными вопросами ухода в случае болезни одного из супругов, наличия финансовых трудностей у одного или обоих супругов, потери жилья одним из супругов, воспитания и содержание детей и др.

Выводы. Рассмотрев положительные и отрицательные черты “гражданского” и “гостевого” брака, можно сделать вывод о том, что данные альтернативные формы семьи могут служить в определенных случаях фактором предупреждения некоторых форм зависимого поведения (в связи с отсутствием юридических обязательств между супругами) и некоторых форм насильственных действий – физического насилия, экономических форм насилия, сексуального насилия в семье (в связи с потенциальной возможностью партнера перейти из статуса супруга в статус потерпевшего в уголовных правоотношениях или истца в гражданско-правовых отношениях, что влечет за собой для агрессора наступление либо уголовной, либо гражданско-правовой ответственности).

Таким образом, эволюция семьи есть не что иное, как реакция на вызов со стороны общества. Она сталкивается с рядом проблем, преодоление которых и есть ответом на этот вызов. Разрешая возникающие перед ней проблемы, она переходит в более совершенное состояние с точки зрения господствующей культуры [11].

Трансформация семьи также влияет и на взаимоотношения между родителями и детьми. Прежде всего, это проявляется в том, что решение родителей имеет все меньший вес в деле заключения браков их детьми, дети перестают быть носителями семейных традиций. Социальные условия позволяют им и без опоры на традиции семьи утвердиться в обществе.

С другой стороны, различные исследования указывают на снижение роли семейных ценностей в ценностной системе индивида, преобладание личной установки “Я” в ущерб семейной “Мы”. Данные процессы характерны не только для Украины и России, но также и для других развитых стран.

Современная формирующаяся рыночная модель украинского и российского общества создает новый тип семьи, соответствующий новому социальному укладу. В обществе получают распространение неполные семьи, растёт число гражданских браков, появляются экзотические типы многогранной семьи, как “пробное супружество”, а также различные формы полигамных семей (полигиния, полиандрия, свингеры, групповой брак).

Социальная политика должна быть направлена на укрепление и сохранение семьи. В этом направлении отсутствует комплексная семейная по-

литика, учитывающая модернизацию общества и перспективы инновационного развития страны.

Список использованной литературы

1. Исакович Е. И. Социальная регуляция семейно-брачных отношений в современной России : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.08 [Электронный ресурс] / Е. И. Исакович. – Москва, 2007. – 29 с. – Режим доступа: <http://www.mgpru.ru/materials/1/1549.pdf>.
2. Ковалева А. В. Трансформация понятия “гражданский брак” как проявление кризиса семейно-брачных отношений : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04 / Анна Владимировна Ковалева. – Хабаровск, 2009. – 35 с.
3. Косяк Н. А. Трансформация семейно-брачных отношений и политика государства в отношении искусственного прерывания беременности в 1920–1936 гг. [Электронный ресурс] / Н. А. Косяк. – Режим доступа: <http://dom-hors.ru/issue/fik/2012-3/kosyak.pdf>.
4. Сатыбалдина Е. В. Семья в системе жизненных ценностей жителей среднего уральского города / Е. В. Сатыбалдина // Социологические исследования. – 2011. – № 7. – С. 91.
5. Семёнов Ю. А. Брак и семья: возникновение и развитие [Электронный ресурс] / Ю. А. Семёнов. – Режим доступа: http://scepstis.net/library/id_6.html.
6. Хайруллина Н. Г. Динамика социокультурной ситуации на юге Тюменской области / Н. Г. Хайруллина, А. Р. Салихова. – Тюмень : Изд-во ТюмГНГУ, 2004. – 117 с.
7. Федулова А. Б. Семейные ценности и социальное образование молодых родителей в современном обществе / А. Б. Федулова, Е. В. Рыбак // Арктика и Север. – 2013. – № 11. – С. 1–8.
8. Филиппова Ю. В. Семейная идентичность и трансформация семейных ценностей в современной России [Электронный ресурс] / Ю. В. Филиппова. – Режим доступа: <http://ecsosman.hse.ru/data/893/691/1219/007.FILIPPOVA.pdf>.
9. Цыглакова Е. А. Социальный статус монородительской семьи : автореф. дис. ... канд. социол. наук : 22.00.04 / Е. А. Цыглакова. – Саратов, 2005. – 32 с.
10. Шатравка А. В. Трансформация традиционных семейных ценностей в Китае (на примере романа Чжуи Дяньтоу “Дорогая, давай разведемся”) [Электронный ресурс] / А. В. Шатравка. – Режим доступа: http://www.amursu.ru/attachments/article/10650/N62_10.pdf.
11. Ящук А. И. Трансформация семейных отношений в процессе развития общества [Электронный ресурс] / А. И. Ящук. – Режим доступа: www.pac.by/dfiles/001375_939784_yaschyk3.pdf.

Статья поступила в редакцию 26.08.2014.

Петренко Л. О. Трансформація шлюбних стосунків як форма профілактики негативної залежності і насильства в сім'ї

У статті проаналізовано сучасний розвиток сім'ї та шлюбу, а також визначено тенденції розвитку сім'ї, у тому числі вектори трансформації сучасної сімейно-шлюбної поведінки. Крім того, розглянуто альтернативні форми шлюбу в сучасному соціумі: монобатьківська сім'я, “цивільний” шлюб, “гостьовий” шлюб, їх позитивні та негативні риси.

Ключові слова: сім'я, шлюб, негативна залежність, насильство в гендерних відносинах, подружжя, батьківство, материнство, сім'я компаньйонів, сім'я колег, монобатьківська сім'я, “цивільний” шлюб, конкубінат, “гостьовий” шлюб.

Petrenko L. Transformation Marital Relations as a Form of Addiction Prevention and Negative Dependence and domestic Violence in the Family

The article analyzes the current development of the family and marriage, and identifies trends in the development of the family, including those determined by the vector transformation of the modern family and marriage behavior. In addition, the article examines

alternative forms of marriage in contemporary society: “one-parent” family, “civil” marriage, “guest” marriage, their positive and negative traits.

In connection with the social transformations of the modern world, new forms of marriage and family relations. Formation in the developed countries, as well as in post-Soviet countries in recent decades, new, fundamentally egalitarian intersexual relations led to the emergence of qualitatively different from the pre-existing situation in the whole marriage and family system.

The family as a social institution is a complex socio-cultural phenomenon. The specificity and uniqueness of this social institution is that it combines almost all aspects of human life and goes out to all levels of social practice: from the individual to the social and historical, from the material to the spiritual.

Family relations in modern capitalist society is undergoing major changes, and it is recognized by all sociologists without any exceptions. They only differ in the assessment of these changes. Some of them talk about the reorganization and the progressive development of the family, the other – on her disorganization, disruption, regression.

To sustainable and socially legitimize alternative forms of marriage and family in contemporary society are the following: single-parent (incomplete) family; “civil marriage” or cohabitation, concubinage; extraterritorial (“guest”) marriage; other forms of marriage and family relations.

From the above, it would be appropriate to identify, classify and analyze contemporary forms of marriage and family, and their influence on the occurrence of addiction and violence in gender relations.

Key words: *family, marriage, negative correlation in gender relations, violence in gender relations, spouse, parenthood, companionshipfamily, colleagues family, “oneparent” family, “civil” marriage, concubinage, “guest” marriage.*

УДК 316:313.1

О. Ф. ПІРОНКОВА

ЕМОЦІЙНА НАПОВНЕНІСТЬ ВЕРБАЛЬНО-ПОВЕДІНКОВИХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК ВЗАЄМОДІЇ З ПСИХІЧНО ХВОРИМИ

У статті розглянуто особливості емоційного наповнення вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими.

Встановлено домінуючі по відношенню до психічно хворих емоції. Побудовано класифікацію емоційного наповнення соціальних практик взаємодії з психічно хворими за різними критеріями. Виділено основні характеристики емоційного наповнення соціальних практик взаємодії з психічно хворими. Встановлено основні чинники, що лежать в основі емоційного наповнення соціальних практик взаємодії з психічно хворими.

Ключові слова: соціальні практики, вербально-поведінкові практики, емоції, психічно хворі, стигматизація, суспільство.

Вербально-поведінкові практики взаємодії з психічно хворими є відзеркаленням соціальної, політичної та медико-економічної значущості питання. Наносячи відбиток на соціальну адаптацію психічно хворих, в тому числі в аспектах стигматизації, комплаєнсу до лікування та дезадаптаційно обумовлених особливостей перебігу захворювання, вербально-поведінкові практики взаємодії з психічно хворими виступають ключовим важелем формування соціальнозначущих внутрішньодержавних процесів.

Часто більше значення для соціуму мають не самі вербально-поведінкові практики взаємодії з психічно хворими, а їх емоційне наповнення. Саме воно обумовлює соціальну стигматизацію і є базисом гармонійного або дисгармонійного співіснування психічно хворих із різними соціальними групами, або у суспільстві в цілому.

Незважаючи на актуальність і соціологічну незаперечність значущості тематики, в спеціальній соціологічній літературі питання соціальних практик взаємодії з психічно хворими не отримало широкого відображення. Основна частина матеріалів щодо проблеми взаємин з психічно хворими дислокується в історико-публіцистичному, медико-прикладному або юридичному ареалах [1, 2, 7].

В наших попередніх роботах ми порушили питання соціальних практик взаємодії з психічно хворими саме в соціологічному контексті [3–6].

Мета дослідження – дослідити особливості емоційної наповненості вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими.

Для виконання поставленої мети застосовувалися такі методи дослідження: аналіз, синтез, соціологічне опитування (інтерв'ювання, анкетування), контент-аналіз, методи математичної статистики.

У площині сьогодення, згідно з результатами проведеного дослідження, ключовим емоційними аранжуванням вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими виступають такі соціально прийнятні емоції із дещо сумним забарвленням, як співчуття (46,00%) та жалість (7,00%). Характерно, що такі активуючо-позитивні відчуття, як любов, симпатію до психічно хворих відчувають 2,00% населення; доброзичливість – 10,00%. Тоді як активуючо-негативні – страх, ненависть, настороженість, тривогу – 35,00%. Жодних емоцій щодо психічно хворих не відчувають 8,00% населення.

Таким чином, в українському суспільстві зрушення соціальних практик взаємодії з психічно хворими в сторону соціально-прийнятних форм, перш за все патерналістичної спрямованості, зумовлено зростанням таких соціально прийнятних емоцій щодо психічно хворих як співчуття, жалість, доброзичливість. Втім, вкрай низький відсоток позитивних емоцій, таких, як радість, любов, симпатія, обумовлює елементи напруги у соціальному середовищі із забарвленням психологічного дискурсу щодо психічно хворих у сумні відтінки із відсутністю розглядання психічно хворих як обумовлюючий позитивний настрій пласт населення. Нестабільність соціально-прийнятної модусу практик зумовлюється також високим відсотком активуючо-негативних емоцій щодо психічно хворих, – таких, як страх, ненависть, тривога. Їх подальше зростання здатне нівелювати продуктивні державні досягнення із поверненням таких соціально-неприйнятних практик взаємодії з психічно хворими, як активно-негативістичні.

Викликає занепокоєння умовно великий відсоток громадян із відсутністю будь-якого емоційного переживання щодо психічно хворих, що знаходить відображення у пасивності соціуму щодо перемодельовання існуючих негативних вербально-поведінкових соціальних практик та будь-яких зрушень у питанні взаємодії з психічно хворими, вирішенні соціально обумовлених проблем хворих. З одного боку, наявність категорії індивідів із відсутністю емоційної реакції на психічно хворих є більш прийнятнішою за наявність негативного ставлення і навіть базисом для скасування стигматизації психічно хворих через зменшення їх соціальної збудженості, з іншого – подальше зростання цієї категорії громадян здатне зумовити такий модус державних практик, як індіферентність та дистанціювання від проблем, пов'язаних із психічно хворими та залишення хворих напризволяще.

Таким чином, вербально-поведінкові соціальні практики взаємодії з психічно хворими характеризуються певним емоційним наповненням і підлягають класифікації за різними характеристиками.

За критерієм соціальної прийнятності вербально-поведінкових практик взаємодії з психічно хворими, емоційне наповнення практик можна розділити на:

– соціально прийнятне емоційне наповнення (співчуття, жалість, любов, симпатія, доброзичливість);

– соціально неприйнятне емоційне наповнення (страх, ненависть, настороженість, тривога);

– соціально нейтральне емоційне наповнення (байдужість).

Втім, розмежування емоційної наповненості за критерієм соціальної прийнятності не є стабільним у часі. Так, у часи середньовіччя така нині соціально неприйнятна емоція щодо психічно хворих, як ненависть, вважалася майже не єдиною соціально прийнятною, а симпатія – соціально непринятною; останнім часом таке емоційне наповнення, як байдужість, із соціально нейтрального починає набувати значення соціально неприйнятного. Таким чином, можна говорити про *часову модифікацію* як самого емоційного наповнення соціальних практик, так і *соціальної прийнятності* емоційного наповнення вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими.

За емоційним тоном емоційне наповнення вербально-поведінкових практик взаємодії з психічно хворими можна розділити на:

– позитивне емоційне наповнення соціальних практик взаємодії з психічно хворими;

– негативне емоційне наповнення соціальних практик взаємодії з психічно хворими.

Також можливо виділити неадекватне емоційне наповнення соціальних практик. Про нього йдеться у випадках, коли емоційне забарвлення соціальних практик не відповідає прийнятному в суспільстві тлумаченню соціальних практик, або їх результату.

Наприклад, у разі виникнення відчуття радості, задоволення при реалізації таких соціальних практик, як дистантно- чи активно-дисфоричні, принизлива тощо. Чи навпаки, відчуття суму в разі реалізації таких соціально прийнятних практик, як товариська, конформна, емпатійна тощо.

У суспільстві спостерігаються такі характеристики емоційного наповнення вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими:

– *соціальна розгалуженість* емоційного наповнення одних і тих самих соціальних практик взаємодії з психічно хворими. Так, одночасно існують соціальні групи чи індивіди, у яких така практика взаємодії з психічно хворими, як активно-дисфорична викликає схвалення, і, тим самим, радість, у інших – несхвалення і сум;

– *амбівалентність* емоційного наповнення практик – одночасно різне емоційне забарвлення одних й тих самих соціальних практик по відношенню до психічно хворих. Частіше за все воно викликане конфліктом особистісного та соціально прийнятного сприйняття соціальних практик щодо психічно хворих;

– *феномен “скомпрометованих відносин”* – зміна відношення до соціальних практик взаємодії з психічно хворими у членів сім’ї психічно хворих через побоювання поширення цих практик і на родичів хворого.

– *ехотимія* емоційного наповнення вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими, що виражається у перейнятті та копіюванні іншими індивідами чи групами емоційного наповнення щодо окремих соціальних практик взаємодії з психічно хворими, яке виказують представники інших соціальних груп. Так, відомо, що діти підсвідомо переймають емоційне наповнення соціальних практик у батьків; підлітки – у однокласників, авторитетних осіб або представників інших референтних груп тощо.

У свою чергу емоційне наповнення по відношенню до вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими стало можливим розділити на:

– первинне – яке передувало вербально-поведінковим соціальним практикам взаємодії з психічно хворими, фактично спровокувало їх і зумовило їх структуру;

– вторинне – яке було зумовлене існуючими вербально-поведінковими соціальними практиками взаємодії з психічно хворими і супроводжує їх.

Наприклад, відчуття страху по відношенню до психічно хворих провокує виникнення такої практики взаємодії із хворими, як негативістична, факт реалізації якої буде викликати у індивіда відчуття радості. В цьому випадку відчуття страху буде виступати як первинний емоційний компонент соціальної практики, тоді як відчуття радості – вторинний.

В свою чергу, вербально-поведінкові практики обумовлюють емоційне відношення до психічно хворих. Так, негативістична практика щодо психічно хворих у виконанні окремих соціальних груп рано чи пізно зумовлює негативні емоції до хворих в інших індивідів. Втім, можливий протилежний результат, коли негативістична практика однієї соціальної групи викликає протилежні емоції (наприклад, співчуття до хворих, бажання допомогти) іншій групі. Так само соціальні практики, що реалізуються однією групою щодо психічно хворих, можуть провокувати спрямованість емоцій інших груп не на хворих, а на саму соціальну групу (індивідів), яка впроваджує вербально-поведінкові практики щодо хворих. Таким чином, у емоційні співвідношення, спровоковані вербально-поведінковими практиками щодо психічно хворих, залучаються всі групи соціуму.

Емоційну наповненість вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими за впливом на соціальну активацію суспільства можна розділити на:

– нейтральні, – які не впливають на соціальну активацію суспільства чи окремих його індивідів. До такого емоційного наповнення відносяться: симпатія, пасивний негативізм тощо;

– потенціюючі, – які підвищують соціальну активацію суспільства. До них відносяться: любов, співчуття, ненависть, тривога, страх, симпатія, жалість;

– пригнічуючі, – які зменшують соціальну активацію суспільства. До цієї групи можна віднести байдужість.

Також емоційне наповнення вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими поділяються на:

– нижчі емоції, – які є біологічно зумовленими і пов'язані із задоволенням інстинктів індивіда. Так, наприклад, страх, що провокує соціальні практики дистанціювання та негативізму, є результатом реалізації інстинкту самозбереження. Індивідів лякають психічно хворі, яких вони підсвідомо сприймають як можливу загрозу для свого існування та благополуччя. Виникле відчуття страху спонукає людину до самозахисту, що в рамках вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими реалізується через модус дистанціювання, – у разі, коли людина сприймає себе більш слабкою та не здатною до активного самозахисту, та негативізму, – у разі наявності внутрішніх та зовнішніх ресурсів до активного самозахисту.

– вищі емоції, – які є соціально обумовленими і ґрунтуються на таких відчуттях, як любов, честь, етичність, справедливість тощо.

Емоційне наповнення соціальних практик взаємодії з психічно хворими залежать від ряду чинників, таких як:

– ставлення індивіда до психічно хворих, зокрема, досвіду практичного контакту з психічно хворими;

– ставлення суспільства, соціальних груп чи окремих індивідів до психічно хворих;

– фактор соціальної прийнятності емоційного наповнення чи власне соціальної практики;

– кореляція соціальної практики із власними інтересами індивіда;

– залученість індивіда до соціальної практики.

Висновки. У роботі розглянуто особливості емоційного наповнення вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими. Встановлено домінуючі по відношенню до психічно хворих емоції, серед яких: співчуття (46,00%), жалість (7,00%), симпатія (2,00%), доброзичливість (10,00%), страх, ненависть, настороженість та тривога – (35,00%), байдужість (8,00%).

Отже, емоційне наповнення вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими є показником спрямованості суспільства чи окремих індивідів на реалізацію чи модус змін вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими, фактично – індикатором прогнозування соціальних практик подібної взаємодії.

Емоційне наповнення вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими підлягає класифікації за такими критеріями, як:

а) соціальна прийнятність вербально-поведінкових практик взаємодії з психічно хворими – соціально прийнятне емоційне наповнення, соціально неприйнятне, соціально нейтральне;

б) емоційний тон – позитивне емоційне наповнення соціальних практик взаємодії з психічно хворими, негативне емоційне наповнення соціальних практик взаємодії з психічно хворими;

в) відношення до виникнення соціальних практик взаємодії з психічно хворими – первинне, вторинне;

г) вплив на соціальну активацію суспільства – нейтральні, потенціуючі, пригнічуючі;

д) соціально-еволюційний показник – нижчі емоції, вищі емоції.

Виділено такі характеристики емоційного наповнення вербально-поведінкових соціальних практик взаємодії з психічно хворими, як: *часова модифікація, соціальна прийнятність, соціальна розгалуженість, амбівалентність, феномен “скомпрометованих відносин”, ехотимія емоційного наповнення.*

Встановлено, що емоційне наповнення соціальних практик взаємодії з психічно хворими залежать від низки чинників, зокрема: ставлення індивіда до психічно хворих; ставлення суспільства, соціальних груп чи окремих індивідів до психічно хворих; фактора соціальної прийнятності емоційного наповнення чи власне соціальної практики; кореляції соціальної практики із власними інтересами індивіда; залученості індивіда до соціальної практики.

Список використаної літератури

1. Гурович И. Я. Взаимодействие общемедицинской и психиатрической помощи и стигма психиатрических расстройств / И. Я. Гурович // Русский медицинский журнал. – 2001. – Т. 9. – № 25. – С. 1202–1203.

2. Новиков Е. Отверженные. Об отношении общества к психически больным. Этический анализ [Электронный ресурс] / Е. Новиков // Здравый смысл. – 2004. – № 4 (33). – Режим доступа: <http://razumru.ru/humanism/journal/33/novikov.htm>.

3. Пиронкова О. Ф. Отношение общества к психически больным на современном этапе становления психиатрической службы / О. Ф. Пиронкова // Соціологічні дослідження. – 2013. – № 12. – С. 185–192.

4. Пиронкова О. Ф. Надгосударственная категория макросоциальных детерминант формирования вербально-поведенческих социальных практик взаимодействия с психически больными / О. Ф. Пиронкова // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2013. – № 57. – С. 134–139.

5. Пиронкова О. Ф. Семантико-стилистические и синтаксические особенности формирования вербально-поведенческих практик взаимодействия с психически больными периода средневековья / О. Ф. Пиронкова // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2013. – Вип. 59–60. – С. 137–144.

6. Пиронкова О. Ф. Макросоциальные детерминанты отношения общества к психически больным периода новейшей истории / О. Ф. Пиронкова // Материали за 10-а международна научна практична конференция “Бъдещите изследвания”. Т. 31. Психология и социология. – София : Бял ГРАД-БГ ООД, 2014. – С. 67–70.

7. Справочник базовой информации ВОЗ по психическому здоровью, правам человека и законодательству / Всемирная организация здравоохранения. – 2005. – 199 с.

Стаття надійшла до редакції 20.08.2014.

Пиронкова О. Ф. Эмоциональная наполненность вербально-поведенческих социальных практик взаимодействия с психически больными

В статье рассмотрены особенности эмоционального наполнения вербально-поведенческих социальных практик взаимодействия с психически больными.

Установлены доминирующие по отношению к психически больным эмоции. Построена классификация эмоционального наполнения социальных практик взаимодействия с психически больными по различным критериям. Выделены основные характеристики эмоционального наполнения социальных практик взаимодействия с психически больными. Установлены основные факторы, лежащие в основе эмоционального наполнения социальных практик взаимодействия с психически больными.

Ключевые слова: социальные практики, вербально-поведенческие практики; эмоции, психически больные, стигматизация, общество.

Pironkova O. Emotional Content of Verbal-Behavioral Social Practices Interact with the Mentally ill

Verbal-behavioral practices of interaction with the mentally ill are a reflection of social, political, medical and economic significance of the interaction with the mentally ill.

Often more important for society are not verbal-behavioral practices of interaction with the mentally ill and their emotional content. It leads to social stigma and is the basis of harmonious or disharmonious coexistence of psychiatric patients with different social groups or society as a whole.

In this regard, the aim of the research was to study the peculiarities of the emotional intensity of verbal-behavioral social practices interact with the mentally ill.

Research methods: analysis, synthesis, sociological survey (interviews, questionnaires); content analysis; methods of mathematical statistics.

It has been found dominant in relation to the mentally ill emotions, among which: empathy (46,00%), pity (7,00%), sympathy (2,00%), benevolence (10,00%), fear, hatred, suspicion and anxiety (35,00%), indifference (8,00%).

It is established that the emotional content of social practices interact with the mentally ill subject to classification according to criteria such as:

a) social acceptability: socially acceptable, socially unacceptable, socially neutral emotional content;

b) emotional tone: positive emotional content of social practices, the negative emotional content of social practices;

c) attitude towards the emergence of social practices: primary; secondary;

g) impact on social activation society: neutral, sthenic, asthenic;

d) socio-evolutionary indicator: the lower emotions, the higher emotions.

Selected characteristics such emotional content of social practices interact with the mentally ill as a temporary modification, social acceptability, social branching, ambivalence, echothymia emotional content.

It is established that the emotional content of social practices interact with the mentally ill depends on these main factors: the individual's attitude towards the mentally ill; public attitudes towards the mentally ill; the factor of social acceptability emotional content; the correlation of social practice with its own interests of the individual.

Key words: social practices, verbal-behavioral practices; emotions, mental illness, stigma, society.

УДК 316.57

А. О. ПОЦЕЛУЙКО

ІМІДЖ ДЕРЖАВИ: ПОЛЕ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ВИЗНАЧЕНЬ У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ СТУДІЯХ

Статтю присвячено проблемі співвідношення концептів “імідж”, “символ”, “установка”, “соціальний стереотип” та іншими концептами соціології, соціальної та політичної психології. Імідж у науковій літературі розглядають переважно в двоаспектному вимірі, а саме: як стихійно створюваний образ будь-якого об’єкта (включаючи державу як абстрактний об’єкт) та результат свідомого цілеспрямованого конструювання, відповідної діяльності, яка дає змогу, враховуючи відповідні очікування, створювати однобічні, гіперболізовані, акцентовані на рівні уяви перцепції. Останні, за допомогою ЗМІ й через лідерів думки підлягають поширенню по різних каналах соціальних комунікацій. Символ виконує щодо іміджу інструментальну функцію, тоді як імідж може слугувати відображенням значної сукупності символів, що мають однорідне значення для різних соціальних груп (ідеться про так звані “осьові” або ж архетипові символи).

Ключові слова: імідж, символ, установка, соціальний стереотип.

У сфері соціальних наук проблемам держави та суспільства завжди приділяли пильну увагу. Соціологічний розгляд питань розвитку суспільства й держави стосовно реалій сучасної України останнім часом актуалізується особливо інтенсивно. Однак в Україні наукові розробки з цієї тематики є досить фрагментарними, скоріше публіцистичними, і присвячені переважно прикладним аспектам.

Ознаки суспільства, які характеризують сучасну Україну як державу, дуже виразно виявляються на рівні формування відповідних образів, що створюються під час рефлексії процесів державотворення зусиллями представників гуманітарних наук та соціально-філософської думки. Соціологічне теоретизування спирається на ті уявлення, які напрацьовані в корпусі соціального пізнання в конкретних історичних умовах, враховуючи наукову картину суспільства загалом.

Оскільки соціологія та соціальна психологія самостійно не “створюють” (у розумінні цілеспрямованого конструювання та впливу на масову свідомість) образи держави, а користуються тими, що продукуються в соціальних комунікаціях, а також звертається до соціальної філософії, культурології, етнології, то для плідного дослідження наявною є потреба звернення до відповідного міждисциплінарного дискурсу через синтетико-теоретичну роботу та концептуалізацію образів держави, розкриття їх соціальних змістів і смислів в умовах включення України в глобальний інформаційний простір.

Метою статті є визначення ключових підходів до розуміння співвідношення концепту “імідж” з концептами “символ”, “установка”, “соціальний стереотип” тощо.

Завданнями статті є:

- 1) визначення ключових підходів до розуміння концепту “імідж”;
- 2) визначення співвідношення концепту “імідж” з концептами “символ”, “установка”, “соціальний стереотип” та ін.

Сучасні соціально-психологічні дослідження образу зосереджені навколо цілком визначеного кола проблем, що в тій чи іншій формі репрезентовані в різних групах визначень.

Образ є явищем, що сформувався у свідомості індивідів чи імідж є бажаним образом, що його слід сформувати у свідомості аудиторії впливу? Відповідно до тлумачного словника Вебстера, образ є штучною імітацією або поданням зовнішньої форми будь-якого об’єкта (особи, держави). Він є мисленнєвим уявленням про державу, людину чи товар, інститут, що спрямовано формується в масовій свідомості за допомогою публіситі, реклами або пропаганди [1, с. 184]. Це визначення належить до інструментально-інформаційного підходу, згідно з яким образ (імідж) є створеним на замовлення уявленням про суб’єкта, призначеним для поширення серед зацікавлених груп людей для створення вигідного для замовника фокусу бачення цими групами власного образу.

Зрозуміло, що створюваний на замовлення образ, будучи імітативним, має маніпулятивне призначення, експлуатуючи вигідні з погляду “замовника” образи психічні якості груп-споживачів.

З іншого боку, символічна складова образу при її врахуванні та усвідомленому моделюванні є сугестивним чинником впливу на масову свідомість, свідомість громадян, зацікавлених організацій тощо. У символічному підході ця позиція представлена, зокрема, у Є. І. Манякіної, яка вважає, що імідж – це асоціативний образ, уявлення про когось чи щось, який наділяє ці об’єкти різними соціальними, політико-психологічними, естетичними та іншими цінностями, які не завжди мають підстави в реальних властивостях самих об’єктів, що мають соціальну значущість для тих, хто сприймає. Образ-імідж ніби блокує когнітивне (раціональне) пізнання об’єкта й водночас своїм сугестивним впливом створює специфічну соціально-психологічну установку дії [2, с. 42].

Так, П.Д. Фролов вважає, що термін “образ” можна вживати як мінімум у двох основних значеннях. З одного боку, під ним можна розуміти образ будь-якого об’єкта (держави, політика, товару, фірми), який склався й існує у свідомості певної групи людей. З іншого боку, цей термін часто використовують для позначення того образу, який “конструюється”, “створюється” з метою викликати бажані зміни у свідомості та поведінці людей, справити на них певний політично-психологічний вплив” [3, с. 147].

Проте, на нашу думку, має право на існування й підхід, що певною мірою узгоджує попередні: образ є, безумовно, продуктом свідомості індивіда чи групи – просто в першому випадку він є результатом психічного

відображення певного об'єкта в аудиторії його сприйняття, а в іншому – продуктом саморефлексії самого цього об'єкта.

Якщо образ є певним іміджем, що сформувався у свідомості, то що є носієм образу – колективна, індивідуальна чи колективна й індивідуальна свідомість?

Г.М. Андрєєва про поняття іміджу в соціальній психології говорить у зв'язку з проблемами психологічного впливу на масову свідомість, які виникають у зв'язку з необхідністю підвищення ефективності реклами та пропаганди. Імідж у розумінні авторки, це специфічний “образ” предмета сприймання, коли ракурс сприйняття навмисно зміщено та акцентуються лише певні сторони об'єкта [4, с. 87]. При цьому імідж подано не в прямому значенні, а як ланку в механізмі сугестії, оскільки імідж “будується на включенні емоційних апеляцій”, “посилює барви образу і, тим самим, виконує функцію механізму навіювання”.

З іншого боку, й індивідуальна, і колективна свідомість мають свої специфічні якісні особливості, які не дають змоги розглядати їх як рівнозначні або підрядно-супідрядні явища. Масова свідомість – це, насамперед, свідомість не індивідуальна, оскільки вона є надіндивідуальною. Належить додати, що це й не групова свідомість, якщо мати на увазі малу групу.

“Образ”, “імідж” і “стереотип” – різні поняття, хоча, як бачимо, залежно від характеру досліджень вони можуть бути використані як взаємозамінні.

Поняття “образу” перебуває в певних логічних відношеннях з поняттями інших, суміжних соціально-психологічних явищ: іміджем, стереотипом, символом, соціальною установкою, архетипом тощо. “Образ можна розглядати як варіант згорнутого тексту, оскільки при цьому величезний обсяг інформації зводиться до обмеженого набору символів” [5, с. 20]. У західних дослідженнях, причому таких, що ґрунтуються на різних методологічних засадах, хоча й з властивим західній науці прагматичним ухилом, частіше використовують загальний термін “імідж”. Отже, слід розглянути поняття “образ”, “імідж” і “стереотип” з метою їх розмежування, спробувавши ввести їх в контекст визначення соціально-психологічних характеристик феномена.

Під “образом” у соціальній психології розуміють суб'єктивну картину світу або його фрагментів, що передбачає інтерпретацію потоку інформації, отримуваної органами відчуття, на основі категоріальної системи, що вже склалася в людини. Ці категорії є інтеріоризованим суспільним досвідом, що закріплений у мові. Як правило, цей процес є безсвідомим та відбувається автоматично [6, с. 10].

Для соціальної психології він становить інтерес як той матеріал, з якого будується групова й суспільна ідеологія. Яскравим прикладом може бути соціальний стереотип – це “ієрогліф”, “характерна маска”, якими записуються соціальні відносини. Стереотипи формуються стихійно, іміджи – цілеспрямовано, на базі вже існуючих стереотипів та образів. Тобто при

формуванні іміджу до образу того чи іншого об'єкта “прив'язуються певні стереотипи” [7, с.164–170].

Як відомо, уявлення про соціальний стереотип бере свій початок у працях У. Ліппмана, Г. Лебона, Е. Мартіна, У. Троттера [8, с. 152–160]. Поняття соціального стереотипу вперше було застосовано У. Ліппманом для позначення поширених у громадській думці упереджених уявлень про членів різноманітних національно-етнічних, соціально-політичних та професійних груп. Стереотипізовані форми думок і суджень з приводу соціально-політичних питань автор тлумачив як інтегральну характеристику соціальних уявлень, що домінують, загальноприйнятих морально-етичних правил і потоку пропаганди та агітації.

Відповідно до основних теоретичних положень У. Ліппмана [9, с. 125–141], соціальні стереотипи являють собою основний розумовий матеріал, на якому будується суспільна свідомість. При цьому мислення науковець розумів у біхевіористському контексті – як послідовність простих реакцій на зовнішні стимули, роль яких і виконують стереотипи – стійкі, емоційно забарвлені моделі об'єктивної реальності, що викликають почуття симпатії чи антипатії до явища, яке асоціюється з тим чи іншим набутим суб'єктом сприйняття досвідом. Стереотипізація процесу мислення в психологічному плані завжди пов'язана з установкою, дослідженою в психології Д. Узнадзе [10, с. 218]. Під установкою в цьому випадку мають на увазі готовність сприймати явище певним чином, залежно від попереднього досвіду сприйняття. Стереотипами можуть виступати певні оцінки, судження, що набувають форми понять. Як правило, вони є досить стислими й можуть передавати сутність явища однією семантичною одиницею: словом, реченням, простим малюнком тощо.

З двох взаємопов'язаних компонентів – знання та ставлення – для соціального стереотипу переважного значення набуває саме ставлення, тобто емоційно забарвлене оціночне судження, яке водночас є пов'язаним з мисленням та вольовими процесами, які створюють “зв'язку” між ставленням і знанням як раціональними елементами стереотипу. Завдяки стереотипам у масовій свідомості часто виникають і закріплюються стійкі упередження, консерватизм у сприйнятті соціальних змін тощо.

Оскільки стереотип складається в результаті обмеженого досвіду контактування з будь-яким суб'єктом або об'єктом, він є структуроутворювальним елементом формування образу за відсутності в людини або соціальної групи інтересу до діяльності. Трапляється, що суб'єкт через дефіцит часу покладається не на виважені оцінки, підкріплені відповідними фактичними даними чи логічними аргументами, а на спрощені асоціативні ярлики, створені відповідними ЗМІ.

Скажімо, створений в українських ЗМІ стереотип “проросійські терористи, сепаратисти” відповідає образу руйнівників державності та територіальної цілісності, а не патріотів власної суверенної республіки (ДНР,

ЛНР), що налаштувало широкі кола населення загалом негативно. Хоча ясно, що малодоступність джерела інформації – фактів з місця подій, не-профільтрованих цензурою – відіграла свою згубну роль щодо реальної оцінки ситуації. Подібно до цього наявний у російських ЗМІ стереотип “бендерівець” не відповідає образу патріотів власної суверенної Української держави. У російській та українській мовах слово “образ” було запозичене з англійської мови, де поняття “image” набуває значення як образу, так і іміджу. У романській мові термін “образ” запозичено, в свою чергу, з латинської (“*imago*” – вигляд, подібність, зображення). Відтак, поняття “образ” та “імідж” дуже тісно взаємопов’язані. В українській, як і в російській, соціологічній традиції превалує використання двох термінів: “імідж” та “образ”, однак загального й узгодженого розуміння їх не вироблено, що спричиняє строкатість і різнорідність досліджень.

Слово “імідж” у перекладі на українську мову означає “образ”, проте між цими двома поняттями існує певна відмінність. Вона полягає в тому, що “імідж” є таким відображенням, коли ракурс сприйняття навмисно зміщується, цілеспрямовано акцентується увага на сприйнятті певних сторін об’єкта. Прикметним є той факт, що в зарубіжній англійській (передусім, американській та англійській) літературі, присвяченій проблемам соціальної психології, саме слово “імідж” застосовують у суто специфічному значенні (особливо в поєднанні зі словом “створення”, “будівництво” – “*image-building*”, тобто “образотворення”) для позначення процесу продукування особливого виду образів-уявлень, які широко використовують у процесі формування установок у масовій свідомості [11].

Досліджуючи проблему іміджу, соціально-психологічна наука цікавиться загальними закономірностями перебігу різних психічних процесів у ході його формування, незалежно від того, в якому контексті чи з приводу якої діяльності ці процеси відбуваються. Однак вважають, що “іміджу” взагалі не існує. Існують іміджі країн, політичних об’єднань, представників професій тощо. Як стверджує російський дослідник В. І. Шкуратов, “сприйняття тварин є природним, безпосереднім, а сприйняття людини є культурним. Дійсно, сприйняття людиною певного об’єкта опосередковане її уявленнями про “картину світу”, що передбачає диференціацію різних об’єктів реальності за їх належністю до певних сфер людської діяльності. Така особливість формування іміджу має в своїй основі дію складних соціально-психологічних механізмів, основним з яких є механізм стереотипізації” [12, с. 356].

Згідно зі словником А. В. Петровського й М. Г. Ярошевського, імідж – це “емоційно забарвлений образ чогось або когось, який склався у масовій свідомості та має характер стереотипу” [13, с. 134]. Таким чином, імідж являє собою сталий результат, досить статичний і незмінний як явище соціального життя. Але відомо, що образ держави створюється в мінливому

інформаційному просторі, відкритому до швидких змін у середовищі [14, с. 16–17]. До того ж у цій дефініції не йдеться про походження та структуру функціонування іміджу.

Український дослідник Г. Почепцов вважає імідж багатофакторним феноменом. На думку автора, “імідж суб’єкта соціальної діяльності повинен відповідати соціальним очікуванням, оцінкам та уявленням суб’єктів соціального середовища” [5, с. 53]. Щоправда, він говорить про імідж політичного діяча, що дещо відрізняється від організаційної діяльності за цілями, змістом і характером. Тому дискусійним залишається питання механічного копіювання суб’єктом соціальної діяльності тих установок і стереотипів, що склалися в масовій свідомості під впливом того чи іншого до-свіду або ж через відсутність необхідної інформації.

За допомогою обмеженої кількості інформації, що міститься в іміджі – перцептивному еталоні, досягається скорочення обсягів сприйнятого, а отже, більш обмежене бачення політичної реальності. Іміджевий гачок стає частиною рефлекторного апарату маніпулювання масовою свідомістю. Саме такий варіант управління іміджевими конструктами розглядали й розглядають як цілком прийнятний в американських політичних науках: політології, політичній психології, менеджменті державних установ.

Імідж не є застиглим у просторі й часі образом, щоб не втратити своєї актуальності, він повинен постійно змінюватися відповідно до змін в економічній, політичній, соціальній ситуації тощо. Однією з особливостей іміджу є його фрагментарність, яка стимулює роботу уяви суб’єктів сприйняття й дає змогу впроваджувати імідж на безсвідомому рівні психіки. Імідж відбиває в суспільній свідомості й суспільному несвідомому результати взаємодії особистості (групи або спільноти) із цим соціальним об’єктом, одержання інформації про нього від нього самого або від джерел, що викликають довіру. Виникнення або створення іміджу є ситуативно зумовленим, а зміст іміджу структурується відповідно до характеру соціальних відносин, у які включено суб’єкт, який водночас постає і як об’єкт сприйняття. Сприйняття іміджу, так само як і образу, є завжди більшою або меншою мірою пов’язаним із мисленням, пам’яттю, увагою, уявою, спрямовується мотивацією та має певне афективно-емоційне забарвлення, зазнає впливу інших стереотипів.

Таким чином, імідж виділяє певне явище з фону, створюючи враження його радикальної відмінності від інших явищ. При цьому імідж може наділяти суб’єкта або явище характеристиками, які перебувають за межами його реальних якостей за допомогою асоціацій. Через різноманітні психологічні й соціально-психологічні механізми імідж впроваджується в масову свідомість.

Головною стратегією коригування образу є правильне визначення вимог, бажань та очікувань (експектацій) соціальних груп і підлаштування під ці вимоги, бажання й очікування. Образ є, насамперед, результатом від-

повідної роботи із самоконструювання суб'єкта, але знаходження привабливого образу не повинне ставати самоціллю, оскільки може призводити до викривлення як самосприйняття, так і сприйняття образу оточенням.

Наприклад, у масовій свідомості США є поширеними образи “американського способу життя”, “середнього американця”, “патріота”, “президента країни” тощо. Перелічені приклади мають досить стійкі набори характеристик, що асоціюються зі згаданими явищами громадського життя або певними категоріями людей. Цей менеджеріальний підхід до розуміння образу К. Боулдінг визначає як “універсальний механізм управління сприйняттям (perception-management) у соціальних процесах” [15, с. 40–44].

Висновки. З реалізації першого завдання (визначення ключових підходів до розуміння концепту “імідж) впливає розуміння того, що імідж у науковій літературі розглядають переважно в двоаспектному вимірі, а саме: як стихійно-створюваний образ будь-якого об'єкта (включаючи державу як абстрактний об'єкт) та результат свідомого цілеспрямованого конструювання, відповідної діяльності, яка дає змогу, враховуючи відповідні очікування, створювати однобічні, гіперболізовані, акцентовані на рівні уяви перцепції. Останні за допомогою ЗМІ і через лідерів думки підлягають поширенню по різних каналах соціальних комунікацій.

З реалізації другого завдання (визначення співвідношення концепту “імідж” з концептами “символ”, “установка”, “соціальний стереотип” тощо) впливає встановлення зв'язку між символом та іміджем як конструктами, один з яких слугує засобом вираження іншого. Тобто символ виконує щодо іміджу інструментальну функцію, тоді як імідж може слугувати відображенням сукупності символів, що мають однорідне значення для різних соціальних груп (ідеться про так звані “осьові”, або ж архетипові символи).

Установка (соціальний атитюд) передбачає використання однорідних іміджевих символів, які є достатньою мірою впізнаваними для цільової аудиторії. Установки формуються як результат іміджевого конструювання й передбачають швидке розпізнавання образу держави в масовій свідомості. Водночас символи для іміджевого конструювання мають бути стереотипізованими, оскільки масова свідомість тяжіє до спрощення (редукування) будь-яких перцептуальних конструктів. Саме тому імідж держави має утворюватись сукупністю однорідних стереотипізованих символів, регулярне оперування якими в масових комунікаціях сприяє закріпленню їх в установках (атитюдах) великих соціальних груп.

Список використаної літератури

1. Webster International Dictionary // The English Language. – 2nd ed. in-quarto. – London : Penguin Books, 2002.
2. Манякина Е. И. Политический лидер: процесс создания имиджа / Е. И. Манякина. – Москва, 1994. – 62 с.
3. Фролов П. Д. Образ політика: безпосереднє та медіасприймання / П. Д. Фролов // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Київ : ДОК-К, 1997. – 402 с.

4. Андреева Г. М. Психология социального познания / Г. М. Андреева. – Москва, 2005. – 326 с.
5. Почепцов Г. Имидж: от фараонов до президентов / Г. Почепцов. – Киев : АДЕФ-Украина, 1997. – 328 с.
6. Политическая реклама. – Москва : Никколо М, 1999. – 240 с.
7. Дьякова В. В. Стереотипы восприятия государственного служащего / В. В. Дьякова // Имидж государственной службы : сб. науч. трудов. – Москва : ИДФ – СПА – Консалтинг, 1996. – 186 с.
8. Соціальний стереотип у життєдіяльності людей // Філософія і суспільство. – 2007. – № 3.
9. Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман : пер. с англ. Т. В. Барчуновой ; ред. пер. К. А. Левинсон, К. В. Петренко. – Москва : Институт Фонда “Общественное мнение”, 2004. – 384 с.
10. Узнадзе Д. Н. Общая психология / Д. Н. Узнадзе. – Москва : Смысл, 2004. – 417 с.
11. Феофанов О. А. Стереотип и имидж в буржуазной пропаганде / О. А. Феофанов // Вопросы философии. – 1990. – № 6.
12. Шкуратов В.И. Историческая психология / В. И. Шкуратов. – Москва, 1997. – 505 с.
13. Язык и моделирование социального взаимодействия: переводы / сост. В. М. Сергеева и П. Б. Паршина ; общ. ред. В.В. Петрова. – Москва : Прогресс, 1987. – 464 с.
14. Рыскова Т. М. Политический портрет как метод диагностики статуса и влияния лидера / Т. М. Рыскова // Вестник МГУ. Серия 12. Политические науки. – 1996. – № 4.
15. Боулдинг К. Общая теория систем – скелет науки / К. Боулдинг // Исследования по общей теории систем. – Москва : Наука, 1969. – 384 с.

Стаття надійшла до редакції 16.08.2014.

Поцелуйко А. А. Имидж государства: поле концептуальных определений в социально-психологических и политических студиях

Статья посвящена проблеме соотношения концептов “имидж” и “символ”, “установка”, “социальный стереотип” и други, концептами социологии, социальной и политической психологии. Имидж в научной литературе рассматривается преимущественно в двухаспектном измерении, а именно: как стихийносозданным образ любого объекта (включая государство как абстрактный объект) и результат сознательного целенаправленного конструирования соответствующей деятельности, которая позволяет, учитывая соответствующие ожидания, создавать односторонние, гиперболизированные, акцентированные на уровне воображения перцепции. Последние с помощью СМИ и через лидеров мнения подлежат распространению по различным каналам социальных коммуникаций. Символ выполняет инструментальную функцию касательно имиджа, в то время как имидж может служить отражением значительной совокупности символов, имеющих однородное значение для различных социальных групп (речь идет о так называемых “осевых” или архетипных символах).

Ключевые слова: имидж, символ, установка, социальный стереотип.

Potseluyko A. State Image: Conceptual Definitions in the Field of Socio-Psychological and Political Studies

The article is devoted to the value of the concept of “image” in his relationship with the concepts of “symbol”, “adjustment”, “social stereotype” and others concepts of sociology, social and political psychology. Image of scientific literature mainly seen as two

dimensional, namely as spontaneous generated image of any object (including the state as an abstract object) and the result of conscious purposeful design, appropriate activities that allow, given appropriate expectations, create one-sided, exaggerated, accented at the level of imagination perception. The latest through the media and through the opinion leaders is subject to spread through various channels of social communication. The symbol takes the instrumental function on the image, while the image can serve as a reflection of a large set of symbols with uniform values for different social groups (it is the so-called "axial" or archetype characters).

With the implementation of the first task (identifying key approaches to understanding the concept of "image) implies understanding that the image in the scientific literature is mainly seen in dvoaspektnomu dimension, namely how spontaneously generated image of any object (including the state as an abstract object 'object) and the result of conscious design targeted, relevant activities that allows, given appropriate expectations, create one-sided, exaggerated, accented at the level of imagination perception. Recently, through the media and through opinion leaders to be spread through various channels of social communication.

With the implementation of the second task (determining the ratio of the concept of "image" of the concepts of "symbol", "plant", "social stereotype" and others.) Implies communication between the symbol and image as constructs, one of which serves as a vehicle for more. That is, the character takes on the image of the instrumental function, while the image can serve as a reflection of a large set of symbols with uniform values for different social groups (it is the so-called "axial" or archetype characters).

Installation (social atytyud) involves the use of homogeneous image of characters that is sufficiently recognizable to the target audience. Settings are formed as a result of fashion design and provide fast image recognition state in the public consciousness. However, the symbols for fashion design should be stereo typed as mass consciousness tends to simplification (reduction) of any pertseptualnyh constructs. That is why the image of the state should be formed homogeneous set of stereotyped characters, which regularly operate in mass communication helps to perpetuate them in the settings (atytyudah) large social groups.

Key words: *image, symbol, device, social stereotype.*

УДК 620.179.13

А. В. РУДЯКОВ

СКРОЧЕННЯ РИНКУ ПЕРСОНАЛЬНИХ КОМП'ЮТЕРНИХ СИСТЕМ. АНАЛІЗ ПРИЧИН ТА ПРОГНОЗИ НА НАЙБЛИЖЧЕ МАЙБУТНЄ

У статті розглянуто узагальнені причини скорочення світового ринку персональних комп'ютерних систем в останні два роки. Наведено дані аналітичних звітів відомих консалтингових компаній. Визначено загальні проблеми сучасного ринку персональних комп'ютерних систем. Висловлено авторське бачення найближчої перспективи світової галузі персональних комп'ютерів з урахуванням аналітичних даних розвитку цього сегменту світового ринку.

Ключові слова: закон Мура, закон Гроша, звіт IDC, звіт Gartner, хмарні сервіси, глобальна мобілізація.

Вміння орієнтуватися в перспективних тенденціях ринку ІТ необхідне в освітянській галузі, оскільки може дати перевагу над конкурентами й можливість оптимізувати навчальний процес, виключивши з нього все, що доволі швидко в ІТ-галузі стає безперспективним, зосередившись на поточних та новітніх трендах і технологіях. Крім того, інформаційна “грамотність” є шляхом до побудови інформаційного суспільства як складової сучасного НТП.

Більшість прогнозів футурологів ІТ-промисловості справджується. Наприклад, наприкінці 2009 р. головний футуролог компанії Cisco Systems Дейв Еванс зазначав, що на початку 2010 р. до мережі Інтернет будуть приєднані 35 млрд різноманітних пристроїв, тобто майже по 6 пристроїв на кожну людину на планеті [1]. Та дещо відбувається всупереч прогнозам футурологів, зокрема цікавим у цьому сенсі є аналітичний огляд відомої в ІТ-індустрії аналітичної компанії IDC, датований березнем 2014 р. про те, що в розвинутих регіонах світу продажі персональних комп'ютерів (ПК) піднімаються, але обсяг світового ринку в цілому знижується [2].

Мета статті – висвітлити можливі причини зниження загальних обсягів світового ринку ПК та наслідки такої тенденції.

Проникнення комп'ютерів у життя людей досягло рівня, коли вони є в кожному куточку світу, і сам факт наявності ПК вже нічого не дає. Проникнення досягнуто, продажі повинні підтримуватися за рахунок оновлення парку, а його не відбувається, оскільки немає інтересу до ноутбуків і ПК (хоча на відміну від багатьох інших пристроїв, ПК позбавлений фізичного старіння й дуже ремонтпридатний). Так, 2012 став першим роком, коли без видимих причин, без економічних криз, у відносно мирний час знизив-

лися продажі всіх видів ПК. Відтак виникає питання причин такого перебігу подій. На думку автора, потрібно згадати окремі факти з історії розвитку комп'ютерної техніки.

Останні 70 років кількість комп'ютерів (від появи першого) невпинно зростала разом зі зниженням вартості останніх, особливо після того, як їх почали виготовляти на основі напівпровідникових приладів. Протягом часового періоду напівпровідників фахівці галузі користувались двома “неписаними законами” (такими, що не мають юридичної сили), сформульованими у 1965 р. майже одночасно американцями – керівником космічної програми ІВМ (у 1958–1959 рр.) Гербом Грошем і директором дослідницького відділу Fairchild Semiconductor Гордоном Муром (що у 1968 р. став співзасновником Intel).

Закон Гроша – це відомий у комп'ютерному світі закон, який з'явився задовго до настання ери Intel. У 60-х і 70-х рр. ХХ ст., коли комп'ютери були величезними шафами на значних просторах, швидкість виконання операцій обчислювального комплексу визначалася витраченою на нього сумою грошей. Тоді й був актуальним Закон Гроша, який свідчив, що продуктивність обчислювальної машини завжди пропорційна квадрату її вартості [3]. З появою міні-комп'ютерів на базі мікропроцесорів цей закон втратив свою актуальність, бо з розвитком технологій розпаралелювання кілька невеликих комп'ютерів набагато краще справлялися з обчислювальними завданнями, ніж один громіздкий мейнфрейм, окрім того, розробка на початку 1990-х рр. технології виготовлення дешевих динамічних оперативних запам'ятовуючих пристроїв, остаточно “нівелювала” дію закону Гроша.

Закон Гордона Мура [4] налічує не менше 11 інтерпретацій, у тому числі найчастіше цитовану – “подвоєння числа транзисторів у мікропроцесорі кожні 24 місяці, укупі зі збільшенням їх тактової частоти, приведе до подвоєння їх продуктивності кожні 18 місяців” (хоча це оголосив на конференції з інформаційних технологій у 1975 р. адміністратор Intel Девід Хаус, автор відомого слогану “Intel inside”) [5]. До того ж, перший у світі мікропроцесор фірма Intel розробила в 1971 р. Якщо користуватись оригіналом статті Мура [6], стає зрозумілим, що Гордон Мур розмірковував про економічні аспекти виробництва напівпровідникових приладів і намагався віднайти найоптимальніше рішення залежності складності інтегральних схем від сукупної вартості їх виробництва. Інакше кажучи, для невеликих (за показниками конкретної технології) пристроїв, вартість одного транзистора обернено пропорційна їх кількості. Але зі зростанням числа транзисторів зростає площа кристала, зменшується частка виходу придатних кристалів при виробництві і, відповідно, зростає ціна. Виходить, що для кожної технології виробництва є певний рівень складності пристроїв (виражений числом транзисторів у їх складі), для якого застосування цієї технології найбільш вигідно. Цікавою є ілюстрація з оригінальної статті Мура 1965 р., подана на рис. 1.

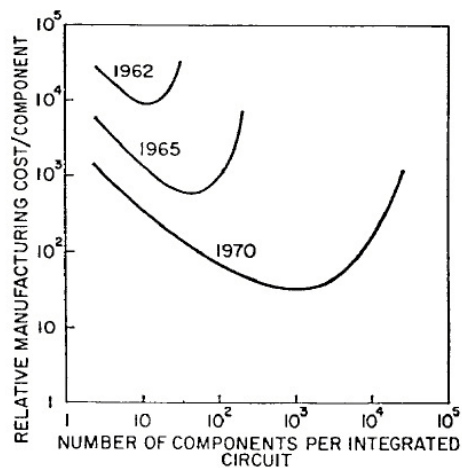

Рис. 1. Залежність відносних витрат на виробництво компонентів від кількості компонентів в інтегральних схемах (“закон Мура”)

Згідно зі звітом IDC – у 2014 р. світовий обсяг продажів ПК знизиться на 3,7%. Падіння виявиться не таким сильним, як передбачалося раніше, у розвинутих регіонах продажі виростуть на 5,6% (найвищий показник з 2010 р.), але прогноз для ринків стає песимістичніше через нестабільність економічних умов у Азії, Латинській Америці, Центральній Європі, на Близькому Сході та в Африці.

Конкуренція з боку планшетів та інших пристроїв стала менш гострою, але залишається істотним фактором у країнах, що розвиваються. Виробники ПК реагують на неї випуском більш компактних і дешевих моделей, іноді забезпечених сенсорними екранами. Популярність ноутбуків на базі операційної системи (ОС) Chrome теж піднімає попит. У деяких сегментах ринку позитивний вплив чинять програми зниження цін на ПК, зокрема, проведена Microsoft програма безкоштовної установки ОС Windows 8.1 with Bing. Однак довгостроковий прогноз стану світового ринку ПК залишається песимістичним. Попит зараз забезпечується в основному заміною старих ПК, а в 2015 р. продажі впадуть ще на 2,3% (табл. 1).

Таблиця 1

Світовий ринок ПК у 2012–2015 рр. (дані IDC)

	2012 (факт)	2013 (факт)	2014 (прогноз)	2015 (прогноз)
Настільні ПК (млн шт.)	148,4	136,7	133,5	128,9
Портативні ПК (млн шт.)	201,0	178,4	170,0	167,6
Усього (млн шт.)	349,4	315,1	303,5	296,5
Зміни за рік (%)	-4,0	-9,8	-3,7	-2,3

Разом зі звітом фірми IDC потрібно навести аналітичні матеріали американської консалтингової компанії Gartner [7] за той самий період від липня 2014 р. [8] (табл. 2).

Таблиця 2

Поставки ПК за сегментами, тис. од. (дані Gartner)

Тип пристроїв	2013	2014	2015
Традиційні ПК	296 131	276 221	261 657
Ультрамобільні, преміум	21 517	32 251	55 032
Усього: ринок ПК	317 648	308 472	316 689
Планшети	206 807	256 308	320 964
Мобільні пристрої	1 806 964	1 862 766	1 946 456
Інші типи	2 981	5 381	7 645
Усього	2 334 400	2 432 927	2 591 753

За прогнозом Gartner на кінець 2014 р. світовий ринок ПК повинен показати незначне, але все ж пожвавлення після падіння на 9,5% у 2013 р. Ринок планшетів при цьому сповільнить зростання і досягне 256 млн од. техніки на кінець 2014 р. Сукупні поставки комп'ютерних пристроїв (ПК, планшетів і мобільних телефонів), як очікується, досягнуть 2,4 млрд од. техніки в 2014 р., що на 4,2% більше ніж у 2013 р. Зростання сегменту ПК (включаючи десктопи, ноутбуки) окремо становитиме 2,9% за підсумками 2014 р. Черговий цикл поновлення робочих станцій для бізнесу, в тому числі заміна ПК з Windows XP, яку Microsoft перестала підтримувати у квітні 2014 р., повинен дати позитивний тренд на ринку, особливо в Західній Європі. У 2014 р. тільки на зрілих ринках унаслідок морального застарівання планується замінити близько 60 млн професійних ПК.

Необхідно навести декілька практичних спостережень для розуміння поточного уповільнення розвитку ринку ПК.

Перш за все – здешевлення ПК як товарів та спрощення вимог до кінцевого користувача, який без особливих труднощів опановує сучасні ОС та користувацькі додатки з інтуїтивно зрозумілими “орієнтованими на користувача” інтерфейсами, що робить середній термін використання “бюджетного” ПК від 5 до 10 років.

По-друге, виробники ПК фактично досягли технологічної межі. Якщо придбати сучасний ноутбук або ПК у магазині, то навряд чи виявляться в ньому якісь радикальні технології. Практично все, що є в коробці, вже відоме: рекламний слоган “два ядра” був би справедливий у 2005 р. з виходом двоядерного процесора Pentium D. Тоді користувачі думали про 100-ядерні процесори, але досі не отримали й 16 ядер на кристалі (якщо говорити про центральні процесори для настільних ПК і ноутбуків). Ідея багатопоточності активно розвивається в серверах, але не знайшла застосування в настільних ПК. Справа в тому, що зв'язка “людина-комп'ютер” – це один потік, можна додати другий, відтворюючи музику під час редагування фотографій, а ще додати фонове спілкування в Skype під час заповнення таблиць Excel, але для цього не потрібно мати навіть 4 ядра, тому найслабші процесори впрацюють із завданням. Обсяг пам'яті в 4 Гб на ПК не здавався дуже великим у тому ж 2006 р., але й сьогодні його достатньо. Ресурсомісткі додатки зда-

валися такими раніше, коли пам'ять рахували мегабайтами. Завантажити офісними програмами 8 Гб пам'яті ПК важко, 16 Гб – практично неможливо. Тому ноутбук з 4 Гб пам'яті – непоганий вибір на сьогодні. Об'єм жорсткого диска, звичайно, виріс за останні роки. Але разом з тим знизилася потреба в цьому обсязі. Тепер користувачі зберігають фотографії в альбомах соціальних мереж і онлайн-сервісах, потрібні файли передаються через Яндекс. Диск, музика та відео – на Youtube, або завантажуються з веб-ресурсів, а після перегляду видаляється. Проте, сама по собі конструкція жорсткого диска не змінювалася роками, і він, так само, як 10 років тому, може раптово вийти з ладу. Можна доплатити за надшвидкий SSD-накопичувач, але там ті ж показники надійності. За останні 10 років швидкість роботи з носієм зросла приблизно в 10 разів, але, як і раніше, можна втратити всі свої дані водночас через вірус або внаслідок апаратного збою.

У жовтні 2014 р. з'явилося кілька новин, які вказують на глибинні проблеми в напівпровідниковій галузі, пише ExtremeTech [9]. Експерти давно говорили, що закон Мура не вічний, і в решті-решт зменшення розмірів транзисторів дійде до межі, встановленої законами природи. Судячи з усього, один з тривожних сигналів – призупинення переходу на 450-міліметрові напівпровідникові пластини з літографією в жорсткому ультрафіолеті (EUV, extreme ultraviolet lithography), розробленої ASML. Півтора роки тому найбільші гравці галузі – TSMC, Intel і Samsung – заявили про спільний план впровадження EUV. Це була дуже важлива новина, яка могла рушити всю індустрію вперед і дати змогу перейти на технологічний процес з товщиною кристалу в 14 нм. Але в грудні ASML оголосила про призупинення проекту. Ходять чутки, що конвеєр для 450-міліметрових пластин на заводі Intel Fab D1X теж поки не встановлюють, як і на заводі Fab 42 в Арізоні. Кажуть, що проблема з EUV має технічний характер. Останніми роками ніхто не зміг знайти спосіб підведення достатньої енергопотужності до апаратів EUV, як того вимагає масове виробництво. Виключно висока вартість обладнання для виробництва 450-міліметрових пластин теж не додає оптимізму, адже ця технологія спочатку замислювалася для того, щоб знизити витрати на виробництво мікросхем, порівняно з дорогим техпроцесом DTP (double patterning).

Якщо немає достатньої потужності для установок жорсткої літографії, то перехід на напівпровідникові пластини 450 мм не має сенсу. На конференції SPIE Advanced Lithography 2014 група інженерів, які присвятили своє життя розширенню кордонів закону Мура, жартома підняла тост за смерть цього закону, визнавши фактичне досягнення межі його застосування [10].

Компанія TSMC зауважує, що ASML навряд чи зуміє розробити технологію для 450-мм пластин раніше 2023 р. У напівпровідниковій промисловості 10-річний термін розробки часто означає “ніколи”. Та фахівці компанії запевняють, що проект призупинено на невеликий термін і обіцяють довести роботу до кінця. Однак стає незрозумілим – які саме перспективи очікують комп'ютерний світовий ринок на період, що означила компанія ASML.

Висновки. Можна констатувати, що епоха ПК як основного інструменту доступу до інформації і додатків у корпоративному секторі підходить до свого завершення. На думку автора, до 2018 р. персональні хмари перевершать за популярністю ПК у звичному розумінні цього слова (товсті клієнти). При цьому організаціям доведеться кардинально переосмислити традиційні підходи до доставки додатків і сервісів на робочі місця, а користувачам навчитися витягувати вигоди від нової набагато більш гнучкої моделі взаємодії з обчислювальними системами. Роль останніх все частіше починають перебирати на себе смартфони, планшети, навіть пристрої споживчої електроніки, які все наполегливіше проникають у корпоративний сегмент. У цьому контексті хмарні сервіси можна розглядати як свого роду сполучну ланку між різноманітними кінцевими пристроями й веб.

Поставлене питання щодо перспектив ПК в умовах інформаційної економіки також є достатньо суперечливим. Так, якщо базуватися на припущенні про те, що сьогодні у випадку купівлі ПК оплачуються не новітні технології, а інвестиції у вдосконалення існуючих, виникає питання про розмір такої ціни. Більш того, відсутність нових технологій у нових ПК, на погляд автора, може призвести й до кризи самого виробництва ПК.

Підсумовуючи вищезазначене та враховуючи думки аналітиків провідних компаній, потрібно виділити п'ять основних трендів на ринку персональних комп'ютерних систем, які слугують передумовами трансформації моделі персональних обчислень.

По-перше, це консьюмеризація ІТ-технологій. На сьогодні можна з упевненістю говорити про демократизацію технологій, оскільки найсучасніші з них однаковою мірою доступні топ-менеджерам і рядовим співробітникам організацій. Поширення Інтернету (інструментів соціальної взаємодії) послужило стимулом, щоб навчитися використовувати ІТ-технології у повсякденному житті навіть людям з гуманітарним складом розуму.

По-друге, віртуалізація бізнес-процесів. Технології віртуалізації дали змогу абстрагувати рівень додатків від певного типу пристроїв, ОС, навіть процесорної архітектури.

По-третє, кардинальна зміна підходів до проектування, доставки й використання програмного забезпечення. Додатки повсюдно стають крос-платформеними й передбачають виконання частини коду на стороні сервера або хмарного середовища.

По-четверте, хмарні технології, що дають у руки користувачів практично необмежений за масштабістю набір ресурсів.

По-п'яте, глобальна мобілізація – у поєднанні з хмарними сервісами мобільні пристрої можуть впоратися з будь-якими завданнями.

Визначені в межах проведеного узагальнення принципи є доволі суперечливими за сутністю та, можливо, недостатньо обґрунтованими, що, очевидно, і має стати продовженням запропонованих досліджень.

Список використаної літератури

1. Дэйв Эванс: “К 2030 году роботов будет больше, чем людей” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cisco.com/web/RU/news/releases/txt/2012/110112c.html>.

2. State of the Market: IT Spending Outlook 2014 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.idc.com/getdoc.jsp?containerId=IDC_P30367.
3. Lobur J.; Null L. The Essentials of Computer Organization And Architecture / J. Lobur, L. Null. – Jones & Bartlett Pub, 2006. – P. 589.
4. Самое массовое заблуждение вокруг закона Мура [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://habrahabr.ru/company/intel/blog/237607/>.
5. Закон Мура [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cs.usu.edu.ru/study/moore/>.
6. Cramming More Components onto Integrated Circuits GORDON E. MOORE, LIFE FELLOW, IEEE [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.cs.utexas.edu/~fussell/courses/cs352h/papers/moore.pdf>.
7. Gartner Your Source for Technology Research and Insight [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.gartner.com/>.
8. Компьютеры (мировой рынок) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.tadviser.ru/index.php/Статья:Компьютеры_\(мировой_рынок\)](http://www.tadviser.ru/index.php/Статья:Компьютеры_(мировой_рынок)).
9. This is what the death of Moore's law looks like: EUV rollout slowed, 450mm wafers halted, and an uncertain path beyond 14nm [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.extremetech.com/computing/178529-this-is-what-the-death-of-moores-law-looks-like-euv-paused-indefinitely-450mm-wafers-halted-and-no-path-beyond-14nm>.
10. Dr. Chris Mack Toasts the End of Moore's Law at SPIE Advanced Lithography 2014 [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.youtube.com/watch?v=IBrEx-FINEI>.

Статья поступила в редакцию 16.08.2014.

Рудяков А. В. Сокращение рынка персональных компьютерных систем. Анализ причин и прогнозы на ближайшее будущее

В статье рассмотрены обобщенные причины сокращения мирового рынка персональных компьютерных систем в последние два года. Приведены данные аналитических отчетов известных консалтинговых компаний. Определены общие проблемы современного рынка персональных компьютерных систем. Уточнено оригинальное трактование закона Гордона Мура об экономических аспектах производства полупроводниковых приборов, действие которого исторически завершается. Высказано авторское видение ближайшей перспективы мировой отрасли персональных компьютеров на базе аналитических данных развития этого сегмента мирового рынка.

Ключевые слова: закон Мура, закон Гроша, отчет IDC, отчет Gartner, облачные сервисы, глобальная мобилизация.

Rudyakov A. Reducing the Market for Personal Computer Systems. ANALYSIS of the Causes and Forecasts for the Near Future

The article shows the generalized reasons of the global personal computer systems market during the last two years. There is the data analysis reports of well-known consulting companies. It is identified the common problems of the personal computer systems modern market. The article clarifies the original interpretation of Moore's law about the economical aspects of the semiconductor devices production, the effect of which historically ends. It expresses the author's vision of the near future of the PC industry world on the basis of analytical data of this world market segment.

Sales of personal computers (PCs) are raising, but the volume of the world market as a whole is reducing. The next cycle of renovation of workstations for business, including replacement of the PCs with Windows XP, which Microsoft no longer kept in April 2014, will have to give a positive trend in the market, especially in Western Europe. But the era of the PC as the main tool for access to the information and applications in the corporate sector is coming to the end.

The purpose of the article – to highlight the possible causes of lower overall volume of global PC market and the consequences of such trend. The penetration of computers into the people's lives has reached, a level on which they are virtually everywhere. The penetration is achieved, the sales have to be supported by fleet renewal, but it is not happening as there is no interest in the laptops and PCs (although unlike many other devices, PC is devoided of physical aging).

Last 70 years the number of computers constantly was growing with a decreasing in the value of the latter ones, especially after they were made on the basis of semiconductor devices. During the period of semiconductor industry experts used the two laws, formulated in 1965, near the same time by two americans – Herb Grosch and Gordon Moore.

Grosch's Law – testified that the performance of the computer is always proportional to the square of its value. With the appearing of mini-computers based on microprocessors, this law has lost its relevance.

Gordon Moore's law has at least 11 interpretations, but in the original use, it is clear that Moore was thinking about the economical aspects of the semiconductor devices production – for small devices the cost per transistor is inversely proportional to their number. However, with the increasing number of transistors the chip area is increasing and the ratio of yield crystals of the production is reducing and, consequently, the price is increasing –there is a certain level of complexity devices for the production technology (expressed as the number of transistors in their composition) for which the application of this technology is most profitable

In October 2014 there were some news that indicate underlying problems in the semiconductor industry, PC makers actually reached a technological limit.

The author thought is that by 2018 the personal clouds will surpass the popularity of the PC in the usual sense of the word (thick clients). The organization will have to radically rethink the traditional approaches to the delivery of applications and services on workstations and users will have to learn to extract benefits from the new model of interaction with the computing systems.

It is necessary to highlight five key trends in the market of personal computer systems, which are prerequisites for the personal computing model transformation:

- consumerisation of IT-technologies;*
- virtualization of business processes;*
- a radical change of approach to the design, delivery and using of the software;*
- cloud-technologies, giving into the hands of users the virtually unlimited scalability for a set of resources;*
- global mobilization – combined with cloud services and mobile devices can handle a variety of tasks.*

Key words: *Moore's law, Grosch's law, report IDC, report Gartner, cloud services, global mobilization.*

УДК 622

С. А. ХАРИН, А. Ю. КОКИН, В. И. УСАЙТЕ

АНАЛИЗ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЧЕЛОВЕКА И МАШИНЫ В МЕНЕДЖМЕНТЕ ПРОЕКТОВ ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

В менеджменте проектов программного обеспечения важнейшим условием разработки эффективных программ является учет различных аспектов взаимодействия человека и машины. Вопросы такого взаимодействия рассмотрены на примере автоматизации задач организации и управления в горном деле. В ходе исследований проведен анализ поведения человека при разработке ряда компьютерных программ на языке Java.

Ключевые слова: анализ, взаимодействие, человек, машина, менеджмент, проект, программное обеспечение, метод, объект, класс, параметры.

Сложность, многоаспектность системы “человек-машина” обусловлены тем, что это система, в которой человек-оператор или группа операторов взаимодействует с техническим устройством в процессе производства, управления, обработки информации. Известно, что требования к эргатическим системам обеспечиваются разрешением двух взаимосвязанных задач: сокращение объема информации путем рационального ее кодирования и уменьшение величины перемещения анализаторов при восприятии информации.

Важнейшая задача менеджмента разработки программного обеспечения – продвижение проекта к указанным в момент его начала результатам. Такая задача сводится к распределению и контролю эффективного использования имеющихся ресурсов проекта.

Анализ ранее опубликованных результатов исследований [1–4] и современного состояния практики менеджмента проектов программного обеспечения указывает на необходимость более активного использования различных аспектов взаимодействия человека и машины.

В менеджменте проектов программного обеспечения важнейшим условием разработки эффективных программ является учет различных аспектов взаимодействия человека и машины.

Цель статьи – анализ различных видов программ, использующих параметризованные методы и конструкторы, разработка эффективного программного обеспечения для исследования вопросов взаимодействия человека и машины.

Вопросы эффективности создания программного обеспечения связаны с комплексом факторов, в частности, таких как оптимальность среды разработки, то есть системы программных средств, используемых программистами для разработки программного обеспечения, возможности языка программирования, оптимальность кода по комплексу факторов (рис. 1).

Рис. 1. Факторы, влияющие на эффективность создания программ

Весьма важным является также уровень эффективности менеджмента создания программного обеспечения, особенно с учетом масштабности проектов, работы коллектива разработчиков и возникающих в их среде взаимоотношений, условий труда в широком смысле, работоспособности конкретных участников процесса, зависящей от множества факторов.

Проблема состоит в том, что для высокой эффективности создания программного обеспечения необходимо обеспечение оптимальных параметров не какого-либо одного, а всей совокупности факторов, влияющих на такую эффективность, что достаточно сложно. Кроме того, степень влияния каждого из указанных выше факторов на уровень качества программного обеспечения весьма различна, а изучение его представляет собой сложную задачу.

Разработка масштабных программ – это коллективный труд, требующий эффективного менеджмента. В группах специалистов, выполняющих программные проекты, возможны самые разнообразные организационные структуры. Например, для сложных, объемных по трудозатратам проектов иерархические цепочки “менеджер – менеджер по направлению – исполнитель работ” целесообразно увеличивать, дифференцируя работы и сферы ответственности для некоторых менеджеров по направлению.

Вместе с тем, для сравнительно небольших групп возможна следующая организация работ: обязанности главного менеджера распределяются по команде разработчиков, которая за счет внутренних механизмов решает, как планировать работы, как их распределять и контролировать.

В настоящее время получил широкое распространение язык программирования Java в интегрированной среде разработки модульных кроссплатформенных приложений Eclipse, использующих параметризованные методы. Это является существенным фактором обеспечения эффективности программирования.

Эффективное создание программных продуктов связано также с оптимальным лаконичным кодом, позволяющим решать поставленные задачи. Вместе с тем, излишняя лаконичность кода может приводить к дополнительным ошибкам, особенно у недостаточно опытных и в состоянии утомления программистов.

Поддержание работоспособности программистов – существенный фактор эффективного программирования. Вопрос сводится к управлению ее уровнем и использованию моментов наиболее высокой работоспособно-

сти для написания наиболее ответственных фрагментов программ. Это является признаком высокого уровня менеджмента программных продуктов в рамках взаимодействия человека и машины.

В современных условиях актуальной является разработка методов исследований соответствующего программного обеспечения, которые позволили бы служить в качестве инструментов изучения вопросов организации строительства. Рассмотрим решение задачи определения скорости строительства горных выработок с помощью следующих программ, написанных на языке Java (табл.).

Таблица

Программы, используемые для анализа

№	Вид программы
1	Программа, включающая метод внутри класса
2	Программа, включающая возвращающий скорость метод
3	Программа, которая использует параметризованный метод
4	Класс, использующий параметризованный конструктор
5	Конструктор для разрешения конфликтов пространства имен

Анализ сопоставимых по выполняемым задачам фрагментов программ расчета скоростей проходки выработок по числу знаков отражен на рис. 2. Очевидно, что наименьшим их числом характеризуется вариант 5 программы, представленный конструктором с ключевым словом `this`. Вместе с тем, такие программы подвержены опасности совершения программистом ошибки во время инициализации переменных. По этому фактору выглядит приемлемой весьма простая программа версии 1, включающая метод внутри класса, которая не слишком сильно превышает по числу знаков версию 5.

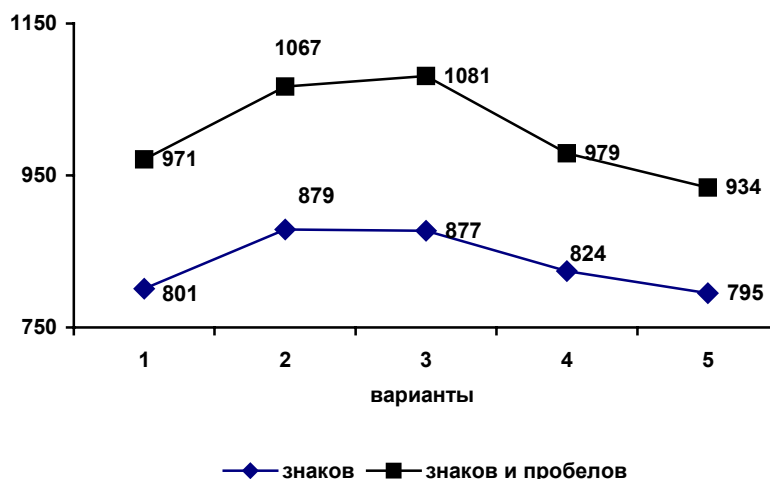

Рис. 2. Анализ фрагментов программ по числу знаков

Представляет интерес анализ числа ошибок, совершаемых программистами при изменении продолжительности их работы, безотносительно к

используемым при этом вариантам программ, дополнительный учет чего был бы с социологической точки зрения в существующих условиях весьма затруднителен. Режим работы программистов предусматривал короткий отдых в течение каждого часа и непродолжительный обеденный перерыв и отражал индивидуальный стиль работы каждого.

Отмечено, что совокупное часовое количество ошибок (рис. 3) опрошенных программистов в первый период рабочего дня со временем даже несколько сократится по сравнению с самым его началом, но затем будет возрастать с нарастающей интенсивностью. Общий же характер зависимости количества ошибок от времени работы программистов наблюдаемой группы может быть с удовлетворительной точностью описан экспоненциальной функцией.

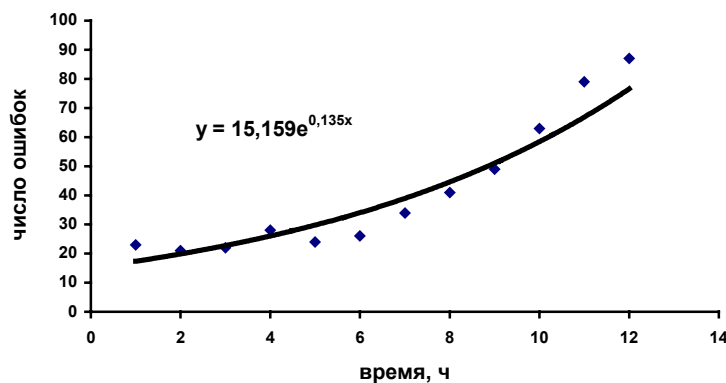

Рис. 3. Динамика ошибок при изменении времени работы

Совершение ошибок будет вынуждать программиста к их исправлению, что при значительной продолжительности рабочего дня будет приводить к заметной потере эффективности процесса создания программ. По этой причине продолжительность работ, отличающихся сложностью и требующих постоянного внимания, к которым относится работа программиста, не должна быть велика, даже если возникает стремление сократить за счет этого сроки завершения проекта программного обеспечения.

Вместе с тем нами не рассматривался вопрос о характере ошибок, их классификации, влиянии конкретных ошибок на темпы создания программного продукта ввиду сложности таких исследований.

Анализ ошибок, совершаемых программистом за аналогичный для всех вариантов период времени, относящийся к промежутку наиболее высокой работоспособности человека, примерно соответствующей середине рабочего дня обычной продолжительности показывает, что количество таких ошибок сравнительно невелико для варианта программы, использующего конструктор с ключевым словом для разрешения конфликтов пространства имен, наименьшим же их числом характеризуется первый вариант программы, включающий метод внутри класса, который не является оптимальной по количеству знаков (хотя и близкий к таковому), но отличающийся простотой (рис. 4).

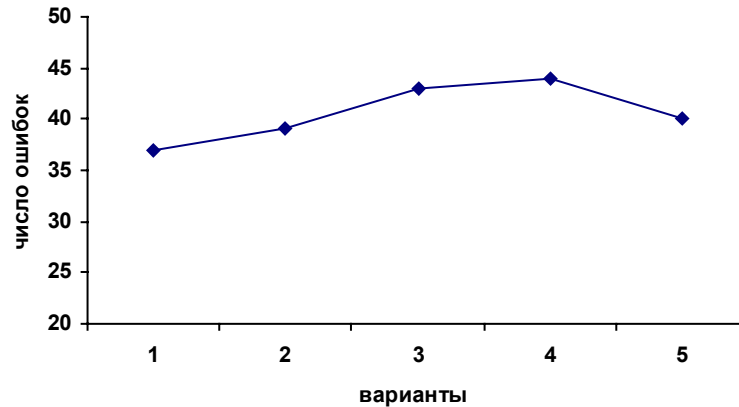

Рис. 4. Число помилок по варіантам кода програм

Выводы. В менеджменте проектов программного обеспечения важнейшим условием разработки эффективных программ является учет различных аспектов взаимодействия человека и машины. Для высокой эффективности создания программного обеспечения необходимо обеспечение оптимальных параметров всей совокупности факторов, влияющих на такую эффективность.

В ходе исследования разработан и проведен анализ ряда компьютерных программ для автоматизации вопросов изучения организации на языке Java в интегрированной среде Eclipse, использующих параметризованные методы. Анализ показал, что с точки зрения относительной простоты кода и вероятности ошибок программистов представляется использование типа программы, включающей метод внутри класса. Число ошибок, совершаемых программистами исследуемой группы, в целом росло по мере увеличения продолжительности работы. Общий характер зависимости числа ошибок от времени работы может быть с удовлетворительной точностью описан экспоненциальной функцией.

Дальнейшие исследования вопросов менеджмента проектов программного обеспечения целесообразно распространить на более детальный учет различных аспектов взаимодействия человека и машины.

Список использованной литературы

1. Фатрелл Р. Т. Управление программными проектами: достижение оптимального качества при минимальных затратах / Р. Т. Фатрелл, Д. Ф. Шафер, Л. И. Шафер ; пер. с англ. – Москва : Вильямс, 2003.
2. Брауде Э. Технология разработки программного обеспечения / Э. Брауде ; пер. с англ. – Санкт-Петербург : Питер, 2004.
3. Липаев В. В. Методы обеспечения качества крупномасштабных программных средств / В. В. Липаев. – Москва : РФФИ СИНТЕГ, 2003.
4. Гецци К. Основы инженерии программного обеспечения / К. Гецци, М. Джазайери, Д. Мандриоли ; пер. с англ. – Санкт-Петербург : БХВ-Петербург, 2005.

Статья поступила в редакцию 22.08.2014.

Харін А., Кокін А. Ю., Усайте В. І. Аналіз взаємодії людини й машини в менеджменті проектів програмного забезпечення

У менеджменті проектів програмного забезпечення найважливішою умовою розробки ефективних програм є врахування різних аспектів взаємодії людини й машини. Питання такої взаємодії розглянуто на прикладі автоматизації задач організації та управління в гірничій справі. У ході досліджень проведено аналіз поведінки людини при розробці ряду комп'ютерних програм мовою Java.

Ключові слова: аналіз, взаємодія, людина, машина, менеджмент, проект, програмне забезпечення, метод, об'єкт, клас, параметри.

Kharin S., Kokin A., Usayte V. Analysis of the Interaction Between Man and Machine in the Management of Software Projects

In project management software essential to the development of effective programs is the account of the various aspects of human-machine interaction. The issues of such interaction are considered as an example for automation, organization and management of villas in mining. The studies analyzed human behavior in the development of a number of computer programs in Java.

Key words: analysis, interaction, man machine, management, project, software, method, object, class, parameters.

СОЦІОЛОГІЯ КОМУНІКАЦІЇ

УДК 316.4:32(477)

І. І. БОЙКО

МЕДІА ЯК РЕТРАНСЛЯТОР СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ У КОНСТРУКЦІОНІСТСЬКОМУ ПІДХОДІ ДО ФРЕЙМІНГУ

Статтю присвячено методологічним дослідженням питань виявлення фреймів у засобах масової комунікації на етапі висування вимог, який передувє втручанням медіа у процес соціальної проблематизації.

До уваги взято конструкціоністський підхід, у межах якого увагу зосереджено на створенні та інституціалізації реальності в межах соціальних інтеракцій. У контексті досліджень медіа підкреслено роль активної, інтерпретуючої аудиторії, яка конструює значення.

***Ключові слова:** фреймінг, соціальний конструкціонізм, конструювання соціальних проблем.*

Ще з часів винайдення друкарського верстата медіа виступають так званим дискурсивним посередником між елітами та масами, окремими суспільними групами та членами певної групи.

Одним із основних завдань медіа сьогодні є формування поля потреб аудиторії, серед якого основну частку становлять саме соціальні проблеми.

Важливим у життєвому циклі соціальної проблеми є позиція громадськості щодо актуалізованих соціальних умов, адже діяльність суб'єктів процесу конструювання соціальних проблем на будь-якій стадії життя соціальної проблеми апелює до уваги громадськості.

Для того, щоб привернути увагу аудиторії, повідомлення медіа мають бути цікавими, відносно новими або в новій інтерпретації, простими у сприйнятті та достатньо насиченими попри обмеженість у тривалості ефіру чи друкованої площі. Саме для цього журналісти використовують фреймінг у своїй діяльності.

Поєднання таких двох сфер, як медіа – ретранслятора соціальних проблем та фреймінгу – способу конструювання соціальних проблем у сучасних умовах є найбільш дієвим механізмом донесення до аудиторії нагальних питань, які потребують вирішення.

Висування вимог можна розглядати як процес, який зазвичай починається з відносно складних первинних вимог, підставою для яких є чітко виражена політична чи соціальна ідеологія активістів або професійне експертне знання. Медіа трансформують їх у більш прості, ідеологічно менш навантажені вторинні вимоги, що відповідають певним жанровим критеріям.

Саме дослідження механізмів фреймінгу, взаємодії з медіа, етапів конструювання соціальних проблем у мас-медіа дасть нам можливість вивчити механізми й особливості впливу ЗМК із використанням фреймінгу на аудиторію.

Для нас цікавим є також й інший бік комунікації між медіа та аудиторією, адже припущення, що висвітлення соціальних проблем медіа автоматично впливає на громадську думку занадто спрощене. Індивіди інтерпретують первинні та вторинні вимоги й переробляють їх на свій лад розуміння соціальних вимог. Хоча соціологи й намагаються виміряти реакцію громадськості через прості опитування, які зазвичай занадто спрощують складну картину розуміння ситуації респондентами через відповіді “так” або “ні”, ми все ж таки пропонуємо альтернативний підхід через вивчення фреймінгу й зі сторони аудиторії також.

Зважаючи на зростаючий вплив ЗМК на громадськість, все більше вчених спрямовують свої дослідження саме у цю сферу. Вивчення нових способів та методів комунікації між акторами, концепції соціального конструкціонізму висвітлені в працях П. Бергера, Дж. Беста, Г. Блумера, Ч. Боска, Дж. Кітсьюза, Т. Лукмана, М. Спектора та С. Хілгартнера. Методологічні засади фреймового аналізу текстів як частини дискурсивного аналізу подані у працях Дж. Бергмана, І. Гофмана, Р. Ентмана, М. Мінські, Д. Сноу.

Перетворення складної соціальної ситуації на проблему відбувається в межах процесу, який має назву “соціальне конструювання проблеми”. Учасниками, суб’єктами цього процесу можуть бути і “постраждали” (“проблемні клієнти”), тобто ті, хто безпосередньо опинився у коловороті складних соціальних обставин, і свідки, яким випадково довелося спостерігати за складними соціальними обставинами та співчувати зі сторони, і “запрошені” (представники ЗМІ), які покликані не тільки зафіксувати те, що вони почули або побачили, а ще й донести до інших зміст і послідовність складної ситуації, і “уповноважені” (політики), тобто ті, на яких покладається відповідальність і обов’язок знайти вихід зі складних соціальних обставин. Кожен із суб’єктів процесу соціального конструювання проблеми виконує свою роль і користується доступними йому ресурсами [1, с. 98].

Процес соціальної проблематизації, як правило, починається з етапу формулювання вимог, який передує втручанням медіа; зазвичай активісти або експерти висувають *початкові або первинні вимоги*. Якщо ці ініціатори вимог (клейммейкери) є інсайдерами, які не мають готового доступу до політиків, що приймають рішення, вони розраховують на те, щоб донести свої вимоги до більш ширшої аудиторії, ніж та, якій вони самі можуть повідомити. Статті в газетах, сюжети на телебаченні, епізоди з ток-шоу можуть донести ці вимоги до мільйонів людей, до громадськості, так само, як і до політиків. Тим не менше, медіа покриття майже неминуче змінює презентовані вимоги.

Представники медіа мають власні обмеження й формати: вони працюють під пресом кінцевих термінів, а отже, не мають достатньо часу аби детально ознайомитись з тими вимогами, які вони презентують; їхні презе-

нтації часто обмежені (наприклад, газети можуть друкувати лише декілька одиниць газетної площини, або телебачення має лише декілька хвилин на презентацію того чи іншого сюжету). Вони мають зробити свій сюжет достатньо цікавим, щоб аудиторія звернула увагу, захотіла побачити чи почути. Тому медіа транслює та трансформує меседж клеймемейкерів у те, що називається вторинними вимогам, які типово коротші, більш драматичні, менш ідеологічні, ніж первинні вимоги [2].

Існують шляхи, як зробити ту чи іншу історію цікавою. Історії, подібно до вимог, зазвичай починаються з **типового прикладу**. Наприклад, історія про бездомних починається з опису досвіду одного або двох типових представників бездомних; такий вступ дає історії людське обличчя і, відповідно, проблемі – “гуманістичний інтерес”. Історії, які будуть менш цікавими, ризикують втратити в конкуренції за увагу медіа [2].

Чим більше медіа будуть висвітлювати соціальні умови, тим ймовірніше вони стануть соціальними проблемами. Чим більше матеріалів із цієї теми з’являтиметься у мас-медіа, тим скоріше буде досягнуто консенсусу в тому, що проблема справді існує. Якщо більшість погодиться, що це є проблемою, то невизнання цього або протидія вважатиметься девіацією [3, с. 434].

Так, Р. Фоулер (Fowler R.), критикуючи існуючі журналістські практики, визнає, що якщо журналіст спробує вийти за боковий вівтар домінуючого дискурсу й сконструювати іншу дискурсивну практику, читачі її не сприймуть: новий стиль буде відкинутий як “невідповідний темі”, а аргументи визнані непереконливими. Крім того він визнає, що від співробітників приватних ЗМІ, орієнтованих на отримання прибутку, не слід очікувати таких “рішучих, зухвалих кроків” [4, с. 134].

“Медіа стають ретранслятором соціальних проблем і фактично “опредмечують” соціальні проблеми. Однак тут постає питання вибору тих чи інших тем і ситуацій для висвітлення, адже фактично дуже складно оцінити, яка саме тематика в межах соціальної проблематики буде “запитованою”. За таких умов і поширюються тенденції навішування “ярликів”, “принцип вибіркості” та інші небезпеки” [5, с. 13].

Існують певні небезпеки, що виникають під час визначення соціальних проблем медіа-комунікаціями: сприяння короткочасному та поверхневому інтересу суспільства до соціальних проблем; трактування соціальної проблеми як такої, яка вирішена у зв’язку з тим, що зникає з порядку денного; якщо ж соціальні умови перетворюються в соціальні проблеми поступово без сенсаційних заяв, вони можуть не потрапити до уваги медіа [5 с. 20].

Оскільки заявників вимог є багато, а медіа можуть покривати лише обмежену кількість історій, заявники вимог опиняються у конкурентних позиціях стосовно уваги медіа. Успішні заявники вимог усвідомлюють, що слід “упаковувати” свої вимоги, щоб зацікавити мас-медіа. Медіа віддають перевагу новому, “свіжому” (принаймні, уявно) матеріалу, відповідно, дуже важ-

ливо висувати вимоги в інноваційній формі (перше повідомлення, зазвичай, отримує посилену увагу медіа, але з кожним додатковим повідомленням увага слабшає до тих пір, поки не з'явиться нова цікава точка зору на проблему). Увагу медіа можна отримати авансом, для цього пишуть прес-релізи та скликають прес-конференції, щоб репортери знали, коли й де їм будуть говорити про ту чи іншу подію. Медіа віддають перевагу тим вимогам, які висувають відомі або цікаві люди, отже, заявники вимог мають знайти промовців, так званих залучених (свідки, батьки, у яких пропала дитина). Телебачення має подавати візуально цікавий матеріал, який має супроводжувати історію, а тому заявники вимог віддають перевагу маршам, демонстраціям та іншим формам презентації вимог, які просто зафільмувати. Саме ті заявники вимог отримують перевагу у медіа, які намагаються врахувати потреби ЗМК.

У контексті продукування та інтерпретації медійних повідомлень важливу роль відіграє фреймінг. Аналіз фреймів у медіа-дослідженнях фокусується на впливі професійних журналістів на сприйняття соціальних проблем. Вони втілюються в медіа-контенті у процесі фреймінгу, коли журналісти конструюють новинні повідомлення в такий спосіб, що багато елементів відносяться саме до цього фрейму. Кожен фрейм, який журналіст презентує, в тексті може бути поданий як “фрейм-пакет”, тобто кластер логічно організованих інструментів, які функціонують як комплект ідентичності для фрейму. Таким чином, головна частина аналізу фреймів це реконструкція таких фрейм-пакетів. Такий пакет кадрів складається з трьох частин, які визначають як: маніфестовані (виявлені) прийоми фреймінгу, маніфестовані або приховані прийоми міркування, і неявний культурний феномен, який демонструє пакет у цілому [14].

Соціальний конструкціонізм зосереджує свою увагу на створенні та інституціалізації реальності в межах соціальних інтеракцій (see Berger & Luckmann, 1966). У контексті досліджень медіа цей підхід підкреслює роль активної, інтерпретуючої аудиторії, яка конструює значення. Він підкреслює, що “різні види проблем інтерпретуються представниками медіа і громадськості різними способами, а, відповідно, теорії комунікацій мають бути чутливими до таких відмінностей” [6, с. 17]. “Виробники” медіа (медіа-мейкери = Media makers) використовують обмежену кількість фреймів, щоб у такий спосіб контролювати кількість альтернатив, які є доступними для отримувачів інформації, коли вони конструюють соціальну реальність (McCullagh, 2002; Pan & Kosicki, 1993; Potter, 1996; Reese, 2001). Оскільки фрейми долучаються до інтерпретації та оцінки соціального світу, функціональність фреймів становить особливий інтерес (e. g., Entman, 1993; Gamson, 1992; Tewksbury, Jones, Peske, Raymond, & Vig, 2000; Tuchman, 1978). Зрештою, фрейми впливають на атрибуцію відповідальності у термінах причинності та лікування (регулювання). Так, фрейми можна визначити як “концептуальні інструменти, на які покладаються медіа й індивіди в процесі передачі, інтерпретації та оцінки інформації” [6, с. 60].

Загалом література по фреймах створює враження, що самі фрейми можна розглядати в декількох напрямках комунікативного процесу, на думку медіамейкерів та аудиторії, у медіаконтенті й у культурі (Entman, 1993). Виходить, що фрейми є всюди, але ніхто не знає, де конкретно вони починаються і де вони закінчуються. Тому ми пропонуємо йти від концепції І. Гоффмана (1974, 1981), який розглядав фрейми зі своєю логікою та значеннями як такі, що максимально незалежні від індивідів, і такі, що підкреслюють свою спорідненість із культурою. Фрейми являють собою центральну частину культури та інституціоналізовані у багатьох формах, як зауважив І. Гоффман [7, с. 63].

Фрейм відноситься до схеми інтерпретації, що спрощує і конденсує “навколишній світ”, вибірково позначаючи та кодуєчи об’єкти, ситуації, події, переживання і послідовності дій в межах свого нинішнього або минулого досвіду [8]. Цей термін запозичений у І. Гоффмана, за його словами, фрейми дають змогу особистості “розмістити, сприймати, ідентифікувати та позначити події або обставини в межах свого життєвого простору або і світу в цілому” [9, с. 21]. У своїй ґрунтовній роботі з фреймінгу Сноу, Рочфорд, Воден та Бенфорд [8; 10] пояснюють, що “у наданні події або обставинам сенсу, фрейми працюють як організація досвіду і як керівництво до дії для індивіда або для групи”.

Саме через це суб’єкти процесу соціальної проблематизації цілеспрямовано фреймують події та умови з метою мобілізації потенційних прихильників і виборців для того, щоб отримати підтримку, з одного боку, та демобілізувати супротивників – з іншого [11, с. 198].

Мета такого роду фреймінгу – розмістити проблему в моральному універсумі [12, с. 69].

Використання теми фрейму в межах операційної частини технології веде в кінцевому рахунку до присвоєння їй проблемного статусу або резонансу через розміщення її в розряді ціннісно-навантажених тем і нарративних формул, які запам’ятовуються громадськістю. Фрейми відображають конструкти “моральної компетентності”, які існують на рівні здорового глузду: їхнє використання зазвичай передбачає, що аудиторія зобов’язана визнати важливість висловлених цінностей і, відповідно, використання цього фрейму тими, хто висуває заяви-вимоги.

Завдання фрейму – спростити розуміння складних соціальних обставин і, посилаючись на моральну компетентність (ні в якому разі не на власні інтереси учасників), прояснити й актуалізувати її розуміння, розставляючи акценти [15, с. 159].

Розрізняють “фрейми в свідомості” та “фрейми в комунікації” [Шойфеле 1999]. Якщо перші є когнітивними схемами, що включають архетипні ролі, норми поведінки, послідовність дій і реакцій типових учасників з типовими атрибутами разом із соціальними санкціями й оцінками, то другі містять у собі визначення ситуації як проблеми, діагностику її причин і нас-

лідків, моральну оцінку та способи її вирішення [Ентман, 1993]. Отже, “фрейми в комунікації” висловлюють природною мовою соціокультурні сценарії [Шенк Абельсон, 1976]. Функції символічних маркерів у тексті як реалізації “фрейму в комунікації” виконують мовні кліше й штампи, прецедентні вислови, прецедентні імена й метафори [Гудков, 2003]. Ці вербальні маркери асоційовані з “фреймами в думці” й автоматично активізують в адресатові конкретні когнітивні схеми. Отже, аналіз “фреймів у комунікації” є одним з аспектів дослідження дискурсу комунікації переконування.

В основі медіатексту (публікації ЗМІ) лежить медіафрейм, який активізує в аудиторії когнітивну схему інтерпретації описуваного питання [Entman, 1991]. Медіафрейм – це ключова ідея “інтерпретуючого медіа-пакета” [Гамсон Модільяні, 1989], який приписує темі медіатексту специфічні соціокультурні смисли. При цьому одна й та ж тема як безліч пов’язаних питань може бути описана із застосуванням різних фреймів, а один і той же фрейм – використаний для висвітлення різних тем. До числа відповідних вербальних і невербальних символічних маркерів зазвичай включають: заголовок, “підтверджувальні приклади”, “посилання на джерела”, фотографії, схеми, графіки, малюнки, колажі, музичні фрагменти, прецедентні факти, текстові ремінісценції та лінгвістичні метафори (Pan Kosicki, 1993) [13, с. 63–64].

При цьому держава здійснила перехід від немаркетингових форм інформування населення (таких як пропаганда та агітація) до маркетингових (зв’язки з громадськістю, реклама, лобіювання). У їхній основі – клієнтоорієнтований підхід, за якого селекція, оброблення та поширення інформації здійснюються відповідно до запитів її споживачів. Держава до того ж перестає бути головним актором в інформаційному просторі; вона включається в конкурентний інформаційний процес поряд із такими контрагентами, як приватний сектор та міжнародні організації. Отже, на комунікативному просторі політики під авторством різних суб’єктів з’являються різні соціально-політичні проекти для вирішення соціальних проблем суспільства. Соціально-політичні проекти є різновидом прагматичних комунікативних технологій, що впливають на конструювання політичної реальності.

Кожен, хто слідкує за новинами, не може не почути твердження стосовно нових соціальних проблем. Газети розповідають про те, що лікарі ідентифікували нову хворобу, або науковці виявили нову загрозу від зовнішнього середовища. Людству загрожують то світова економічна криза, то тотальна енергетична криза, то ефект глобального потепління, то “ядерна зима”. Журнали застерігають, що в суспільстві розповсюджується новий дуже небезпечний наркотик, або виявлено новий вид злочину. Телекоментатори обговорюють нові проблеми, що виникають через технологічний розвиток або зміни у способі життя.

Політики використовують ярлик “соціальна проблема” для того, щоб обґрунтувати свої зусилля із спрямування ресурсів держави на вирішення тих чи

інших складних соціальних ситуацій. Статус соціальної проблеми передбачає вже не тільки увагу громадськості та науковців до ускладнених обставин, а увагу політиків до них, необхідність прийняття рішень у межах соціальної політики для вирішення цих ситуацій/проблем. На державному рівні приймаються національні соціально-політичні проекти із боротьби з бідністю, на захист материнства й дитинства, на створення гідних умов життя пенсіонерам, тобто проекти, які покликані вирішити масштабні соціальні проблеми.

В інформаційному полі здійснюється функціональна подача змісту соціально-політичних проектів, тобто з'являється інформація про те, скільки коштів держава планує виділити на вирішення соціальної проблеми, скільки квадратних метрів житла буде побудовано й виділено на забезпечення соціально незахищених верств населення, скільки нових лікарень і поліклінік буде введено в дію для покращання медичного обслуговування сільського населення. У результаті населення, громадяни, заради задоволення потреб яких і плануються соціально-політичні проекти, не розпізнають ці проекти на емоційному рівні, не долучаються до реалізації цих проектів, а з самими проектами асоціюватимуть себе хіба що тільки чиновники. Тобто можна констатувати, що пересічні громадяни не долучені до масштабних соціально-політичних проектів чи програм, вони не уявляють собі, яка соціальна політика, які державні заходи стоять за підвищенням зарплат та виплат, введенням квадратних метрів житла і кількості нових лікарень [1, с. 97].

Постає питання, яким чином фрейми та їх зв'язок з журналістською практикою та з індивідуальними схемами можна вивчати. Навіть якщо мета полягає в тому, щоб дослідити, як аудиторія взаємодіє з медіа-контентом, все ще необхідно реконструювати фрейми, вбудовані в стимули для того, щоб порівняти інтерпретацію одержувача з фрейм-пакетом і основними фреймами. Першим кроком в аналізі фрейму є відновлення фрейм-пакетів на основі фреймінг-приймів у тексті з культурним (культурологічним) феноменом як основною ідеєю, процесом, аргументаційними прийомami, які є наочною частиною медіа-контенту та дискурсу.

Одні дослідники обирають досить якісний підхід, наприклад, аналіз дискурсу (Pan & Kosicki, 1993), тоді як інші застосовують традиційний контент-аналіз (Tankard, 2001) та інші кількісні методи (Semetko & Valkenburg, 2000), щоб спробувати проконтролювати фрейми. Чи насправді сумісні аналіз фреймів і традиційний контент-аналіз? Зрештою, фрейм також виражається у прихованому значенні структур, які не сприймаються за безпосереднім їхнім значенням. Як можливо виміряти ці структури і в той же час відповідати критеріям надійності, відтворюваності та достовірності?

Цього можна досягнути, прийнявши евристичний принцип, а саме те, що ряд наочних змінних величин може висвітлити приховану концепцію (ідею) (Neuendorf, 2002). Відповідні фреймінг-прийоми, перетворені у величину, яку можна виміряти, відносяться до фрейму як структури з прихованим значенням. Якщо говорити більш конкретно, причинні заяви (при-

йоми аргументації) та властивості, які разом становлять дискурсивну галузь (частину) медіа-тексту (фреймінг прийоми) стають явними. Причинні прийоми можна знайти в тексті, але також вони можуть бути безумовним твердженням, якщо попередній факт та значення розташовані поруч один з одним без причинно-наслідкового зв'язку.

Важливим є те, чи стоїть прагнення до наукової точності на шляху розуміння того, що може запропонувати фреймінг-перспектива. Tankard здійснив таке дослідження (2001): кожен може брати не більше двох фреймів як відправну точку для того, щоб дійти до бажаного рівня інтеркової надійності. Хоча, скорочуючи обширний список фреймів, наприклад, до позитивних фреймів та, видаляючи негативні, є ризик того, що делікатність повідомлень, яка фреймує аналізи може бути втрачена (Gandy, 2001). Дослідник повинен мати на увазі цей парадокс. Якщо лише взяти до уваги єдину річ, що фреймінг-прийоми є зчислювальними, з цього випливає те, що актуальний фрейм може бути й невизначеним.

Абстрактна природа фреймів передбачає, що кількісні методи дослідження повинні бути пов'язані із пояснювальними перспективами якісних методів. Наприклад, можна почати з індуктивного складання та переліку інвентаризації фреймів на основі медіа-контенту, суспільного дискурсу та огляду літератури. Таким чином, визначені найбільш показові фреймінг-прийоми із фреймів. Згодом, через **вирахування** дослідники визначають, наскільки ці прийоми присутні у повному комплекті даних.

В індуктивній фазі рекомендують реконструювати фрейми за допомогою відображення кожного фрейм-пакету в матриці (see Gamson & Lasch, 1983; Van Gorp, 2005), де записи відображають фрейми й записи стовпців, описують фрейми й обґрунтовані прийоми. Для того, щоб побудувати таку індуктивну матрицю, спочатку потрібно проаналізувати стратегічно вибраний набір медіа-текстів та визначити, які пропозиції можуть функціонувати як фреймінг або причинні прийоми до кожного з цих текстів. Потім фрейм-аналітик може визначити логічні ланцюжки фреймінгу та причинних прийомів з окремих текстів. Відповідно до принципу постійного порівняння, найхарактерніші прийоми можуть бути визначені та об'єднані у фрейм-пакети, які подані у фрейм-матриці. Це практичний шлях, завдяки якому можна продемонструвати те, як центральна фреймінг-тема розвивається серед когерентної структури прийомів.

Інколи може бути важко зрозуміти основну ідею, пропонуючи назву для кожного фрейм-пакета в матриці, тому що “придумування назви для фреймів само по собі включає певний фреймінг”. Наприклад, у Entman's (1991) часто згадується фрейм-аналіз двох повітряних інцидентів, в кінці два повністю визначені фрейм-пакети без назви. “Людство в пастці власного технологічного прогресу” і в “нелюдяне ставлення людини до людини” – два твердження Price and Tewksbury, які можуть функціонувати як назви для фрейм-пакетів у їхньому побутовому фрейм-аналізі [14]. Все це

означає те, що визначення фреймів має бути досить абстрактним, щоб бути застосованим в інших випадках та подібних ситуаціях. Іншими словами, має бути доказ певного рівня узагальнення, який може бути досягнений об'єднанням фреймів та культурного явища.

На нашу думку, мета фреймового аналізу – це не стільки оцінка впливу непов'язаного тексту, скільки вплив неявно присутніх культурних явищ, що переміщують всі ці елементи в цілісність і зв'язують їх у динамічному процесі, в якому будується соціальна реальність. І хоча цей фреймовий аналіз дає уявлення про зміст новин, його джерела, а також роль отримувача інформації, є і зворотна сторона: ці переваги вимагають значних витрат у дослідженні. Фреймовий аналіз є трудомістким, і не гарантує прибутковості. Крім того, дослідник зобов'язаний прийняти цілу низку рішень в ході дослідження, тобто суб'єктивна інтерпретація видається практично неминучою.

Конструкціоністський підхід до фреймінгу часто має свої переваги, які можуть відкрити деякі нові горизонти для дослідження фреймінгу. При такому підході явна відмінність між, з одного боку, випадком, пов'язаним з медіа-контентом, і, з іншого боку – конструкцією. Тому необхідно розглядати новинний контент як один зрозумілий шлях у спектрі можливого про певну подію, тему або особу. Фрейм є переконливим запрошенням, стимулом, щоб прочитати новини певним чином, так, щоб конкретне визначення події, причини і відповідальності трактування соціального предмету обговорення, моральне судження людини проходило легше через розум приймача. Крім того, ці обґрунтування не повинні згадуватись в медіа-контенті. Фрейм, що пов'язаний з усіма видами культурних явищ, функціонує для того, щоб приєднатися до схем отримувача інформації, який може легко самостійно заповнити прогалини. Таким чином, конструкціоністський підхід підкреслює взаємодію між інтерпретаційною діяльністю отримувачів інформації і силою впливу фрейму, який присутній у низці елементів у медіа-контенту.

Висновки. Одночасно медіа є найголовнішим джерелом інформації про навколишній світ. Це індустріальний потік інформації, який спрямовано на “неозброєну” людину. Обсяги цих потоків росли і росли, призвівши до того, що сьогодні головною цінністю стала не інформація, а увага людини. Інформації багато, уваги до всього не вистачає. Іде боротьба саме за увагу [16, с. 47].

Не можна не враховувати той факт, що в умовах сьогодення інформація є основним ресурсом влади, головним інструментом конструювання поля політики.

Виявлення фреймів у культурі, фреймінг, який часто концептуалізують як результат індивідуального пізнання, насправді керується ширшими культурними пластами. З точки зору конструкціонізму, потенціал фреймів у впливі на громадськість полягає в тому, що вони тісно пов'язані з подіб-

ними культурними фреймами. Культурні резонанси сприяють тому, що прийоми часто сприймають як знайомі, тому фрейми, до яких вони належать, можуть залишатися непоміченими. Ці мікро-макро зв'язки розставляють журналістів і членів аудиторії в контексті, в якому вони взаємодіють з більшістю суспільства і багатьма спонсорами фреймів, і саме в цій динаміці соціального процесу соціальна реальність виробляється, відтворюється, перетворюється.

Конструкціонізм висловлюється на користь інтеграції деяких аспектів процесу комунікації в аналізі фрейму та не обмежує його медіа-контентом або формами медіа-ефектів. Ідея, що фрейми є частиною культури, як це виражено в старій літературі з фреймінгу, була висунута в якості інструменту, щоб зрозуміти процеси, на яких засновано фреймінг, для спрямування майбутніх досліджень. Фрейм-пакети з культурним феноменом, в якості основної думки впливають на схему журналіста і члена аудиторії, тому що ці фрейми є невід'ємною частиною їх загальної колективної пам'яті.

Список використаної літератури

1. Климанська Л. Д. Соціальна проблема у технологічному контексті: соціально-політичні проекти / Л. Д. Климанська // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2009. – Вип. 21. – С. 96–103.
2. Best J. Social problems / Joel Best. – 1st ed. – W. W. Norton & Company, 2007. – 392 p.
3. Fairclough N. Critical discourse analysis. The critical study of language / Norman Fairclough. – Second ed. – London : Pearson education limited, 2010. – 591 p.
4. Fowler R. Language in the News: Discourse and Ideology in the British Press / Roger Fowler. – Routledge, 1991. – 254 p.
5. Шендеровський К. С. Передумови інституціалізації медіакомунікацій при розв'язанні соціальних проблем / К. С. Шендеровський // Медіа-комунікації та соціальні проблеми : зб. навч.-метод. матер. та наук. ст. / упор., ред. К. С. Шендеровського. – Київ, 2012. – Ч. 1. – С. 8–33.
6. Neuman W. R. Common knowledge. News and the construction of political meaning / W. Russell Neuman, R. Just Marion, Ann N. Crigler. – Chicago : The University of Chicago Press, 1992. – 190 p.
7. Goffman E. Forms of talk / Erving Goffman. – University of Pennsylvania Press, 1981. – 351 p.
8. Snow D. A. Benford 1992 Master frames and cycles of protest / David A. Snow, D. Robert ; Aldon D. Morris and Carol McClurg Mueller (eds.) // In Frontiers in Social Movement Theory. – New Haven : YaleUniversity Press. – P. 137.
9. Goffman E. Frame analysis: An essay on the organization of experience / E. Goffman. – Cambridge : Harvard University Press, 1974.
10. Snow D. A. Frame alignment processes, micromobilization, and movement participation / David A. Snow, E. Burke, Rochford Jr., Steven K. Worden, Robert D. Benford // American Sociological Review. – 1986. – № 51. – P. 464-481.
11. Snow D. A. Ideology, frame resonance and participant mobilization / David A. Snow, Robert D. Benford // International Social Movement Research. – 1988. – № 1. – P. 197–217.
12. Ибарра П. Дискурс выдвижения утверждений-требований и просторечные ресурсы / П. Ибарра, Д. Китсьюз // Социальные проблемы: конструкционистское прочтение : хрестоматия. – Казань : Изд-во Казанск. ун-та, 2007. – 292 с.

13. Пономарёв Н. Фрейминг медиаповестки дня и типология медиафреймов / Н. Ф. Пономарев // Вестник Пермского университета. Серия: Российская и зарубежная филология. – 2010. – Вып. 3 (9). – С. 62–67.

14. Van Gorp В. The Constructionist Approach to Framing: Bringing Culture Back In / Baldwin Van Gorp // Journal of Communication. – 2007. – № 57. – P. 60–78.

15. Бойко І. І. Фреймінг у процесі проблематизації складних соціальних обставин (на прикладі проблеми бідності в Україні) / І. І. Бойко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2013. – № 1045. – С. 158–163.

16. Почепцов Г. Від Facebook'у і гламуру до Wikileaks: медіакомунікації / Г. Почепцов. – Київ : Спадщина, 2014. – 464 с.

Стаття надійшла до редакції 04.08.2014.

Бойко И. И. Медиа как ретранслятор социальных проблем в конструционистском подходе к фреймингу

Статья посвящена методологическим исследованиям выявления фреймов в средствах массовой коммуникации на этапе выдвижения требований, предшествующего вмешательству медиа в процесс социальной проблематизации. Учитывается конструционистский подход, в рамках которого внимание сосредотачивается на создании и институционализации реальности в рамках социальных интеракций. В контексте исследований медиа подчеркивается роль активной, интерпретирующей аудитории, которая конструирует значение.

Ключевые слова: *фрейминг, социальный конструционизм, конструирование социальных проблем.*

Boyko I. Media as a Repeater Social Problems in Constructionism Approach to Framing

The article is devoted to methodological question study of how frames can be detected in the media coverage, how they can be defined independently of the researcher's perspective, knowing that the naming of frames in itself already involves a kind of framing. The author explains how frame can still generate unintended effects, especially when members of the audience associate additional thoughts with the message that are not congruent with the frame the journalist wanted to apply.

It is assumed in framing theory that media makers deliberately or unwittingly make use of frames. In this sense, the "selection" of a frame is a significant decision on the part of the journalist. The frame that at the end gets embedded in the news message is, however, not determined a priori by the situation or the item reported upon.

The constructionist approach in its interactive manner suggests that in the phase of frame building media makers not only make use of frames but frames also influence the schema of the journalists when they have to represent an issue or an occurrence as a newsworthy event.

The premises of constructionism, however, are not exclusively formulated in terms of the effects of media content on the public. From a constructionist perspective, media content constitutes both a dependent and an independent variable. The frames refer to the different ways the news media can cover an issue persuasively, but the framing process takes also into account the role of diverse levels of the journalistic production process and of an interpreting audience. Moreover, frames are tied in with culture as a macrosocietal structure. This implies that framing incorporates a wider range of factors than priming and agenda setting that are both cognitive concepts.

Key words: *framing, social constructionism, construction of social problems.*

УДК 316.77

Г. М. КРАВЧЕНКОВА

СОЦІОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ЯК ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА PR-ДІЯЛЬНОСТІ

Спираючись на надбання структурно-функціональної теорії Т. Парсонса, теорії соціальної дії Ю. Габермаса, теорії механічної та органічної солідарності Е. Дюркгейма, здійснено узагальнення принципів теорії зв'язків із громадськістю, а саме: принципу інформаційного обміну як основи сталості суспільної системи, принципу довіри як основи органічної солідарності. Завдяки означеним теоретичним постулатам розкрито функціональне призначення зв'язків із громадськістю.

Ключові слова: теорія зв'язків із громадськістю, соціологічні теорії, кризові комунікації.

Останнім часом дослідники суспільних комунікативних практик багато говорять і пишуть про використання паблік рилейшнз громадськими, комерційними організаціями та владою для сприяння “налагодженню і підтримці взаємовигідних зв'язків між організацією і громадськістю” [1, с. 18]. У зв'язку зі зростанням попиту на PR виникла потреба наукового обґрунтування цього виду діяльності.

Один із засновників європейської школи паблік рилейшнз Л. Матра визначав PR як комунікативну діяльність, спрямовану на встановлення і підтримання довірчих відносин, заснованих на взаєморозумінні між групою, організацією та аудиторіями. Його колега Ф. Буарі називав PR стратегією довіри, що забезпечує консолідацію та причетність усіх груп громадськості. Саме довіра виступає фундаментом взаємовигідних відносин та консолідації громадськості.

З огляду на досвід уточнення визначення поняття зв'язків із громадськістю мусимо визнати, що всі існуючі нині дефініції сконцентровані не лише на проблемі довіри та консолідації груп громадськості (частіше інтересів цих груп). Механізмом досягнення таких ідеалізованих результатів, як довіра, виступає комунікаційна діяльність, причому не в односторонньому напрям, а з орієнтацією на отримання зворотного зв'язку, у довгостроковій перспективі, тобто постійно. Дослідження такої комунікативної діяльності на всіх рівнях (макро-, мезо- та мікро-) вимагає від фахівців з теорії PR більш поглибленого вивчення питань інформаційного обміну, а саме онтологічних засад його можливості в суспільстві.

Постійно у визначенні зв'язків із громадськістю авторами підкреслюється діалогічний характер відносин у межах цього соціального інституту як фундаментальна відмінність цього виду комунікацій від, наприклад, рекламної.

Таким чином, концептуалізація феномена PR вимагає від дослідників інтерпретувати категорії “довіра”, “комунікація”, “діалог”, “солідарність”, “консолідація”. Усі ці поняття перебувають у межах гносеологічного інтересу соціології, психології, політології тощо. У теоретичному аспекті PR знаходиться найближче до соціології. Проте теорія зв’язків із громадськістю не обмежує свої завдання вивченням окремих аспектів соціальної реальності, як це робить, скажімо, соціальна психологія. Вона спрямована на дослідження сукупності проявів людської поведінки. Таким чином, зв’язки із громадськістю ґрунтуються на певних соціологічних засадах, наданих під час виокремлення термінологічних меж предмета дослідження.

“Зв’язки із громадськістю знаходяться в точці перетину гуманітарних наук, які здійснюють особливий вплив на нашу епоху, але при цьому з жодною з них не збігаються повністю... Саме їхній неоднорідний характер і запозичення з різних дисциплін перетворюють PR у суспільну дисципліну зовсім особливої якості...” [2, с. 24]. На думку автора наведеного вище вислову Ф. Буарі, публік рилейшнз не є “філософією”, хоча все ж містить у собі певну філософську концепцію людини. Публік рилейшнз діє у сфері економіки, але не є і “політичною економікою”, оскільки їхній об’єкт не зводиться до вивчення окремих аспектів поведінки економічних суб’єктів.

“Предметом теорії PR виступають закономірності, принципи й механізми формування та функціонування зв’язків із громадськістю як сукупності соціальних комунікативних практик. Теорія PR перебуває на стадії свого становлення, вона ще не відокремилася від практики й у деяких своїх предметних розділах знаходиться в ембріональному стані” [3, с. 16].

Сьогодні статус публік рилейшнз як науки визнають далеко не всі вчені. Існує думка, що наука про PR неспроможна бути самостійною і самодостатньою тому, що PR базується на інших дисциплінах. Відповідь на це запитання потребує окремого дослідження, тоді як головною проблемою поданого наукового пошуку виступає соціологічне обґрунтування теорії зв’язків із громадськістю. Через те на сьогодні вивчення цієї дисципліни та її теоретичних засад залежить від ступеня засвоєння головних постулатів соціологічної теорії.

Проблемі залежності теорії зв’язків із громадськістю від соціології присвячено декілька публікацій. До таких можна зарахувати: обґрунтування соціології як теоретичної основи PR-діяльності представника харківської соціологічної школи І. О. Солдатенко [4]; здійснений російським соціологом І. І. Шакаловим аналіз впливу соціології на еволюцію і становлення PR [5]; дослідження групи американських теоретиків Ілена, ван Рулена та Фредеріксона, присвячене висвітленню внеску сучасної соціологічної думки в теорію PR [6]. На жаль, такі роботи, як дослідження теоретиків Ілена, ван Рулена та Фредеріксона, являють собою оглядовий екскурс з історії соціології та не пов’язані з виокремленням конкретних питань практики зв’язків із громадськістю, пов’язаних із соціологічними теоретичними моделями.

Мета статті – аналіз соціологічних теорій, що становлять фундамент PR-діяльності, пояснюють такі базові категорії PR-діяльності, як “суспільні відносини”, “солідарність”, “діалог”.

Завданнями дослідження є:

- надати визначення зв’язків із громадськістю, виокремити його складові, що знаходять інтерпретацію, перш за все, у спеціальних соціологічних теоріях;
- окреслити місце PR-діяльності у процесі здійснення інформаційного обміну/контролю між соціальними підсистемами;
- виявити застосування у практиці PR різних моделей соціальної дії та схарактеризувати PR-діяльність як комунікативну дію (за Ю. Габермасом);
- проаналізувати концепт солідарності в контексті PR-діяльності.

У пошуку фундаментальних соціологічних основ теорії PR стає очевидним, що вона ґрунтується на концепції американського соціолога-теоретика Т. Парсонса про інформаційний обмін систем і підсистем, що взаємодіють, концепції соціальної дії німецького соціолога Ю. Габермаса та концепції солідарності Е. Дюркгейма.

Поняття “суспільні зв’язки” є родовим для категорії “зв’язки із громадськістю”, використання якої дає змогу розглянути центральну проблему цього дослідження в широкому соціальному контексті.

Зв’язки із громадськістю є однією з форм соціальних зв’язків, системою реалізації взаємної комунікативної потреби частин соціального організму. Відсутність цивілізованих зв’язків із громадськістю, що базувалися б на етичних принципах довіри, солідарності, взаємоповаги, взаємної вигоди та діалогу, призводить до кризи існуючої державної та суспільної системи, свідками чого стали усі ми на межі 2013–2014 рр. в Україні. На жаль, сьогодні у великій кількості практиків, політиків, держслужбовців відсутні чіткі уявлення навіть про те, якими мають бути зв’язки з громадськістю, про їхній прагматичний сенс та можливі наслідки порушення принципів PR.

Регулювання відносин між гілками влади, між владою і суспільством, бізнесом і суспільством, а також зв’язками всередині влади, бізнесу й культури зумовлюють якість життя та виступають індикаторами стабільності/нестабільності суспільства. Виникає потреба в певному регуляторному інструменті, технології, яка б забезпечувала такий процес – зв’язки із громадськістю. У загальному вигляді система суспільних відносин виступає процесом соціальної комунікації. Відносини людини й політичної системи, людини й ринку праці, людини й соціальної сфери, людини й системи освіти та культури, політична, економічна, конкурентна боротьба забезпечуються регуляторними функціями суспільних зв’язків.

Структурний функціоналізм – теорія, що розглядає організацію й суспільство як цілісну систему, елементи якої перебувають у функціональних відносинах один з одним. Основна ідея структурного функціоналізму – це уявлення про “соціальний порядок”, тобто прагнення будь-якої системи під-

тримати власну рівновагу, узгодити між собою різні елементи, забезпечити їхню єдність. Ключова ідея Т. Парсонса полягає в тому, що найбільш важливий соціальний процес – це обмін ресурсами. Саме він безпосередньо стимулює соціальний розвиток суспільства й водночас забезпечує його сталість, стабільність. Ідея про стабілізацію системи через обмін трансформувалася у працях інших теоретиків у концепт комунікативної природи суспільства.

Т. Парсонс висуває вкрай важливу тезу про те, що будь-яка система контролюється тією підсистемою, яка володіє великим інформаційним потенціалом і споживає найменшу кількість енергії. Ця теза Т. Парсонса вказує на структури, що управляють суспільними відносинами, однією з яких є публік рилейшнз. У таких теоретичних узагальненнях Т. Парсонса – ключ до розуміння природи зв'язків із громадськістю.

Ю. Габермас, на відміну від Т. Парсонса, намагався дійти розуміння соціальних процесів суспільства й закономірностей на прикладі розвитку західноєвропейської цивілізації. Він розглядає суспільство як продукт людської взаємодії. Звідси виростає його теорія соціальної дії – стратегічної, нормативної, драматургічної, комунікаційної.

Стратегічна дія, за Ю. Габермасом, – це дія, керована егоїстичними мотивами, “вона раціональна тією мірою, якою суб'єкт дії вибирає найбільш ефективний засіб отримання бажаного” [8]. Учасники стратегічної дії ставляться до інших діючих осіб як до об'єктивованого засобу або перешкоди на шляху до мети. Концепт стратегічної дії створює теоретичну основу для соціологічного вивчення конкурентної боротьби, в якій провідну роль відіграють громадські зв'язки.

Нормативна дія – це соціальна дія, метою якої є створення взаємовигідних ситуацій, що досягається через підпорядкування організації цінностям і нормам цільових аудиторій, яке забезпечують суспільні зв'язки.

Метою драматургічної дії, як зазначає Ю. Габермас, є “подання самого себе” або створення публічного іміджу. Система громадських зв'язків орієнтована на створення іміджу, а теорія драматургічної дії влучно пояснює механізм процесу іміджетворення.

Проте найбільший внесок до розуміння саме феномену PR-діяльності здійснено Ю. Габермасом за допомогою концепту комунікативної дії, принцип якої певною мірою описує функціонування системи суспільних зв'язків. Комунікативна дія діалогічна та припускає (вимагає від учасників) взаєморозуміння як основу координації дій, здійснюваних декількома особами в цій ситуації [7, с. 142]. Комунікативна дія має на меті вільну угоду учасників для досягнення спільних результатів у певній ситуації. Вільна угода забезпечується структурами громадських зв'язків у режимі діалогу, але все залежить від того, в ім'я якої мети досягається угода учасників. Якщо мета дії егоїстична за своєю природою (стратегічна дія), то координація зусиль, за Габермасом, включає лише розрахунок використання інших осіб насильницькими або ненасильницькими засобами.

Безумовно, теорія PR у розв'язанні своїх гносеологічних завдань спирається на соціологічне знання, на методи соціологічного дослідження [4]. Багато категорій соціології (“громадська думка”, “громадськість”, “соціальні зв'язки” тощо) посідають центральне місце в науковому апараті теорії PR. Якщо дослідження громадської думки становлять фундамент практики зв'язків із громадськістю на початковому етапі планування PR-стратегії, то в теоретичному дослідженні, у межах якого соціолог оперує науковими категоріями й поняттями, що відображають сутнісні якості соціальних процесів і явищ, центральне місце в теорії PR посідає поняття консолідації людей і спільноти як суб'єктів суспільних відносин.

Одним із базових понять соціальної теорії, розкритих класиками соціологічної думки, виступає поняття “солідарність”. Проблему соціальної солідарності докладно проаналізовано у працях Е. Дюркгейма. Питання об'єктивної та адекватної інтерпретації солідарності стає також найбільш актуальним для фахівців зі зв'язків з громадськістю. Ідеї Дюркгейма ознаменували інтелектуальний прорив у переході від односторонніх, маніпулятивних, механічних PR-моделей до складніших – двосторонніх, симетричних, органічних [5]. Логіка становлення органічної солідарності, як і симетричної двосторонньої комунікації (взаємовигідної не тільки для суб'єктів, а й для суспільних груп) демонструє зміну якості політичного устрою суспільства. Чим ближче суспільство до органічної солідарності, тим вища його схильність до демократії, заснована на свободі вибору, повазі до особистості, захисті прав людини. І, навпаки, чим більш механічно солідарним є суспільство, тим більше воно схиляється до тоталітаризму. Від рівня солідарності залежить стан суспільства – нормальний або патологічний. Дюркгейм увів поняття аномії (патології суспільства) – відчуття відсутності норм, що виникає у перехідні й кризові періоди, коли старі норми й цінності перестають діяти, а нові ще не встановилися. Так історія становлення інституту PR відображає трансформацію солідарності в категоріях комунікативної діяльності.

Одна з актуальних проблем теорії зв'язків із громадськістю пов'язана з функціонуванням паблік релейшнз у кризових ситуаціях. Дюркгеймівська інтерпретація кризових суспільних станів становить теоретичний фундамент теорії кризових комунікацій, наповнює змістом, пояснює сучасні антикризові стратегії.

Таким чином, за час становлення інституту зв'язків із громадськістю, а з ним теорії PR, базові принципи PR-діяльності оформилися в певну сукупність етичних професійних принципів та систему теоретичного комплексу, корені якого знаходимо в соціологічних теоріях.

Так, суспільний порядок, уявлення про принципи якого, а саме взаємний обмін інформацією, розроблено Т. Парсонсом, виступає предметом PR-комунікації. Індикатором стабільності соціальної системи, суспільного порядку виступає постійний взаємний обмін між соціальними підсистемами, інтенсивність цього процесу. В конкуренції підсистем виграє та, що більш економно й

ефективно використовує свої ресурси. Саме суспільна потреба в управлінні інформацією стимулювала виникнення технології зв'язків із громадськістю.

Класифікація суспільної дії Ю. Габермаса надає можливість відрізнити PR-стратегії від іміджевих. Стратегії, засновані на принципах комунікативної дії, виступають автентичними PR, тобто такими, що побудовані у спільній нормативній системі за правилами діалогу, взаємно прийнятні для всіх учасників PR-комунікації.

Дюркгеймівська ідея про солідарність ілюструє перехід від односторонніх моделей PR-комунікації до двосторонніх симетричних. Органічна солідарність можлива лише за умов усвідомлення взаємної залежності індивідів у процесі розподілу праці, а тому й поваги до інтересів індивіда. Ця теорія становить теоретичний фундамент кризових комунікацій, пояснює сучасні антикризові стратегії.

Висновки. Теорія зв'язків із громадськістю пов'язана не лише із соціологією, а й з такими науками, як політологія, історія, економіка, культурологія тощо. Їх зміст дає змогу теорії PR глибше проникнути в різні сфери соціальної дійсності в інтересах пізнання закономірностей проявів у них соціальних комунікативних практик. Проте саме соціологія допомагає розкрити головну місію та соціальне призначення зв'язків із громадськістю.

Список використаної літератури

1. Королько В. Г. Основи публік релейшнз / В. Г. Королько. – Київ : Інститут соціології НАН України, 1997. – 334 с.
2. Буари Ф. А. Паблік рилейшнз, или стратегия доверия / Филипп А. Буари ; пер. с фр. – Москва, 2001. – 178 с.
3. Кривоносов А. Д. Основы теории связей с общественностью / А. Д. Кривоносов, О. Г. Филатова, М. А. Шишкина. – Санкт-Петербург : Питер, 2010. – 384 с.
4. Ільченко І. О. Соціологічне знання як теоретична основа PR-діяльності / Ірина Олександрівна Ільченко // Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Харків : Вид. центр ХНУ, 2000. – С. 279–281.
5. Шакалов И. И. Влияние социологии на развитие теории и практики PR-деятельности / Шакалов Илья Игоревич // Теория и практика общественного развития. – 2006. – № 2 (5). – С. 51–56.
6. Public relations and social theory: Key figures and concepts / Ihlen, B. van Ruler, M. Fredriksson (eds.). – New York : Routledge, 2009. – 376 p.
7. Култаєва М. Д. Західноєвропейська теоретична соціологія ХХ століття : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Д. М. Култаєва, І. І. Шеремет ; ред. Віль Савбанович Бакіров. – Харків, 2003. – 296 с.
8. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Юрген Хабермас ; пер. с нем. – Санкт-Петербург : Наука, 2001. – 380 с.

Стаття надійшла до редакції 06.08.2014.

Кравченкова Г. Н. Социологические концепции как теоретическая основа PR-деятельности

Опираясь на структурно-функциональную теорию Т. Парсонса, теорию социального действия Ю. Хабермаса, теорию механической и органической солидарности Э. Дюркгейма, осуществлено обобщение принципов теории связей с общественностью, а именно: принципа информационного обмена как основы устойчивости социальной системы, принципа доверия

как основы органичной солидарности. С помощью указанных теоретических постулатов раскрыто функциональное назначение связей с общественностью.

Ключевые слова: теория связей с общественностью, социологические теории, кризисные коммуникации.

Kravchenkova G. Sociological Concepts as a Theoretical Basis of PR-practice

The PR phenomenon conceptualization requires the researchers to interpret the category of “trust”, “communication”, “dialogue”, “solidarity”, “consolidation.” All these concepts are in the field of sociology, psychology, political science and more humanities’ epistemological interest. However, the theory of public relations does not limit its objectives with the study of certain social reality aspects as, for instance, social psychology does. It aims to study the human behavior totality. Thus, public relations are based on sociological principles.

Several publications are devoted to the problem of public relations theory dependency of sociology. Unfortunately, the most researches present a review of the history of sociology and are not related to specific issues of public relations practice’ relevance to sociological theoretical models.

The goal of the present paper is the analysis of sociological theories that form the PR activity basis and explain its main categories, such as “social relations”, “solidarity”, “dialogue”.

The objectives of the research are:

- to provide a definition of public relations, to distinguish its elements that find interpretation primarily in special sociological theories;*
- to determine the place of PR activities in the process of social subsystems information exchange / control;*
- to identify the application of various social action models to the PR practice;*
- to analyze the solidarity concept in the context of PR practice.*

Thus, during the PR and PR theory institutionalization its basic rules crystallized in a set of professional ethical principles and complex system sociological theory.

The principles of public policy understanding, namely the mutual exchange of information, were been developed by T. Parsons and are the subject of PR communication. An indicator of the social system stability and the social order is the intensity of the permanent interchange between social subsystems process. In subsystems competition wins the one that uses its resources in more economic and efficient way. It is a social need to manage information technology that has stimulated the emergence of public relations.

Habermas’ social action classification allows to distinguish PR strategy of image. Strategies based on the principles of communicative action represent the authentic PR – the one that is built in a common regulatory system under the rules of dialogue, mutually acceptable to all PR communication participants.

Durchaim’s solidarity idea illustrates the transition from one-way PR communication model to bilateral symmetric ones. Organic solidarity becomes possible only under condition of the individuals interdependence awareness in the process of labor division, therefore, with the respect of the individual’s interests. This theory is the theoretical foundation of crisis communications and explains the current crisis strategies.

At the end, it should be noted that the theory of public relations relates not only to sociology, but also to political science, history, economics, cultural studies and so on. The content of these sciences allows the PR theory to make a deeper insight into the different spheres of social reality for the benefit of the social communication practices patterns knowledge. However, sociology helps to reveal the main mission and social purpose of public relations.

Key words: public relations theory, sociological theories, crisis technologies.

УДК 316.472.4

О. О. ЛОБОВІКОВА

СПЕЦИФІКА ВЗАЄМОДІЇ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ

В умовах становлення інформаційного суспільства змінився характер суспільних взаємодій – вони стали різноманітнішими, більшість з них не залежать від просторової близькості й можуть забезпечуватися засобами дистанційної комунікації. Важливу роль у формуванні та підтримці цієї форми соціальності відіграють Інтернет і створення віртуальних соціальних мереж. Особливістю взаємодії в соціальних мережах є багаторівневність, опосередкованість зв'язку, відкритість, емерджентність, можливість практично необмеженого розширення групи спілкування, чого важко досягти за межами віртуального спілкування.

Ключові слова: соціальні мережі, взаємодія, мережева реальність, інформаційне суспільство.

В умовах становлення інформаційного суспільства змінився характер соціальних зв'язків людей – вони стали різноманітнішими, комплексними, виступаючи як засіб отримання інформації, ділових контактів, спілкування, дозвілля. Більшість з них не залежить від просторової близькості й може бути забезпечена засобами дистанційної комунікації. Важливу роль у формуванні та підтримці такої форми соціальності відіграють Інтернет і створення віртуальних соціальних мереж. Як свідчать світові події початку XXI ст., важко недооцінити роль соціальних мереж, адже на зміну “по-маранчевих революцій” прийшли “революції 2.0”, відмінна ознака яких – ключова роль Інтернету. Соціальні мережі – це нова реальність в інформаційному просторі, тому виникає потреба її соціологічного осмислення, невідкладність якого пов'язана зі збільшенням швидкості протікання соціальних процесів і, відповідно, прагненням соціологів не відставати, за термінологією З. Баумана, від прискореної, “плинної сучасності” [7, с. 154].

Проблематику соціальної взаємодії в мережі Інтернет висвітлено в дослідженнях зарубіжних соціологів: Н. Бейма, П. Коллока, С. Кайзлера, Г. Рейнгольда, Л. Спрелла, С. Херрінга та ін. Поняття “мережа” досліджували такі автори, як Ф. Гваттарі, М. Грановеттер, М. Кастельс, Б. Латур, Н. Луман, Б. Уеллман та ін. Соціальні мережі розглядали такі зарубіжні вчені, як: Д. Барнс, Ф. Капра, Р. Коллінз, Я. Морено, А. Радклиф-Браун, Р. Хойслінг та ін. На теренах СНД проблема соціальних мереж відображена в працях А. Архіпова, К. Бердник, С. Бондаренко, Г. Градосельського, Б. Докторова, А. Драмашко, Е. Князевої, О. Лещенко, В. Лісічкіна, М. Моїсеєва, В. Нестерова, Г. Почепцова, Б. Сазонова, В. Сілаєвої, А. Скуратова, В. Тищенко, Л. Шелепіна, О. Яніцького та ін.

Е. Тоффлер та Д. Белл досліджували перехід до нового типу суспільства – “постіндустріального”, “інформаційного” або “мережевого”, за термінологією М. Кастельса. Термін “мережеве суспільство” М. Кастельс використовує для того, щоб продемонструвати визначальну роль комп’ютерних інформаційних мереж у розвитку сучасного суспільства й показати, що розвиток нових інформаційних технологій, зміна засобів виробництва, упровадження виробничих відносин нового типу призведуть до зміни суспільних відносин. На думку М. Кастельса, у сучасному суспільстві мережеві принципи суспільного устрою замінять ієрархічні: якщо раніше мережева організація була відображенням лише внутрішньої структури суспільства, її підсистем та об’єднань, то в новому вона відіграє ключову роль. Зміни відносин праці й капіталу, характер просторової організації життя, формування нових потреб ідентичності в мультимедійній культурі сприяли становленню нової моделі соціальності, або, за термінологією, М. Кастельса “мережевого індивідуалізму” [4].

Нова реальність являє собою “простір потоків”, під якими М. Кастельс розуміє цілеспрямовані, повторювані послідовності взаємодій між соціальними акторами, які обмінюються різними типами ресурсів (капіталом, інформацією, технологіями, зображеннями, звуками й символами). Простір потоків складається з персональних мікромереж, де реалізація інтересів здійснюється через глобальну безліч взаємодій у функціональних макромережах. Наводячи загальне визначення мережевої структури, М. Кастельс значну увагу приділяє розгляду переважно матеріальної основи сучасних соціальних мереж – інформаційних технологій та їх впливу на сферу виробництва.

Професор соціології університету Торонто Б. Уеллман (Barry Wellman) вважає, що в основі телекомунікаційних, комп’ютерних, виробничих та інших матеріальних мереж, по суті, перебувають соціальні мережі. Їх взаємовплив виражається в тому, що за рахунок мережі Інтернет індивід чи організація отримали можливість значно збільшити кількість професійних, дружніх і родинних контактів, що неминуче позначається на структурі сучасного суспільства й характері групових відносин у ньому.

Незважаючи на численні публікації із зазначеної проблематики, соціальні мережі є маловивченим феноменом у соціології, тож вельми актуальним стає аналіз взаємодії в мережевому співтоваристві в сучасних умовах.

Метою статті є аналіз соціальних взаємодій у соціальних мережах, для цього необхідно визначитися з поняттям “мережа”, а також дослідити специфіку соціальної взаємодії у віртуальному просторі.

Широке значення поняття “соціальна мережа” передбачає розуміння соціальної мережі як структури, що складається з вузлових елементів і зв’язків між ними (соціальна павутина). Навколо цього поняття сформувався відносно самостійний напрям, так званий “мережевий підхід” (С. Вассерман, Б. Веллман, Л. Фріман та ін.). З появою й поширенням в Інтернеті нового типу сайтів – соціальних мереж у соціології виникло дру-

ге, більш вузьке значення цього терміна, а саме його тлумачення як веб-сервісу, що забезпечує можливість комунікації великих груп людей та їх об'єднання у віртуальні спільноти за інтересами [7, с. 154]. На сьогодні існує чотири підходи до визначення цього поняття: 1) “фізичне” або “логістичне”; 2) “математичне” або “логічне”; 3) “функціональне”; 4) “технологічне” [1, с. 93].

Звичайно, постає запитання: чому соціологи погодилися з “технологічною” дефініцією? Один з найяскравіших представників соціологічної думки, який змінив сучасні уявлення про процеси наукового пізнання та взаємодії науки й суспільства, – Бруно Латур показав, що такий технічний пристрій, наприклад, як веб-сервіс, має право на інтерес соціологів. У праці “Наука в дії: слідуючи за вченими та інженерами всередині суспільства”, аналізуючи створення та подальше розширення експериментальної мережі, ключовими ланками якої є лабораторні об'єкти, обладнання й люди, Б. Латур підкреслює сучасну роль “технонауки” для розуміння стану виробництва знання в природничих науках. Латурівська категорія “технонаука” пов'язана з мережами, оскільки за його твердженням, історія світу “технонауки” здебільшого є історією ресурсів, розміщених уздовж мереж, щоб збільшити мобільність, надійність, комбінаторність і зв'язність слідів, що робить можливим дію на відстані [6, с. 400].

Термін “мережа” вказує на те, що ресурси сконцентровані в декількох місцях-вузлах, або точках перетину, які з'єднані один з одним – зв'язками, тими нитками, які утворюють комірки мережі. Ці зв'язки перетворюють розрізнені ресурси на єдину мережу, яка здається існуючою скрізь [6, с. 283].

А. Назарчук слушно зауважує, що поняття мережевого суспільства сягає своїм корінням технічних наук. Він визначає мережу як сукупність об'єктів, пов'язаних один з одним багатоспрямованими лінійними (матричними) залежностями. На думку А. Назарчука, увага до поняття мережі пов'язана із широкою розробкою систем електронного комунікаційного зв'язку. Відповідно, продовжує автор, розвивається сфера інформаційних комунікацій, яка змушує переосмислити ряд традиційних понять, зокрема самої мережі. У межах транспортних мереж кожне відправлене повідомлення за допомогою лінійного з'єднання могло досягти тільки одного адресата, і це визначало основні категорії логістики, простору й часу. Електронні комунікації дали змогу направляти повідомлення одночасно багатьом адресатам. Їх технології виявилися здатні створювати багатосмугові засоби зв'язку так, що інформація могла надійти до адресата різними обхідними шляхами. Винахід комп'ютерних мереж дав змогу говорити про зворотний зв'язок і моделювати мережі різної глибини – від локальних комп'ютерних мереж до комплексних мереж, здатних охоплювати й зв'язувати мільйони користувачів: все суспільство відтепер пронизане малими та великими мережами і є по своїй суті мережевим.

А. Назарчук стверджує, що люди, включені в автоматизовані комунікаційні процеси, стали відтворювати мережеву систему у власному спілку-

ванні, яке виявилось організованим через програму мережевих процесів, закладену в обчислювальну техніку. Відповідно, комунікація стала формуватися як проекція комп'ютерних мереж, набувати форми інформаційно-мережних комунікацій, людська комунікація все більш щільно охоплюється мережею технічних стандартів, які опосередковують усі соціальні взаємодії й укладають їх у специфічний технологічний каркас [10, с. 56].

Особливістю побудови соціальних мереж стало те, що їх зміст наповнюється самими користувачами, а крім спілкування та комунікації в акторів з'являється можливість споживати медіа-контент і весь спектр розважальних продуктів (музика, відео, ігри тощо), вести економічну, політичну та інші види діяльності.¹

Процес взаємодії (інтерації) між користувачами соціальної мережі полягає в обміні інформацією між акторами – учасниками комунікативного процесу. Процес взаємодії в соціальній мережі має такі відмінні ознаки, як багаторівневність, багатоканальність, опосередкованість зв'язку, відкритість, емерджентність, можливість практично необмеженого розширення групи спілкування. Через сторінки соціальної мережі, вкладки новин, інформаційні рядки тощо актори дізнаються про події в соціумі, у сфері, до якої належить референтна група та з якою ідентифікує себе користувач соціальної мережі. Обмінюючись знаннями, судженнями, думками, переживаннями, цінностями та ідеалами, мотивами та інтересами, учасники комунікативного процесу в соціальній мережі здійснюють спонукання до їх планів, мотивів, бажань, потреб, вчинків і дій, за допомогою чого можливе регулювання їх поведінки. Взаємодія в соціальній мережі сприятиме виникненню єдиної думки, досягненню взаєморозуміння, злагоди, відшуканню компромісу, встановленню близьких взаємин, узгодженню дій тощо.

У соціальних мережах взаємодія передбачає обмін символами між акторами, які мають можливість не тільки створювати інформаційні повідомлення, а й споживати інформацію – виступаючи, за термінологією Е. Тоффлера і Х. Тоффлера, в якості “prosumer” (“ПРОТребителя” – рос. мовою) – ті, “хто створює товари, послуги та досвід для власного користування або задоволення, а не для продажу” [13, с. 4]. (ПРОТРЕБИТЕЛЬ – це не тільки СПОЖИВАЧ, а ВИРОБНИК + СПОЖИВАЧ інформації).

Щоб взаємодіяти, користувачі соціальної мережі повинні інтерпретувати значення й наміри інших – це здійснюється за допомогою процесу,

---

¹ Історія соціальних мереж почалася в 1995 р. з американського порталу Classmates.com, проте їх бум припадає на 2003–2004 рр., коли були запущені LinkedIn, MySpace и Facebook. Популярність соціальних мереж у сучасному світі наочно демонструють такі дані: для досягнення аудиторії в 50 млн радіо знадобилося 38 років, телебаченню – 13 років, Інтернету – 4 роки, а Facebook додав 100 млн користувачів за 9 місяців. Частка користувачів соціальних мереж в Україні за останні 3 роки зроста майже в 6 разів. У найпопулярніших соціальних мережах (ВКонтакте, Однокласники, Facebook) зареєстровано понад 30 млн українських акаунтів [11].

який Дж. Мід визначив як “прийняття ролі” [9, с. 290]. Віртуальні соціальні мережі не обмежують індивіда в його потребі належності до певної соціальної групи, незалежно від об’єктивних показників відповідності їй. Мережеве співтовариство й індивід (соціальне “Я”) конструюються в сукупності процесів міжіндивідуальних взаємодій. Походження “Я”, таким чином, цілком соціальне, а головна його характеристика – здатність ставати об’єктом для самого себе. У соціальній мережі специфіка самооб’єктивізації має свої особливості: якщо в реальному середовищі кожному суб’єкту присвоюється свій статус на рівні внутрішніх самовідчуттів індивіда, який відповідає дійсності (друг дитинства, товариш, кращий друг тощо), то термін “друг” у віртуальних мережах – НЕ відповідає дійсності; а процес самоідентифікації користувача мережі в цьому аспекті відповідає прийняттю ролі відповідно до своїх індивідуальних уявлень через візуалізацію образів, завдяки розміщеній текстовій інформації про себе тощо.

Можливість задоволення потреб виступає мотивувальним фактором самоідентифікації, тобто поширення своєї, або запозичення іншої ідентичності. Згідно з пірамідою А. Маслоу, самовираження є вищою потребою людини, випереджаючи визнання та спілкування. Соціальна взаємодія є основною життєвою потребою людини, оскільки людина, лише взаємодіючи з іншими людьми, може задовольнити більшість своїх потреб та інтересів, реалізувати свої ціннісні й поведінкові інтенції. Соціальні мережі стали свого роду “інтернет-притулками”, де кожен може знайти технічну та соціальну базу для створення свого віртуального “Я”. При цьому кожен користувач має можливість не просто спілкуватися та створювати, а й ділитися плодами своєї творчості з багатомільйонною аудиторією соціальної мережі, тобто виступати як “виробник” інформації. У цьому контексті, за концептуалізацією Н. Лумана, соціальні мережі можна розглядати як аутопоетичну, самореферентну систему, тобто таку, що сама відтворюється. Важливою особливістю віртуального спілкування, є те, що воно стимулює комунікативні процеси. Н. Луман вважає, що суспільство розвивається за допомогою комунікативних актів шляхом постійного відтворення комунікації [15, с. 331].

Соціальна мережа складається з деякого числа людей, у ній є особливий набір зв’язків між цими людьми, саме зв’язки та їх поєднання найважливіші – вони дають змогу такій групі робити те, що роз’єднаним людям не під силу. Зв’язки пояснюють, чому ціле виявляється більше важливим, ніж його складові, а конкретне поєднання зв’язків – ключ до розуміння роботи соціальних мереж.

Соціальні мережі мають емерджентні властивості – це властивості цілого, що виникають завдяки взаємодії та взаємозв’язку її частин. Н. Крістакіс та Дж. Фаулер у книзі “Пов’язані однією мережею. Як на нас впливають люди, яких ми ніколи не бачили” досліджують емерджентність, порівнявши її з пирогом: жоден інгредієнт пирога не має смаку всього пи-

рога. Також його смак не складається зі смаків, використаних при його приготуванні продуктів, тобто це не щось середнє між, наприклад, смаком борошна та яєць. Смак пирога – це щось більше. Це і не просто сума смаків його інгредієнтів” [5]. Аналогічно, знання законів соціальних мереж дає нам змогу зрозуміти, як насправді вже на прикладі людської спільноти – ціле виявляється більшим від суми своїх складових.

Соціальні мережі є відображенням в Інтернеті спільнот людей, представлених у реальності. У середині цих віртуальних об’єднань люди взаємодіють частіше за допомогою письмового спілкування. Важливим аспектом у реальному спілкуванні є ті емоції та почуття, які ми передаємо нашому співрозмовнику, виявляючи тим самим почуття симпатії або ж антипатії щодо до нього. Часто ми можемо зрозуміти ставлення людини до себе через ті емоції, які наявні під час спілкування. Важко визначити ставлення людини до себе, не знаючи реальних думок і намірів людини, не спостерігаючи її настроїв, просто читаючи “сухий” текст в Інтернеті. Співрозмовники не можуть бачити одне одного, а отже, вони не можуть повною мірою розкрити весь зміст листування. Соціальна мережа полегшує можливість анонімності, це відбувається завдяки тому, що людина не бачить реального співрозмовника, вона лише уявляє його, тобто листування вибудовується на рівні внутрішніх образів. Ці образи створюються з фотографій, побачених на сторінці, зі спогадів тембру голосу, якщо розмова була в реальності, тощо. Одним з основоположних аспектів відмінності віртуальної й реальної взаємодії є вищий рівень свободи віртуальної ідентифікації. Створюючи сторінку в соціальній мережі, користувач має свободу вибору при вказівці свого імені, статі, віку, зовнішності. У більшості мережевих спільнот передбачено реєстрацію користувачів з наданням індивідом інформації про себе для ідентифікації. Проте при віртуальній комунікації в більшості випадків користувачі вказують деякі достовірні дані, хоча мають можливість обмежувати інформацію про себе до бажаного рівня. Вказівка достовірних персональних даних, на наш погляд, безпосередньо пов’язана з метою користувача під час створення сторінки в соціальній мережі. Вищий ступінь свободи віртуальної ідентифікації тісно пов’язаний з такими важливими аспектами відмінності віртуальної та реальної комунікації, як ступінь психоемоційної напруженості й характер самопрезентації. Якщо досвід взаємодій в реальному світі та конструювання на підставі цього досвіду певних ідентичностей безпосередньо пов’язаний з фактором психоемоційного навантаження, то у віртуальному світі це навантаження значно знижується, що дає змогу виконувати дії, на які користувач може бути не здатний у реальному світі. Згідно з концепцією “боротьби ідентичностей” Р. Фогельсона [14, с. 67–109], процеси ідентифікації відбуваються в контексті співвідношення реальної, ідеальної (позитивної), негативної й пропонованої ідентичності особистості. На думку А. Мельникова, “боротьба ідентичностей полягає в тому, що індивід праг-

не скоротити розрив між реальною та ідеальною ідентичністю й збільшити розрив між реальною та негативною ідентичністю. Тобто позитивні віртуальні образи на персональних сторінках соціальних мереж можуть бути не просто спотворенням або неадекватним поліпшенням свого “Я” порівняно з реальною ідентичністю, але висловлювати автентичні й з низки умов приховані в реальних соціальних взаємодіях сторони особистості” [8, с. 259–265].

Серед проблемних аспектів у контексті Інтернет-комунікацій В. Римський називає відсутність невербальної складової взаємодії, спотворення сенсу повідомлень, маніпулювання свідомістю аудиторії, Інтернет-залежність [12, с. 86–96]. На думку китайських учених F. Lin, Y. Zhou, Y. Du, L. Qin, Z. Zhao, зловживання Інтернетом може завдати шкоди мозку: за даними проведеного дослідження у 17 підлітків, які страждають від інтернет-залежності, було виявлено структурні й функціональні зміни в тій частині мозку, яка відповідає за когнітивно-інтелектуальні здібності та прийняття рішень [3]. Британський професор С. Грінфілд вважає, що соціальні мережі роблять людей безвідповідальними і сприяють розвитку інтернет-алкоголізму в Європі. Результати досліджень 14 тис. студентів Мічиганського університету (користувачів соціальних мереж) виявили істотний спад здатності до співчуття. На думку дослідниці, “дитина, вихована на соціальних мережах, втрачає навички міжособистісного спілкування – вона не вчиться червоніти, піклуватися, давати спонтанну емоційну реакцію, а головне – отримувати негайну відповідь від співрозмовника й будувати реальний діалог. Адже наш мозок працює так, що враження про людину ми на 70% складаємо з невербальної інформації, яку складно отримати, спілкуючись через месенджер” [2]. С. Грінфілд виділяє ще одну небезпеку взаємодії в соціальних мережах – “більшість віртуальних дій не мають незворотних наслідків. Сторінки в соціальних мережах можна редагувати, коментарі – видаляти і додавати, вмираючи в комп’ютерній грі, у більшості випадків можна відновити свій персонаж і продовжити. У житті це не так, але, виховуючи мозок в середовищі, де дії не тягнуть за собою наслідків, ми отримуємо людину, яка не вміє адекватно оцінювати ризики” [2].

Проте, на нашу думку, незважаючи на застереження вчених, динаміка поширення соціальних мереж свідчить про досить великі темпи зростання їх користувачів по всьому світу, а отже, – і віртуальної взаємодії.

Висновки. Сучасні соціальні мережі – це певний процес трансформації звичних форм спілкування за допомогою віртуальної реальності. Дослідження взаємодії між людьми у віртуальному просторі викликає питання про специфіку процесу взаємодії в соціальних мережах. Визначаючи специфіку процесу взаємодії в мережевому співтоваристві, необхідно виділити такі відмінні ознаки, як багаторівневу взаємодію, багатоканальність, опосередкованість зв’язку й відкритість, емерджентність, можливість практично необмеженого розширення групи спілкування, чого важко досягти поза віртуальною взаємодією.

Список використаної літератури

1. Бердник Е. А. Методологические основания использования понятия “сеть” в социологии / Е.А. Бердник // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Харків : Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 91–94.
2. Гольман Н. Интервью с Сьюзан Гринфилд, профессор (Британия): Ребенок, воспитанный на социальных сетях, теряет способность к сопереживанию [Электронный ресурс] / Н. Гольман // Theoria&Practice. – Режим доступа: http://www.redactor.in.ua/media_new/2369.html.
3. Исследование: интернет-зависимость ведет к повреждениям мозга [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hghltd.yandex.net/yandbtm?fmode=inject&url=http%3A%2F%2Fpoliticon1.at.ua%2Fforum%2F67-2039-1&tld=ua&lang=ru&t>.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс ; пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – Москва : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
5. Кристакис Н. Связанные одной сетью. Как на нас влияют люди, которых мы никогда не видели [Электронный ресурс] / Николас Кристакис, Джеймс Фаулер. – Режим доступа: <http://www.alpbook.ru/popular-science-and-cognitive-literature/associated-with-one-network-how-to-we-affect-the-people-we-39-ve-never-seen>.
6. Латур Б. Наука в действии: следуя за учеными и инженерами внутри общества / Бруно Латур. – Санкт-Петербург : Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2013. – 414 с.
7. Лобовікова О. О. Соціальні мережі як феномен інформаційного суспільства / О.О. Лобовікова, А.С. Мельніков // Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія соціологічна : зб. наук. праць. – Львів : Вид-во Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2011. – Вип. 5. – С. 154–160.
8. Мельніков А. С. Виртуальные и реальные идентичности в сетевых коммуникациях / А. С. Мельніков, О. О. Лобовікова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Харків : Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 259–265.
9. Мид Дж. Г. Избранное : сб. переводов / Дж. Г. Мид ; сост. и пер. В. Г. Николаев. – Москва : РАН. ИНИОН, 2009. – 290 с.
10. Назарчук А. В. Социальное время и социальное пространство в концепции сетевого общества / А. В. Назарчук // Вопросы философии. – 2012. – № 9. – С. 56–66.
11. Названы самые популярные социальные сети в Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tech.obozrevatel.com/testdrive/36728-nazvaniy-samyie-populyarnyie-sotsialnyie-seti-v-ukraine.htm>.
12. Римский В. Воздействие сети Интернет на социальную активность, формирование и развитие идентичностей / В. Римский // Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. – 2009. – № 1 (99). – С. 86–96.
13. Тоффлер Э. Революционное богатство: как оно будет создано и как оно изменит нашу жизнь [Электронный ресурс] / Э. Тоффлер, Х. Тоффлер. – Москва : АСТ, 2008. – Ч. VI. Протребление. – Гл. 23. Скрытая половина. – Режим доступа <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/4015/>.
14. Fogelson R. Person, Self, and Identity / R. Fogelson // Psychological Theories of the Self. – New York : Plenum Press, 1982. – P. 67–109.
15. Luhmann N. Ecological Communication / N. Luhmann // The polity Reader in Social Theory. – Cambridge : Polity Press, 1994. – P. 326–342.

Стаття надійшла до редакції 14.08.2014.

Лобовікова Е. А. Специфика взаимодействия в социальных сетях

В условиях становления информационного общества изменился характер общественных взаимодействий – они стали более разнообразными, большинство из них не за-

висят от пространственной близости и могут обеспечиваться средствами дистанционной коммуникации. Большую роль в формировании и поддержании этой формы социальнойности играет Интернет и создание виртуальных социальных сетей. Особенностью взаимодействия в социальных сетях является многоуровневость, опосредованность связи, открытость, эмерджентность, возможность практически неограниченного расширения группы общения, что является труднодостижимым вне виртуального общения.

Ключевые слова: социальные сети, взаимодействие, сетевая реальность, информационное общество.

Lobovikova O. Specificity of Interaction in Social Networks

Social Network is a new reality in the information space, and because of their novelty there is a need of their sociological interpretation, the urgency of which is associated with increased rates of the social processes. The concept of "social network" has several meanings in the conceptual and categorical apparatus of sociology. However, with the advent of the Internet and the proliferation of a new type of social networking sites a narrower meaning of the term appeared in sociology: namely, its understanding as a web service that provides communication capability of large groups of people and their association in virtual communities of interest. Feature of the construction of social networks is that their content is filled by the users themselves, and besides dialogue and communication among the actors, they have the opportunity to consume media content and a whole range of entertainment products (music, video, games, etc.).

Social networks are the online reflection of the communities of people existing in reality. Within these virtual associations people interact with each other more often by means of written communication. An important aspect of real communication are the emotions and feelings that we pass on to our interlocutor, thus showing sympathy or antipathy towards him. So to determine the relationship of man to himself, without knowing the real thoughts and intentions of the person and without watching his mood, simply by reading "dry" text on the Internet is difficult.

Social network facilitates the ability of anonymity, this is due to the fact that people can not see the real interlocutor, they just imagine him, that is, all correspondence is built on the level of internal images.

Modern social network is a process of transformation of the usual forms of communication through virtual reality. The peculiarity of this communication is associated with a limited ability to use non-verbal means of communication, which leads to difficulties of emotional perception and reception of full information. A significant drawback of social networking is the lack of non-verbal ways of communicating that lead to the difficulty of emotional perception and production of complete information, and the huge advantage of this type of communication is the ability to virtually unlimited expansion of communication, which is difficult to achieve outside the virtual interaction.

Key words: social networks, interaction, the network reality, information society.

УДК 316.2

К. В. ХИЖНЯК, О. В. ХИЖНЯК

КОМУНІКАТИВНИЙ ТРЕНІНГ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ КРОСКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Статтю присвячено проблемі підвищення ефективності кроскультурної комунікації за допомогою комунікативних тренінгів. Оволодінню новими інформаційно-комунікативними технологіями сприяють різноманітні за цілями, завданнями, формами проведення комунікативні тренінги. Вони мають особливості порівняно з базовими комунікативними тренінгами. Ефективний тренінг вимагає чіткого визначення мети та її конкретизації в завданнях, врахування специфіки аудиторії та комунікативних бар'єрів у процесі крос-культурної комунікації. Комунікативний тренінг перетворюється на маніпулятивну технологію, якщо його учасники не обізнані з його явними та латентними функціями. Набув подальшого розвитку розгляд комунікативних тренінгів як технології подолання комунікативних драм.

Ключові слова: комунікативний тренінг, кроскультурна комунікація, кроскультурний шок, комунікативне знання, комунікативна здатність, комунікативна компетентність.

У сучасному глобалізованому світі комунікація на перетині різних культур стала невід'ємним компонентом функціонування й розвитку багатьох сфер людського життя. Обміни викладачами і студентами у сфері освіти, діяльність транснаціональних корпорацій, міжнародний туризм, спорт тощо – ці галузі діяльності потребують ефективних комунікацій, що дають змогу досягти своєї мети в полікультурному середовищі. За цих умов важко переоцінити значення комунікативної компетентності індивідів (груп), і саме цим пояснюється зростання популярності комунікативних тренінгів.

Слід зазначити, що крос-культурна комунікація – відносно новий об'єкт комунікативного тренінгу. Існує думка, що вона, на відміну від публічної, міжособистісної, професійної комунікації не є однією зі сфер комунікації як такої, адже "...в ній у загостреному вигляді виявляються всі істотні, вузлові проблеми комунікації. У результаті крос-культурної комунікації відбувається усвідомлення людиною своєї належності до якої-небудь групи, що дає їй змогу визначити своє місце в соціокультурному просторі й вільно орієнтуватися в навколишньому світі... "Поняття кроскультурна комунікація використовують у декількох значеннях, що зумовлено етапом становлення міжкультурної проблематики і пошуком адекватного терміна-номінації; як предмет наукового дослідження кроскультурна комунікація належить різним школам і напрямам; кроскультурна комунікація – це сфера соціальної реальності, змістом якої є процес взаємодії культур; кроскультурна комунікація орієнтована на взаємопроникнення культурно-ко-

мунікативних сенсів, досягнення взаєморозуміння з урахуванням і збереженням “національної картини світу”, але одночасно відбувається і їх взаємозбагачення в соціокультурному й духовному плані; кроскультурна комунікація – це динамічний процес, який має свою структуру, сутнісні характеристики, що розкривають механізми взаємодії культур, які здійснюються в різних формах міжкультурних зв’язків від індивідуально-групового рівня до міждержавного” [6, с. 203]. Комунікативний тренінг як явну функцію має забезпечення готовності індивідів і груп до кроскультурної комунікації. Латентною функцією такого тренінгу може бути забезпечення позитивного й безконфліктного сприйняття Іншого.

Проблеми комунікативного тренінгу активно розробляють науковці. Так, І. Мальханова [6], О. Сидоренко [9], Г. Моніна та О. Лютова-Робертс показали, як протистояти маніпуляції в ході тренінгів [5], Г. Грачов та І. Мельник [2] розкрили окремі питання щодо протистояння маніпуляції в ході тренінгів за допомогою використання різних способів і технологій інформаційно-психологічного впливу. Ключовою проблемою комунікації стає діалог, який розуміють як форму конструювання соціальної реальності [10]. Не викликає сумнівів необхідність організації тренінгів для навчання діалогового спілкування. Однак залишається невизначеність щодо ролі комунікативного тренінгу в царині кроскультурних комунікацій.

Мета статті – розкрити особливості комунікативного тренінгу як технології підвищення ефективності кроскультурної комунікації.

Комунікативний тренінг покликаний готувати його учасників до інформаційного обміну та враховувати багаторівневу структуру комунікативного знання. За такого підходу вважають, що найбільш широким поняттям є “комунікація”, а інформаційний обмін є його синонімом. Видовим поняттям комунікації є “соціальна комунікація”, яка описує інформаційний обмін у суспільстві в конкретних умовах часу та простору. Поняття “спілкування” є більш вузьким, воно означає різновид соціальної комунікації.

Змістовне наповнення комунікативного тренінгу має враховувати ознаки міжкультурності, які включають “відмінність людини і машини, гендерні, вікові, культурно-освітні, світоглядні, соціально-статусні, особистісні, сімейні, діалектико-мовні, ситуативні характеристики носіїв мов і культур” [3, с. 71]. Дослідники виділяють такі категорії (структурні ознаки), за якими культури відрізняються один від одного: “1) національний характер, базисна особистість; 2) сприйняття навколишнього світу; 3) переживання часу; 4) переживання простору; 5) мислення; 6) мова; 7) невербальні способи спілкування; 8) ціннісні орієнтації; 9) зразки поведінки: звичаї, норми, ролі; 10) соціальні групи і відносини” [14, с. 842].

Проявом неефективної кроскультурної комунікації є кроскультурний шок, який багато в чому провокує культурна дистанція, точніше, її суб’єктивне сприйняття. Тому серед завдань комунікативного тренінгу неминуче мають бути вправи (техніки) зі скорочення культурної дистанції між носія-

ми різних культур. Одним з таких способів (технологій) є формування в ході комунікативного тренінгу лінгвістичної компетентності індивіда, що сприяє взаєморозумінню носіїв різних культурних кодів. Досягнення взаєморозуміння можливе за участі індивіда в дійсних чи уявних комунікативних діях, у ході яких повідомлення (“вербальне або невербальне висловлювання, артефакт, людське встановлення або уривок тексту”) вживають таким чином, що “виявляється зрозумілим для того, хто говорить, для слухачів і випадково присутніх при цьому членів тієї ж мовної спільноти” [13, с. 38].

За допомогою комунікативних тренінгів можливе подолання комунікативних драм, які на практиці поділяють на п’ять драм: драма слухання (вміння слухати Іншого), драма розуміння (вміння зрозуміти Іншого), драма дії (вміння діяти відповідно до свого розуміння), драма самовираження (вміння виражати свої думки й почуття), драма емоційності (вміння регулювати емоційне напруження у взаємодії з представником іншої культури) [9, с. 75]. Наведений перелік драм, на наш погляд, не є вичерпаним, а може бути доповнений драмами, породженими станом кризової свідомості, якій притаманні неусталеність, суперечливість. Наприклад, ідеться про драму інертності (небажання подолати негаразди в процесі комунікації, наприклад, відсутність мотивації до вивчення мови, історії та культури того середовища, в якому індивід планує перебувати постійно або тимчасово), драму догматизму (відсутність бажання позбутися застарілих уявлень, поглядів).

На практиці використовують такі види комунікативних тренінгів:

1) професійний комунікативний тренінг, що призначений для працівників професій, в основі яких лежить спілкування з людьми (управлінці, продавці, викладачі, працівники сфери обслуговування та ін.);

2) комунікативний тренінг, що слугує для побудови відносин з протилежною статтю;

3) Комунікативний тренінг для певної вікової групи, призначений для людей, які внаслідок вікових змін стикаються з різними труднощами в спілкуванні (підлітки, люди середнього віку, літні люди);

4) комунікативний тренінг для відпрацювання поведінки в екстремальній або кризовій ситуації (захоплення в заручники, пресинг з боку колег, однокласників, родичів, тиск начальства та ін.);

5) базовий комунікативний тренінг для будь-якої людини, якщо в неї виникають будь-які труднощі при спілкуванні. Він лежить в основі всіх комунікативних тренінгів незалежно від специфіки [4].

Під комунікативним тренінгом, який спрямовано на кроскультурні комунікації, розуміють вид тренінгу, метою якого є відпрацювання навичок ефективної комунікації, формування в індивідів і груп відповідної кроскультурної компетентності.

Ми спираємося на такі структурні елементи комунікативної компетентності, як комунікативна здатність, комунікативні вміння, комунікативне знання. Комунікативне знання – це різноманітне знання про комуніка-

цію, яке включає знання: 1) сутності, видів, закономірностей розвитку комунікації; 2) комунікативних методів і прийомів, їх можливостей і обмежень; 3) найбільш ефективних форм, методів комунікації відносно різних індивідів, груп і різних ситуацій; 4) міри розвитку комунікативних умінь у індивідів і груп; 5) методів і прийомів комунікації, до яких готові або не готові окремі індивіди (групи) [9, с. 67]. Комунікативну здатність зазвичай розглядають, з одного боку, як природну обдарованість людини в спілкуванні, а з іншого – як комунікативну результативність, яка виявляється в здатності виконувати комунікативні завдання тієї або іншої складності в різних конкретно-історичних полікультурних ситуаціях [9, с. 66].

Серед складників кроскультурної компетентності найчастіше виділяють три категорії знань: 1) афективні (до них належать емпатія й толерантність, що створюють психологічне підґрунтя для продуктивної міжкультурної взаємодії), 2) когнітивні (до їх складу входять етноцентризм та етнокультурний релятивізм, що є важливою умовою адекватної інтерпретації іншомовної поведінки для запобігання міжкультурним бар'єрам та зміні власної поведінки під час спілкування); 3) процесуальні (являють собою стратегії, що використовуються під час міжкультурної взаємодії та спрямовані на її ефективне встановлення, пошук спільних культурних компонентів, розуміння й розпізнавання непорозумінь, упровадження досвіду попередніх контактів [8].

Ефективний тренінг вимагає чіткого визначення мети і її конкретизації в завданнях. Наприклад, завданнями тренінгу можуть бути: відпрацювання навичок самопрезентації; навичок ведення групової дискусії; навичок публічного виступу; уміння вести ділову бесіду; уміння знижувати емоційне напруження під час бесіди (переговорів), встановлювати контакт із співрозмовником. Базові компетенції, набуті в ході такого тренінгу, полягають у навичках "...ефективно організовувати і проводити групову дискусію; успішно виступати перед численною аудиторією; контролювати й управляти увагою аудиторії; упевнено почуватися в діловому спілкуванні; ефективно застосовувати комунікативну техніку; створювати умови для виникнення партнерських відносин; досягати узгодженого із співрозмовником рішення" [1].

У комунікативному тренінгу важливим є мовне питання. Мова – провідний засіб комунікації, у комунікативному процесі вона виступає засобом пізнання навколишнього світу, інструментом мислення, що дає змогу надавати образам певних значень і знаків; передачі накопиченого досвіду й знань. Володіння мовою країни перебування допомагає уникнути кроскультурних помилок нерозуміння, що виникають під час роботи через перекладача. Знання мови істотно прискорює й полегшує процес налагодження побутових знайомств і професійних контактів. Дослідники відзначають роль англійської мови, особливо в міжкультурному політичному діалозі: "Створюючи політичну картину світу, ідентифікуючи її засобами англійської мови, відправник повідомлення впливає на численну англійськомовну аудиторію. Важливо, що міжкультурний політичний діалог – це не лише

спілкування політиків: формування світогляду, ціннісних установок соціуму, він актуалізується не лише офіційним інституціональним політичним дискурсом, а й неінституціональним – публіцистикою, дорожніми замітками тощо. Неінституціональний дискурс дає змогу виявляти зони непорозуміння і конфліктності, що, у свою чергу, сприяє ефективному міжкультурному політичному діалогу” [12, с. 48]. Процес комунікативного тренінгу має важливу особливість: у ході його проведення кроскультурні взаємодії відбуваються в певних межах, як правило, не з носіями культурних відмінностей, а в навчальному середовищі, де відпрацьовуються відповідні комунікативні компетенції.

У процесі тренінгу його учасникам можна запропонувати такі завдання:

1. Спираючись на основні культурні відмінності, проаналізуйте, якою мірою Ви відповідаєте образу типового представника вашої країни. Чи змогли б Ви працювати зі співробітником, що має протилежні характеристики?

2. Згадайте, чи доводилося Вам відчувати коли-небудь культурний шок. Як Ви реагували? Чи мали Ви можливість передбачити і запобігти його? Як Ви вважаєте, чи можна відчути культурний шок, коли Ви просто мандруєте по Вашій країні?

3. Складіть перелік чинників, які сприяють виникненню кроскультурного шоку і реверсивного культурного шоку.

4. Запропонуйте кілька способів подолання або мінімізації проблеми зворотнього переходу з однієї культури в іншу (реверсивний культурний шок).

Теоретико-методологічною підставою для організації та проведення комунікативних тренінгів, орієнтованих на ефективну кроскультурну комунікацію, можуть стати теорія високо- і низькоконтекстуальних культур Е. Холла і теорія культурної грамотності Е. Хірша. Так, висококонтекстуальні культури відрізняє: невиражена, прихована манера мовлення, багатозначні й численні паузи; серйозна роль невербального спілкування та вміння “говорити очима”; зайва надмірність інформації, оскільки для спілкування досить первісних фонових знань; відсутність відкритого висловлення невдоволення при будь-яких умовах і результатах спілкування. Для низькоконтекстуальних культур характерні такі ознаки: пряма і виразна манера мовлення; незначна частка невербальних форм спілкування; чітка оцінка всіх обговорюваних тем; оцінка недомовленості як слабкої інформованості співрозмовника; відкрите вираження невдоволення. У конкретних ситуаціях спілкування Е. Хірш виділяє такі рівні міжкультурної компетенції, які стають пріоритетними в комунікативному тренінгу: необхідний для виживання; достатній для входження в чужу культуру; забезпечує повноцінне існування в новій культурі – її “привласнення”; що дає змогу повною мірою реалізувати ідентичність мовної особистості [11].

Висновки. Комунікативний тренінг конструє певну модель комунікації, тобто схематизоване, спрощене відображення реального комуніка-

вного процесу, він стає необхідним інструментом вивчення та управління комунікативним процесом. Комунікативний тренінг перетворюється на маніпулятивну технологію, якщо його учасники не обізнані з його явними та латентними функціями. Ціннісний контекст комунікативного тренінгу полягає в пропаганді мультикультурності, обґрунтуванні логіки та причин переходу від монокультурної людини до мультикультурної. Причому мультикультурність виявляється не тільки в зовнішніх, а й у внутрішніх комунікаціях.

Відомо, що історія розвитку комунікації пов'язана з розвитком засобів передачі інформації, вона зазнала три комунікативні революції: винахід писемності; винахід друкарського верстата (початок "ери Гуттенберга"); розвиток електронних мас-медіа. У подальшому доцільним є вивчення ролі тренінгів у підвищенні ефективності комунікацій у віртуальному світі, експансію яких людство наразі переживає.

Список використаної літератури

1. Базовый тренинг коммуникативных навыков менеджера [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://prioritet.webstolica.ru/treningi/bazovyj-trening-kommunikativnyh-navykov-menedzhera>.
2. Грачев Г. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / Г. Грачев, И. Мельник. – Москва : Алгоритм, 2002. – 112 с.
3. Зинченко В. Г. Словарь по межкультурной коммуникации. Понятия и персоналии / В. Г. Зинченко, В. Г. Зусман, З. И. Кирнозе, Г. П. Рябов. – Москва : Флинта : Наука, 2010. – 136 с.
4. Коммуникативный тренинг [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://targetrening.by/kommunikativnyiy-trening/>
5. Моница Г. Б. Коммуникативный тренинг (педагоги, психологи, родители) / Г. Б. Моница, Е. К. Лютова-Робертс. – Санкт-Петербург : Речь, 2007. – 224 с.
6. Мальханова И. А. Коммуникативный тренинг / И. А. Мальханова. – Москва : Академический проект, 2006. – 165 с.
7. Недосека О. Н. Понятие "кросскультурная коммуникация" в современном гуманитарном знании / О. Н. Недосека // Вектор науки ТГУ. – 2011. – №. 4 (7). – С. 201–203.
8. Садохин А. П. Межкультурная компетенция и компетентность в современной коммуникации / А. П. Садохин // Общественные науки и современность. – 2008. – № 3. – С. 156–166.
9. Сидоренко Е. В. Тренинг коммуникативной компетентности в деловом взаимодействии / Е. В. Сидоренко. – Санкт-Петербург : Речь, 2008. – 208 с.
10. Социальные коммуникации: профессиональные и повседневные практики : сб. ст. / под ред. В. В. Васильковой, В. В. Козловского, А. М. Хохловой. – Санкт-Петербург : Интерсоцис, 2010. – Вып. 3. – 214 с.
11. Теории межкультурной коммуникации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/teorii-mezhkulturnoy-kommunikacii.html>.
12. Тормошева В. Международная коммуникация в политическом дискурсе Ю. Хабермаса: прагматический аспект / В. Тормошева // Власть. – 2014. – № 10. – С. 46–51.
13. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – Санкт-Петербург : Наука, 2000. – 380 с.
14. Эффективная коммуникация: история, теория, практика : словарь-справочник / отв. ред. М. И. Панов. – Москва : КРПА Олимп, 2005. – 960 с.

Стаття надійшла до редакції 06.08.2014.

Хижняк К. В., Хижняк А. В. Коммуникативный тренинг как технология повышения эффективности кросскультурной коммуникации

Статья посвящена проблеме повышения эффективности кросскультурной коммуникации с помощью коммуникативных тренингов. Овладению новыми информационно-коммуникативными технологиями способствуют разнообразные по целям, задачам, формам проведения коммуникативные тренинги. Они имеют особенности по сравнению с базовыми коммуникативными тренингами. Эффективный тренинг требует четкого определения цели и ее конкретизации в задачах, учета специфики аудитории и коммуникативных барьеров в процессе кросскультурной коммуникации. Коммуникативный тренинг превращается в манипулятивную технологию, если его участники не осведомлены о его явных и латентных функциях. Получило дальнейшее развитие рассмотрение коммуникативных тренингов как технологии преодоления коммуникативных драм.

Ключевые слова: коммуникативный тренинг, кросскультурная коммуникация, кросскультурный шок, коммуникативное знание, коммуникативная способность, коммуникативная компетентность.

Khyzhnyak K, Khyzhnyak A. Communication Training as Technology Increase the Efficiency of Communication Cross-Cultural

The article deals with the problem of increasing the efficiency of cross-cultural communication using communication trainings. Variety of objectives, tasks, forms of communication trainings contribute to the acquirement of new information and communication technologies. A type of training, the purpose of which is to develop effective communication skills is understood as communication training. At the same time, trainings, promoting effective cross-cultural communication, have features in comparison with the basic communication training. The process of communication training has a special feature: intercultural interactions occur within a certain framework and are focused on practicing communication skills in the learning environment. Effective training requires a clear definition of the objective and its concretization in problems, consideration of the specific audience and communication barriers in the process of cross-cultural communication. Cross-cultural communication is regarded as an area of social reality, in which the interaction of different cultures is a relevant part. Communication training prepares its participants for cross-cultural communication, which focuses on the interpenetration of cultural and communicative meanings, mutual understanding and taking into account the preservation of cultural identity.

The emergence of new means of communication in the process of communicative revolutions does not cancel the leading role of language as the primary means of human communication. It updates the role of language in the formation of communicative competence. The author has shown that communicative training is turning into a manipulative technology if the participants are not aware of its overt and latent functions. The consideration of communication training as a technology to overcome communicative dramas has been developed. It has been shown that effective communication training as a theoretical and methodological framework can be based on a number of conceptual positions, such as on the theory of high and low-contextual cultures by E. Hall, a theory of cultural literacy by E. Hirsch. Causes of cross-cultural communication are most often explained by using concepts such as perception, stereotyping and ethnocentrism. Therefore, the goal of communication training becomes preparing its participants for adequate perception of another culture and its carriers, overcoming false stereotypes and ethnocentrism.

Key words: communication training, cross-cultural communication, cross-cultural shock, communicative knowledge, communication skills, communicative competence.

СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 316

Т. Г. АСТАХОВА

ЛІДЕРСТВО: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено розкриттю філософського підходу як комплексного, у вивченні проблеми лідерства, котрий може дозволити здійснити всесторонній аналіз цього явища та з'ясувати основні характеристики, які становлять його сутність. Зорієнтовано увагу на окресленні основних концептуальних ліній до проблеми лідерства з позиції історико-філософського аналізу. Аргументовано, що в сучасних умовах соціально-філософські проблеми лідерства багато в чому співдіють з соціально-економічними та соціально-політичними проблемами. Обмеження проблем лідерства суто філософською чи соціально-психологічною (остання домінує в дослідженнях лідерства) проблематиками – малопродуктивне.

Ключові слова: лідерство, лідер, влада, управління, моделі.

Однією з найбільш значущих проблем у суспільстві завжди була проблема управління, влади та лідерства. Лідерство як один з механізмів інтеграції групової діяльності, коли індивід чи частина соціальної групи поєднує та скеровує дію всієї групи, опікуючої, підтримуючої та приймаючої таке керівництво, зацікавлює широке коло дослідників – істориків, політологів, психологів, соціологів, економістів, філософів. “Лідерство, – зауважував відомий французький політолог Ж. Блондель, – так само давнє, як і суспільство. Воно універсальне та неминуче. Воно існує всюди – у великих та малих організаціях, у бізнесі та релігії, у профспілках та благодійних організаціях, у компаніях та університетах. Воно існує в неформальних організаціях, у вуличних угрупованнях та масових демонстраціях. Лідерство за усіма намірами та цілями є ознакою номер один будь-яких організацій. Для того, щоб існувало лідерство, необхідна наявність групи, й усюди, де виникають групи, з’являється лідерство” [2].

У широкому, соціальному, розумінні лідерство – це здатність впливати на окремі особистості та групи людей, спрямовуючи їхні зусилля на досягнення цілей організації чи лідерства. Лідер (англ. leader – ведучий) – це авторитетний член організації чи соціальної групи, особистісний вплив якого дозволяє йому відігравати суттєву роль в соціально-психологічних, соціально-політичних процесах та ситуаціях, у регулюванні взаємовідносин, взаємодії у колективі, групі, суспільстві.

Багато хто із соціологів намагався вирішити проблему лідерства, проте праці мали розрізнений характер та не складали узагальненої теорії.

Метою статті є розкрити філософський підхід як комплексний у вивченні проблеми лідерства, котрий може дозволити здійснити всесторонній аналіз цього явища та з'ясувати основні характеристики, які становлять його сутність.

Проте, перш за все, необхідно визначити основні концептуальні лінії на окреслену проблему з позиції історико-філософського аналізу.

Ще за часів античності Плутарх, Геродот, Светоній говорять, перш за все, про діяння великих військових діячів, вождів, підкреслюючи їхній високий розум, дух, сильну волю, видатні якості організаторів, спроможних багато що передбачити. Платон звертав увагу на те, що правитель повинен не лише вміти впливати на підлеглих примусом, але й бути здатним переконувати людей. У свою чергу, Аристотель стверджував, що в основі розподілу людей на керівників та підлеглих лежить божественне призначення, за яким одні народжуються для того, щоб керувати, а інші – щоб підпорядковуватися [7].

Слід зауважити, що в історії розвитку філософської думки питанню лідерства та його ролі в управлінні державою приділяв особливу увагу Сократ, який не залишив по собі писаних джерел. Усе, чим можна послуговуватися – це “Діалоги” Платона, “Спогади про Сократа” Ксенофонта та комедія Аристофана “Хмари”.

Сократ наполягав на тому, що опанування знаннями в будь-якій сфері та вміння застосовувати їх на практиці – неодмінна передумова для утримання позиції лідерства. “Ви, мабуть, помічали, – розмірковував він, – що якщо людина некомпетентна, то вона не намагається повчати ні наших арфістів, хористів, танцівниць, ні борців? Усі, хто має в них авторитет, можуть сказати, де вони навчилися своїй справі” [1].

Людство знає три основні форми влади: надана статусом чи рангом, завойована авторитетом особистості чи породжена силою знання. Сократ чітко виокремлював останню. Люди будуть підкорятися тому чоловікові чи жінці, хто знає, що і як робити, особливо за переламних часів. У такому разі, право на керування набувалося б шляхом оволодіння знаннями та практичними навичками. Коли солдат вивчає тактику, лікар – медицину, моряк – мистецтво навігації, а селянин опановує грамотність у сфері сільського господарства, тоді їх також кваліфікували б як лідерів. Вони накопичили необхідні знання та досвід, тим самим спонукаючи до покори людей недосвідчених, принаймні, в їхній сфері.

Для Сократа та його школи, як показує Платон, знання – головний шлях до лідерства. У цьому можна простежити зародження стрижневої теми в західній традиції. Бажання мати освічених правителів, губернаторів, керівників – чоловіків та жінок, котрі мають владу, засновану на знанні та досвіді, а не отриману за правом народження чи статусом у суспільстві – спонукало до заснування шкіл та університетів. Це було джерело, котре епоха Ренесансу перетворила в могутню ріку.

У свою чергу, Ксенофонт, послідовник Сократа, першого у західній Європі великого вчителя у сфері лідерства, проводить думку, що без поваги влада приречена на занепад. Слабким керівником у будь-якій сфері маніпулюють несумлінні підлегли. Тому універсальним виступає принцип, якого дотримуються істинні лідери в усі часи: надихати, заохочувати власним прикладом. Це особливо важливо там, де люди стикаються з труднощами чи небезпекою: вони очікують, що їхні керівники ризикуватимуть та переживати ті самі труднощі, що й вони, або, принаймні, викажуть готовність до цього. Лідери ті, хто ведуть за собою, піднімають дух, зміцнюють мужність для продовження початого.

Окреслене питання також широко розроблялося й у китайській філософії, зокрема у вченні Лао-Цзи. Якщо традиційно лідерство розуміється як влада та домінування над іншими людьми, то Лао-Цзи виділяє абсолютно інший вектор лідерства, який, до речі, найбільш і відповідає на сьогоднішні потреби людської спільноти. Філософ вважає, що людина, події та явища можуть розглядатися тільки в порівнянні з іншими. Дао метафорично уподібнюється воді, символізуючи підкорення та неподоланність. Не варто боротися проти Дао, потрібно пристосуватися до нього, включатися в нього та працювати з ним.

“Найкращі військові начальники не женуться попереду своїх колісниць”, – писав Лао-Цзи [3]. Мислитель у цьому випадку підкреслює, що правитель, наслідуючий Дао, не повинен звеличуватися над іншими або в першу чергу шукати слави. Таким чином, своєю поведінкою мудрець просто відображає реалії суцього в його природному прояві, так як “Дао любить та лікує всі речі, а не використовує їх”.

Мудрець не повинен використовувати силу саме тому, що він має владу. Лао-Цзи мислив про лідера, який діє в духові смирення, не говіркому та не тиснучому:

- мудрецю непритаманна заклопотаність, він слухає тишу;
- він діє без бажання володарювати;
- він живе без наміру стягувати власність;
- він віддає задарма;
- оскільки він не вимагає поваги до себе, завжди її отримує;
- тому мудрець ставить себе позаду всіх, і все таки залишається попереду;
- чи не тому, що він не переслідує жодних особистих інтересів, його особисті інтереси завжди бувають задоволені [3]?
- “Такий правитель приносить користь десяти тисячам людей і все ж задоволений, знаходячись в стані, що зневажається людьми”, – додає Лао-Цзи [3].

Серед найбільш відомих західних шкіл, які здійснили суттєвий внесок у розробку проблеми лідерства, можна виділити: психоаналітичну (З. Фройд, А. Адлер, К. Г. Юнг), яка вивчала несвідомі фактори процесу

лідерства; йельську (Г. Лассуел, Б. Скіннер, У. Уайт), що досліджувала особливості свідомості політичних лідерів; франкфуртську (Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромм) – розробляла концепцію “авторитарної особистості” та аналізувала проблему відносин харизматичних лідерів та їхніх послідовників [6].

Філософські аспекти лідерства успішно розробляли Ф. Ніцше, З. Фройд та їхні послідовники. У своїй волюнтаристській концепції Ф. Ніцше намагався обґрунтувати необхідність створення вищого біологічного типу – людини-лідера, надлюдини, яка б спиралася не на мораль, а на силу. З. Фройд підкреслював, що прагнення до лідерства виявляє себе з пригнічення лібідо (статева слабкість): маса потребує лідера, аналогічного отцю сімейства [9].

З іншого боку, концепція “особистісно-психологічних якостей” трактує лідерство, перш за все, як індивідуально-психологічне явище, яке можна пояснити, виходячи з нього самого. Так, З. Фройд вважав, що пригнічення лібідо (сексуального потягу) може трансформуватися в прагнення до лідерства, домінування та навіть садизму. Неврастенія, що при цьому виникає, може слугувати передумовою того, що індивід починає шукати способи самоствердження та прагнути до лідерства в різноманітних сферах, окрім, звичайно, сексуальної, причому характеризується вкрай нервовою поведінкою, психологічними зривами, бажанням принизити інших на честь викривленого розуміння власного “возвеличення” [9]. Серед послідовників З. Фройда розповсюджена точка зору, що деякі люди у своїй орієнтації на лідерство та наполегливій боротьбі за самоствердження і владу компенсують комплекс неповноцінності, який виник в дитинстві чи юнацькому віці. При цьому лідерство може виступати і як певний вид нетиповості поведінки, що є наслідком невроту, маніакальної параної та інших відхилень психіки.

Філософське обґрунтування лідерству прагнув дати і Ф. Ніцше, який подавав різноманітні процеси власного життя у вигляді модифікацій дії волі до влади та могутності. Проте він вважав, що ролі лідера в найбільшому ступені відповідає вольова та сильна особистість, “надлюдина”, яку не бентежать духовні та моральні цінності та яка звеличується над “звичайною” людиною так само, як та домінує над мавпою. “Мета людства, – стверджував Ніцше, – полягає в його вищих представниках... Людство має невтомно працювати, щоб народжувати великих людей – у цьому, і в нічому іншому, полягає його мета” [7].

Варто підкреслити, що філософський аспект лідерства менш розроблений у порівнянні з психологічним та соціально-політичним. Так, пошук у мережі Інтернет за ключовими лексемами дозволив знайти лише 286 найменувань. Сучасні філософи досліджують лідерство з точки зору аксіологічного аспекту цієї проблеми. На сьогодні ці дослідження розглядаються як найбільш перспективні [4].

Американські джерела з філософських проблем лідерства можна розділити за формою на дисертаційні дослідження, монографії, статті, аудіо-

та відеоматеріали (інтерв'ю та лекції відомих громадських, політичних та релігійних лідерів), а за змістом виділити такі групи:

– лідерство в системі релігійних установ (дисертаційне дослідження Д. Грієва, в якому порушуються проблеми діяльності релігійних лідерів; серед відеоматеріалів, наприклад, *Ideas, Values and the Presidency* // Purdue University Public Affairs Video Archives., 1991., 1 відеокасета (103 хв.), де обговорюються питання ідеалів та цінностей в системі президентської влади; *Quality Leadership and Organizational Change: Thinking About Quality – The Deming Philosophy* // US Chamber of Commerce and Joiner Associates., 1994., 1 відеокасета (113 хв.) – це презентація книги Crawford-Mason C.I., Dobyns L. L. “Thinking About Quality: Progress, Wisdom and the Deming Philosophy”, у якій обговорюються питання необхідності розробки нових програм навчання досягненню успіху в менеджменті, а також індивідуальних змін кожного члена з метою встановлення якісно нової культури взаємовідносин в організації. У якості прикладу можна навести такі: Maldonado R. Oral History Interview // Archive/Manuscript Control., 1988., 3 аудіокасети (3 години); Flowers T.M. Oral History Interview // Archive/Manuscript Control., 1990–1995., 6 аудіокасет (5 годин); Rorheim A. Oral History Interviews // Archive/Manuscript Control., 1989., 4 аудіокасети (3 години). Усі ці автори (Р. Мальдонадо, Т. Флоуерз і А. Рорхейм) є релігійними діячами та у своїх бесідах обговорюють лідерство в системі церковних організацій, проблеми соціального буття й християнської філософії, необхідності виховання молоді в дусі християнських цінностей тощо, наприклад, Griewe D. P. Training Camp Philosophy and Initial Equipping for Lay Pastor Ministry // Moody Bible Institute. Dissertation., 1995.; а також релігійних лідерів у системі малих груп прочан, посилення за рахунок системи лідерства й книга Дж. Клінтона (1992), де розглядаються питання християнського лідерства, філософії та теології. Перш за все, на паритетних началах існують чисельні конфесії. Окрім того і перш за все, церква виступає як форма соціалізації, тобто поєднує людей, є місцем їхнього спілкування, взаємодопомоги, спонукає до індивідуальних пошуків себе та смислу свого існування. Автори, які розробляють системи лідерства в релігійних установах порушують расові, національні та проблеми моралі. Усі ці дослідження мають переважно релігійне спрямування й можуть бути лише частково застосовані у сфері громадського лідерства. Прикладом є концепція “обслуговуючого лідерства” Р. Гринліфа [4];

– лідерство у сфері освіти або освітянське лідерство. Проблемі лідерства у сфері освіти приділяється велика увага, що пов'язано з уведенням прагматичної педагогічної системи Дж. Дьюї, спрямованої на розвиток у дітей, підлітків та молоді самостійності, соціальної активності, громадянських почуттів [4];

– ціннісний аспект політичного та організаційного лідерства. Ця група досліджень з'явилася відносно недавно (приблизно в кінці 70-х рр.

XX ст.) і пов'язана з іменами К. Ходжкінсона, Г. Фейрхольма, Кучмарських та низки інших дослідників, які розглядають моральний аспект лідерства, інтерпретують цінності як найбільш стабільний елемент в системі лідерства й у відносинах “лідер-послідовники”, стверджують необхідність розрізнення понять “лідерство” та “менеджмент”, найбільш активно, у порівнянні з іншими дослідниками, розробляють ідеальні моделі майбутнього лідерства XXI ст. [4].

У цілому можна сказати, що американські філософи на відміну від своїх європейських та вітчизняних колег, приналежних до різних теоретичних напрямів з використанням різних методик, знаходяться під сильним тиском протестантської етики, з одного боку, і філософських систем Г. Пірса, У. Джемса, Дж. Дьюї та їхніх послідовників – з іншого. У своїх дослідженнях вони використовують в основному методологію прагматизму. Власне процеси та адміністрування розглядаються ними як “філософія в дії”, покликана служити життєвій практиці. Лідерські моделі, що розробляються в межах ціннісних теорій, претендують на те, щоб найліпшим чином керувати людьми та допомогти їм найбільш ефективно “злитися з усією сукупністю досвіду”. Останнє може створювати можливість того, що проблеми лідерства розпочинають вивчати з філософськи особливого, а не з економічно загального.

Висновки. У ході дослідження стало можливим резюмувати, що проблемі лідерства притаманні суб'єктно-об'єктні відносини. По-перше, до суб'єктивних факторів лідерства можна віднести особистості самого лідера та його послідовників, відносини між ними та ступінь прихильності тому соціальному колективу, членами якого вони є. По-друге, до об'єктивних умов існування лідерського процесу належить соціальний контекст, який визначається сукупністю соціальних, економічних, політичних та культурних умов, які характеризують соціум у конкретний історичний відрізок часу.

Відповідно до цього, з позиції соціально-філософського аспекту, проблему лідерства можна розглядати як концептосферу, що рухлива та розвивається, як ту, що поєднана з культурним досвідом її носіїв у часі. Тому концептосфера лідерства, розпочинаючи з часів античності і до сьогодення, постійно розвивається, видозмінюється та модернізується. Якщо первинно вона базувалася суто на підході з позиції особистісних якостей (Сократ “лідерство через знання”, Ксенофонт “лідерство як наслідування”, Платон “лідерство через переконання”, Аристотель “лідерство через розподіл влади”, Лао-Цзи “лідерство через пристосовництво”), а пізніше, зі зростанням ролі вивчення психологічних процесів, поглибилася до концепції “особистісно-психологічних якостей” (З. Фройд, А. Адлер, К. Г. Юнг), концепції “авторитарної особи” (Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромм) та набула вигляду лідерських моделей, що розробляються в межах ціннісних теорій.

Та як би там не було, у сучасних умовах соціально-філософські проблеми лідерства багато в чому співдіють з соціально-економічними та соціально-політичними проблемами. Обмеження проблем лідерства “суто” філософською чи соціально-психологічною (остання домінує в дослідженнях лідерства) проблематиками – малопродуктивне. В іншому разі, рівень розуміння суцього підмінюється дослідженнями конкретно-змістовного, а часто й формально-загального.

Список використаної літератури

1. Адаир Д. Психология лидерства / Д. Адаир ; пер. с англ. М. Котельников. – Москва : Эксмо, 2006. – 352 с.
2. Блондель Ж. Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу / Ж. Блондель // Политология вчера и сегодня. – 1992. – Вып. 4. – С. 4–7.
3. Древнекитайская философия. Собрание текстов : в 2 т. – Москва : Мысль, 1972. – 363 с. – Т. 1.
4. Ильин А. Н. Природа лидерской одаренности : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.01 / Ильин Алексей Николаевич. – Уфа, 2012. – 156 с.
5. Карпенко М. В. Понятие лидерства в контексте социогуманитарного знания / М. В. Карпенко // Український науково-теоретичний журнал. – 2008. – № 2. – Т. 11. – С. 17–21.
6. Кудряшова Е. В. Ценности лидерства и лидерство ценностей. Лидерство как предмет социально-философского анализа : монография / Е. Кудряшова, М. Ананченко ; М-во образования и науки Рос. Федерации, Гос. образоват. учреждение высш. проф. образования “Помор. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова”. – Архангельск : Поморский ун-т, 2004 (Правда Севера). – 293 с.
7. Ложкин Г. Лидерство: история и современность / Г. Ложкин, Н. Зубанова // Персонал. – 2001. – № 2. – С. 45–49.
8. Ницше Ф. Так говорил Заратустра / Ф. Ницше. – Харьков : Фолио, 2006. – 286 с.
9. Ольшанский Д. В. Основные теории лидерства / Д. В. Ольшанский // Политическая психология. – 2002. – № 4. – С. 56–62.

Стаття надійшла до редакції 20.08.2014.

Астахова Т. Г. Лидерство: социально-философский аспект

Статья посвящена осмыслению философского подхода как комплексного в изучении проблемы лидерства, который может позволить провести всесторонний анализ данного явления, а также определить основные характеристики, составляющие его сущность. Сконцентрировано внимание на определении основных концептуальных линий относительно проблемы лидерства с позиции историко-философского анализа. Аргументировано, что в современных условиях социально-философские проблемы лидерства часто сопряжены с социально-экономическими и социально-политическими проблемами. Ограничение проблем лидерства сугубо философской или социально-психологической (последняя доминирует в исследованиях лидерства) проблематиками – малопродуктивно.

Ключевые слова: лидерство, лидер, власть, управление, модели.

Astakhova T. Leadership: Social and Philosophical Aspects

The article is devoted to the philosophical approach, as a complex, in the studying of leadership problem, which can allow to carry out a comprehensive analysis of this phenomenon and to identify main characteristics, which constitute its essence. The main idea is oriented on depicting the basic conceptual lines to the problem of leadership from

historical and philosophical analysis positions. It is argued that the problem of leadership inherents subjective and objective relationships. Firstly, the subjective factors of leadership include personality of the leader and his followers, interrelation between them and degree of commitment as a social group, whose members they are. Secondly, to the objective conditions of existence leadership process belongs the social context, which is determined by a combination of social, economic, political and cultural conditions, which characterize the society in a certain historical period.

Accordingly, from the position of social and philosophical aspects, the problem of leadership can be researched as a conceptual sphere, which moves and develops, as one which is connected to the cultural experience its carriers at a certain time. Therefore, conceptual sphere of leadership, starting from ancient times to the present, it is constantly developed, modified and upgraded. If initially it was based purely on the approach from the personal qualities position (Socrates “leadership through the knowledge”, Xenophon “leadership as an imitation”, Plato “leadership through persuasion”, Aristotle “leadership through power sharing”, Lao Tzu “leadership through adaptation”) and later with the increasing role of psychological processes and the study of the concept of “personal and psychological qualities” increased as well (S. Freud, A. Adler, K. Jung), the concept of “authoritarian personality” (T. Adorno, H. Marcuse, E. Fromm) and became leadership models which are developed within the theory of value.

But, due to current conditions of social and philosophical problems of leadership that has some coincidences with the socio-economic and socio-political problems. Limiting the problems of leadership “only” philosophical or social-psychological (the last one dominates in leadership studies) problems – less productive. Otherwise, level of understanding is replaced by researching of specific substantive, and often formally general.

Key words: leadership, leader, power, control, model.

УДК 141.7:316.7:116

В. А. ЛАВРІК

ГЕНЕЗИС ТЕОРЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ РОЗВИТКУ МІСТА

У статті висвітлено основні теоретичні підходи західних і вітчизняних соціологів щодо дослідження соціокультурного простору розвитку міста. Розглянуто генезис уявлень про феномен міста, починаючи з античної філософії й завершуючи сучасними урбаністичними концепціями в соціології. Досліджено парадигмальні традиції генезису теоретичного дослідження соціокультурного простору розвитку міста.

Ключові слова: місто, соціокультурний простір, розвиток міста.

Інтенсивні процеси урбанізації у світі актуалізують необхідність дослідження соціокультурного простору розвитку міста як місця формування та інституціоналізації соціокультурних норм, цінностей, зразків поведінки, соціальної взаємодії, світоглядних систем і способів життя. Соціокультурний простір міста як джерело появи та поширення нових технологій і виробничих відносин у суспільстві постає важливим предметом сучасних соціологічних досліджень. Множинність існуючих підходів і поглядів на проблематику осмислення поняття міста та соціокультурного простору розвитку міста ставить питання про необхідність розглянути генезис, етапи та традиції дослідження соціокультурного простору розвитку міста.

Мета статті – дослідити генезис теоретичного осмислення соціокультурного простору розвитку міста, представлений західними й вітчизняними дослідженнями.

Об'єктом розгляду в цій статті є соціокультурний простір розвитку міста. Предметом – етапи та традиції теоретичного дослідження соціокультурного простору розвитку міста.

У містах здійснюється соціально-історичний процес, відбувається трансформація соціальної структури суспільства та визрівання нових ідей і тенденцій подальшого суспільного розвитку. Історична трансформація соціокультурного простору розвитку міста відображається й у теоретичному осмисленні цього феномена різними науковими школами та їх представниками. Через це постає необхідність у виокремленні етапів генезису теоретичного осмислення соціокультурного простору розвитку міста.

Дослідження соціокультурного простору розвитку міста античними мислителями було зосереджено навколо полісної організації давньогрецьких міст-полісів, які передували виникненню великих держав. Таким чином, Поліси у подальшому стали центрами формування європейської культури. Ксенофонт у своїй праці “Кіропедія” висловив ідею щодо культурної

переваги великих міст над малими (“...мистецтва доведені до високої досконалості у великих містах” [21, с. 187]). Його аналіз переваг культурно-виробничої сфери розвитку міста над селищем став основою для дослідження міста Аристотелем.

Ключовими ідеями для нашої проблеми в Аристотеля виступає отожднення міста-держави – поліса – із суспільством у цілому. Саме Аристотель одним із перших досягнув глобальне значення міста як колискової формування соціальної структури та основ громадянського, “політичного” життя. Аристотелем була започаткована класифікація міст за різними критеріями, ідеальними серед яких він вважав: соціальний склад, розмір території, населення міста, зручність розташування відносно моря, територіальну організацію міста [1, с. 47]. Аристотель заклав фундамент для подальшого розвитку теорії концентричних кіл у просторовій організації міста, яка була розвинута значно пізніше Р. Парком та Е. Берджесом.

У Середньовіччі були привнесені ідеї розмежування світу на “поцейбічний” (тобто профанний, земний) та “потойбічний” (сакральний, світ ідей). Так, Августин Блаженний у своїй праці “Про град Божий” (V ст.) зіставив “град земний” та “град Божий” як діаду “матеріальне – духовне” [6]. Поцейбічний та потойбічний світи були уречевлені через міста. Тому середньовічна філософська думка надала змогу розглядати місто, насамперед, як соціокультурний простір смислів та ідеалів, а не суто територіальне утворення. У праці Августина Блаженного були закладені метафоричні ідеї образу міста, які набули розвитку в картографуванні ідеального світу.

Доба Відродження також надала утопічні теорії міст як прототип для розвитку соціального проектування. Всього налічується близько 200 соціальних утопій того часу, в центрі яких місто як центр формування громадського життя та соціального устрою. Найбільш відомою й зосередженою на соціокультурному просторі міста є праця “Місто Сонця” Т. Кампанелли [19]. Вона відзначена також використанням візуалізації міст через ілюстрації. Візуальне подання соціокультурного простору розвитку міста того часу створило підґрунтя для понятійного відображення бажаних соціальних відносин у суспільстві доби Відродження: зміни правлячих кіл за волею народу, “культ” знання, ідей соціальної рівності. Таким чином, Т. Кампанелла заснував традицію візуалізації соціокультурного простору розвитку міста.

У XVII ст. у Європі починає активно розвиватися культура палацево-паркового будівництва, пов’язана, перш за все, із будівництвом палацевого комплексу Версаля, що створив певну архітектурну моду в Європі того часу. С. Хохлова, аналізуючи його семантичний текст, розділила простір Версаля на дискретний (перервний) та континуальний (безперервний) [44, с. 4]. Таким чином, Версаль став поєднанням двох типів розуміння простору в XVII ст.: ньютонівського (послідовність часу та руху) і лейбніцевського (залежність простору від об’єктів, що знаходяться в ньому). Ці особливості стали відображенням соціально-політичної ситуації того часу та інтелекту-

альної традиції, яка поширювалася й на осмислення соціокультурного простору об'єктів розвитку міста. Мистецтво будівництва палацових комплексів започаткувало появу топічної визначеності соціокультурного простору: від центрів монархічного правління почали поширюватися модні тенденції паркового будівництва та тиражуватися в тих соціальних прошарках, які прагнули до розкоші й двору.

Ґрунтовні, з погляду соціологічного аналізу, підходи до вивчення соціокультурного простору розвитку міста з'являються лише у XVIII ст. Вони ознаменували перехід від географічної та архітектурної парадигми дослідження до парадигми соціальних відносин.

Перехід від аграрного до індустріального виробництва, спричинені цим соціально-економічні зміни у кінці XVIII – на початку XIX ст. зумовили зміну соціальної структури традиційного міста, яке перетворилося на центр промислового розвитку. Об'єктивні зміни призвели до змін в осмисленні соціокультурного простору розвитку міста. Однією з ілюстрацій цих об'єктивних змін стало руйнування фортечних споруд і перетворення європейського міста Відня з міста-фортеці на відкритий соціокультурний простір (символічний перехід від фізично та соціально закритого простору до фізично та соціально відкритого). Отже, якщо в Середньовіччі основним образом міста було місто-фортеця, то в Новий час – відкритий, прозорий простір.

У зазначений період функціонували дослідження, пов'язані з оптимальним проектуванням міського простору, зокрема приділено увагу візуальному проектуванню. Солідаризуючись з Ю. Грибером, який аналізував теорію К. Шмідта, зазначимо, що К. Шмідт вивчив і запропонував моделі кольорового проектування міста, які можуть покращити сприйняття його простору [16, с. 63]. Важливо, що дослідження К. Шмідта заснували традицію наукового вивчення сприйняття візуального образу міського простору.

Потребу в науковому переосмисленні соціокультурного простору розвитку міста в умовах індустріалізації задовольнили праці класиків марксисту. К. Маркс проаналізував історичний процес відокремлення міста від села як основу розвинутого поділу праці [28, с. 365], заклавши традицію економічної домінації в дослідженні нашої проблематики. Ключовими ознаками життя в місті, за Ф. Енгельсом, виступають індивідуалістична відокремленість кожної людини, домінування егоїстичних принципів життя, що обертається “соціальною війною...усіх проти всіх” [47, с. 264]. Особливу увагу приділено міській сегрегації та пригніченому стану робочих кварталів міста, що стало основою соціально-структурної традиції дослідження. Вагомим внеском у марксистську традицію є історія формування комунами в революційний час практики міського самоуправління, яка, з одного боку, зробила міста повноцінними суб'єктами побудови громадянського суспільства у Європі, а з іншого – стала основою для формування комуністичної ідеології.

М. Вебер одним із перших поставив місто в центр досліджень, створивши окрему працю, присвячену місту [12]. Здійснивши історичний ана-

ліз становлення та розвитку міст Заходу й Сходу, учений дійшов висновків, що місто починається не з економіки, а з культури, яка й задає напрям для розвитку економіки. Таким чином, М. Вебер започаткував традицію культурної домінації в розгляді соціокультурного простору розвитку міста.

Ця традиція була продовжена Ф. Тьоннісом. Він виокремив два типи соціальності, що лежать в основі відносин у місті та в селі: “суспільство” – “Gesellschaft” (у місті) та “общинність” – “Gemeinschaft” (у селі) [41, с. 9–11]. Ф. Тьонніс дійшов висновку, що на тлі роз’єднаності соціальних зв’язків між індивідами в місті саме життя у великих містах є запорукою формування суспільної свідомості та громадянського суспільства.

У центрі досліджень соціокультурного простору розвитку міста Г. Зіммеля знаходиться духовний спосіб життя у містах [18]. Традиція дослідження способу життя Г. Зіммеля розкрила сутність соціокультурних і психологічних особливостей розвитку міста й міського способу життя, надавши змогу вивчати похідні від цього проблеми сучасних міст.

П. Сорокін розвинув традицію культурної домінації М. Вебера. погоджуючись з В. Паціорковським, який досліджував теорію П. Сорокіна, зазначимо, що основними критеріями цього аналізу виступили такі соціологічні категорії, як соціальна мобільність, соціальна диференціація, стратифікація та соціальна взаємодія [34, с. 26]. П. Сорокін також проаналізував макрорівень соціокультурного простору міського розвитку й відзначив домінування у місті таких типів соціальних відносин як вторинні, безособові та обмежені у просторі контакти. Ним було розкрито прямий зв’язок між зростанням кількості самогубств у великих містах та зростанням індивідуалізації, самотності городянина [40, с. 111].

Соціодарвіністську традицію дослідження соціокультурного простору розвитку міста було розвинуто у підходах представників Чиказької школи Р. Парка, Е. Берджеса. Р. Парк вивчав місто як організм, що складається з біотичного й соціального рівнів. Він виокремив ключові форми соціальної конкуренції у місті: боротьба за виживання на біотичному рівні, конфлікт, адаптація та асиміляція [31, с. 1–2]. Е. Берджес вивчав процеси “експансії” міст – фізичного зростання міст, та розвинув теорію концентричних кіл Р. Парка, виокремивши п’ять концентричних зон, властивих територіальній організації великих та малих міст [4, с. 62]. Цим він започаткував традиції територіального структурування міського простору в соціології.

Представник Чиказької школи Л. Вірт повернувся до традиції способу життя, заснованої Г. Зіммеlem [13]. Традиція картографування міста продовжена у концепції Р. Маккензі з точки зору екологічної послідовності [25]. Традиція сучасного ментального картування простору заснована в дослідженнях К. Лінча [23] і знайшла своє продовження у працях С. Мілграма, який торкнувся питань соціальної відповідальності та соціально-психологічного перевантаження у місті [29, с. 33].

Не менш цікавою є генетична традиція Ф. Броделя, який дослідив історичний розвиток людства, взаємодії людини та природи, розвиток міст і структур повсякденного життя людей через поняття “longuedurée” – тривалої часової протяжності [8, с. 641]. Міста виступають у ньому як центри творення людської культури. Новий етап розвитку традиції Чиказької школи продовжила С. Сасен, яка також розвинула концепт глобального міста [38, с. 9–10].

Символічна традиція дослідження соціокультурного простору розвитку міста розвинута в працях У. Еко. Він виокремив специфічні архітектурні коди, які притаманні міським об'єктам і задають певну міську форму [46, с. 290–291].

“Наративний зворот” у постмодерністській традиції визначається розвитком символічної традиції М. Фуко, який провів теоретичну реконструкцію “міста покарань” як ілюстрації підкорюючої природи міської архітектури [43, с. 251].

Не менш цікавою є розробка концепту суспільства споживання, здійснена Г. Дебором через поняття “суспільства спектаклю” [17]. Концепт набув продовження у працях представника постмодерністського напрямку Ж. Бодрійяра, зокрема в критичному аналізі міста в праці “Місто та ненависть” [7].

Е. Гідденс через поняття регіоналізації запропонував просторово-часову традицію дослідження соціальної взаємодії людей в соціокультурному просторі розвитку міста [14, с. 199–201]. Вона накладається на традицію Е. Берджеса. З. Бауман розвинув традицію способу життя Г. Зіммеля та окреслив її у концепції “індивідуалізованого суспільства” [3].

Постколоніальний підхід сформувався в межах традиції культурної домінації як відповідь на абсолютизацію західноєвропейської культури у вивченні соціокультурних явищ та на процеси глобалізації міст. Він був започаткований Е. Саїдом [37] і на сьогодні тісно пов'язаний із теорією мультикультуралізму.

У вітчизняній соціології радянського періоду проблема соціокультурного простору розвитку міста розглядалася, переважно, у тісному зв'язку з інтенсивними процесами містобудування. Територіально-структурна традиція Е. Берджеса розвинута В. Глазичевим у комплексних теоретичних дослідженнях інженерно-територіальної організації соціокультурного простору розвитку міста, де люди утворюють самокероване суспільство [15]. О. Лозова розвинула територіально-структурну традицію та проаналізувала архітектурний контекст як фактор формування образу міста, психосемантичних уявлень людей про навколишнє середовище [24, с. 130–134].

Л. Коган розробив фундаментальну монографію “Бути городянами” [20], де здійснив ґрунтовний соціологічний аналіз процесу й механізмів урбанізації, категорії “міський спосіб життя”, дослідив систему соціальних

зв'язків у місті через взаємодію різних соціальних просторів тощо. В сучасній пострадянській соціології О. Яницьким через концепт соціально-екологічного “метаболізму” розвинута традиція Чиказької школи [48]. Місто як система мереж інтенсивної соціальної взаємодії розглядається у працях О. Трубіної. Нею розроблений підхід, згідно з яким на перший план у аналізі міста виступають повсякденні складові міської інфраструктури [42, с. 11]. О. Трубіна також визначила основні традиції дослідження нашої проблематики: класичні теорії, позитивістська традиція вивчення використання міської землі, традиція дослідження суб'єктивного ставлення людей до міста, радикальна політична економія” [42].

С. Пірогов усю сукупність існуючих соціологічних теорій міста класифікував на виробничо-економічну та соціокультурну парадигми [35, с. 59–88]. В. Вагін систематизував домінуючі образи міста у теоріях міського планування та окреслив тенденції розвитку глобальних міст [11].

В. Патрушев розвинув просторово-часову традицію: аналіз емпіричних досліджень використання бюджетів часу мешканців м. Пскова (Росія) дав змогу визначити специфіку повсякденних умов життя, цінність часу та соціальні умови буття середнього мешканця сучасного пострадянського міста [33].

В українській соціології І. Поповою проведено фундаментальні дослідження соціальних змін у міському середовищі [22], специфіки переживання повсякденності життя у місті, переживання соціального часу з використанням емпіричного матеріалу досліджень м. Одеси [36]. Л. Малес проаналізовано феномен центру як точки територіального тяжіння та бажаної соціальної присутності у місті [27], а також досліджено приватний життєвий простір у місті [26]. О. Мусієздов провів концептуалізацію таких складових соціокультурного простору розвитку міста, як міська ідентичність [30] та формування бренду міста [31, с. 181]. У працях А. Чантурії продовжено символічну традицію У. Еко та досліджено місто як складний семіотичний механізм, що має здібність виробляти культурні смисли через взаємодію різних текстів та кодів [45, с. 145].

Розвиток традиції способу життя Л. Барзенковою-М'ясниковою дав змогу розмежувати рівень усталеності соціальних відносин у містах різних розмірів [2, с. 176–178]. Ця ж сама традиція простежується у вивченні О. Буровою впливу урбанізації на життєвий комфорт мешканця міста [9, с. 24], у дослідженні територіальної та соціокультурної метрополізації [10, с. 357]. Соціокультурні аспекти інституціоналізації соціального простору на прикладі м. Запоріжжя стали предметом досліджень В. Белоусова [5].

А. Солнишкіна використала традицію К. Лінча, і на основі спостереження та аналізу матеріалів фотоархіву Дніпропетровська дослідила структурування українського міста та сформовану у мешканців систему образів міста [39, с. 53–55].

Висновки. У генезисі теоретичного осмислення соціокультурного простору розвитку міста сформувались парадигмальні традиції, у яких ви-

значено предметне та проблемне поле, при цьому відбувається зміщення концептуального ядра в ту або іншу сферу.

Нами буде виокремлено такі. По-перше, традиція вивчення міст як центрів формування культури, політики та демократії йде від Ксенофонта та Аристотеля. По-друге, традицію картографування уявленого світу як основи соціального проектування розпочато Августіном Блаженим та Т. Кампанеллою і надано їй сучасного змісту, починаючи з досліджень ментального картування простору К. Лінча. По-третє, традицію визначення доміантної сфери соціокультурного простору розвитку міста сформовано у виокремленні економічної доміанти К. Марксом і Ф. Енгельсом та визначенні культурної доміанти М. Вебером. По-четверте, традиція способу життя у дослідженні соціокультурного простору розвитку міста була заснована Г. Зіммелем. По-п'яте, органіцистська традиція, сформована в соціології Г. Спенсером, знайшла своє відображення у соціодарвіністській традиції дослідження міст Р. Парком та Е. Берджесом, у якій місто розглядалося як соціальний організм. Е. Берджесом також здійснено концептуалізацію структурування міського простору. По-шосте, з традиції картографування уявленого світу К. Лінчем розвинута традиція ментального картування простору, яка дає змогу вивчати візуальний і когнітивний образ міста. Засновуючись на вивченні міст як культурно-історичних комплексів, закріплено генетичну традицію Ф. Броделя. Поява символічної традиції пов'язана із працями У. Еко. Критична традиція аналізу суспільства у вивченні соціокультурного простору розвитку міста сформована у теорії суспільства споживання Г. Дебором. Сучасний етап характеризується комплексуванням різних традицій, що реалізовано у просторово-часовій традиції, яку здійснив Е. Гідденс шляхом інтеграції генетичної традиції Ф. Броделя із традицією територіального структурування міського простору Е. Берджеса.

Мультипарадигмальність дослідження відображає своєрідне смислове рекогносцирування, взаємозв'язок між парадигмальними координатами соціокультурного розвитку міста, визначає в подальшому формати стратегії діяльності основних суб'єктів та акторів міста.

Список використаної літератури

1. Аристотель. Политика : соч. в 4 т. / Аристотель ; общ. ред. А. Доватура. – Москва : Мысль, 1983. – Т. 1. – 830 с.
2. Барзенкова-Мясникова Л. Социологические аспекты городской идентификации / Л. Барзенкова-Мясникова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя : ЗДІА, 2007. – Вип. 31. – С. 176–181.
3. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман ; ред. В. Иноземцева. – Москва : Логос, 2002. – 390 с.
4. Бёрджесс Э. Рост города: введение в исследовательский проект / Э. Бёрджесс // История социологии XX века: университетский курс : хрестоматия / сост. В. Николаев, Н. Покровский, О. Симонова. – Москва : ГУВШЭ, 2007. – 971 с.
5. Белоусов В. Інституціоналізація соціального простору міста: соціокультурний аспект : автореф. дис. ... канд. соц. наук : спец. 22.00.04 / В. Белоусов. – Київ : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2005. – 16 с.

6. Блаженный А. О Граде Божиим / А. Блаженный. – Минск : Харвест ; Москва : АСТ, 2000. – 1296 с.
7. Бодрийяр Ж. Город и ненависть [Электронный ресурс] / Ж. Бодрийяр. – Режим доступа: http://www.ruthenia.ru/logos/number/1997_09/06.htm.
8. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. : в 3 т. / Ф. Бродель ; пер. с фр. Л. Куббеля. – Москва : Прогресс, 1992. – Т. 3: Время мира. – 679 с.
9. Бурова О. Поселенська диференціація чинників життєвого комфорту в Україні / О. Бурова // Український соціум. – 2012. – № 4 (43). – С. 19–38.
10. Бурова О. Соціальні наслідки урбанізації в контексті життєвого комфорту / О. Бурова // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2012. – Вип. 4 (15). – 463 с.
11. Вагин В. Городская социология / В. Вагин. – Москва : Московский научный общественный фонд : Школа муниципального управления, 2001. – 169 с.
12. Вебер М. Город / М. Вебер // Избранное. Образ общества / ред. Ю. Давыдова. – Москва : Прогресс, 1990. – 808 с.
13. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни / Л. Вирт ; пер. В. Николаев // Избранные работы по социологии. – Москва : ИНИОН РАН, 2005. – С. 93–118.
14. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс ; пер. И. Тюрина. – Москва : Академический проект, 2003. – 528.
15. Глазычев В. Урбанистика / В. Глазычев. – Москва : Европа : Новая площадь, 2008. – 218 с.
16. Грибер Ю. Методы изучения и проектирования цветового пространства города / Ю. Грибер. – Смоленск : Изд-во СмолГУ, 2011. – 156 с.
17. Дебор Г. Общество спектакля / Г. Дебор ; пер. с фр. С. Офертас, М. Якубович. – Москва : Логос, 1999. – 224 с.
18. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зиммель // Логос. – 2002. – № 3 (34). – С. 1–12.
19. Кампанелла Т. Город Солнца / общ. ред В. Волгина. – Москва ; Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1947. – 174 с.
20. Коган Л. Быть горожанами / Л. Коган. – Москва : Мысль, 1990. – 205 с.
21. Ксенофонт. Киропедия / Ксенофонт ; ред. В. Борухович, Э. Фролов. – Москва : Наука, 1976. – 343 с.
22. Кунявский М. Тенденции социальных изменений в городской среде и основания ее консолидации : на примере мониторингового исследования в г. Одессе / М. Кунявский [и др.] // Вісник Одеського національного університету. – 2004. – Т. 9. – Вип. 9: Соціологія і політичні науки. – С. 65–101.
23. Линч К. Образ города / К. Линч ; пер. с англ. В. Глазычева. – Москва : Стройиздат, 1982. – 328 с.
24. Лозовая О. Ментальность города и села как объект психосемантического исследования: к постановке проблемы / О. Лозовая // Журнал практикующего психолога. – 2009. – Вып. 15. – С. 130–140.
25. McKenzie R.D. The Neighborhood: A Study of Local Life in the City of Columbus, Ohio // American Journal of Sociology. – 1922. – Vol. 27. – № 2. – P.145–168; № 3. – P. 344–363; № 4. – P. 486–509; № 5. – P. 588–610; № 6. – P. 780–799.
26. Малес Л. Актуалізація та соціокультурний аналіз міського простору: приватність та приватизація двору / Л. Малес // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – № 844. – С. 23–28.
27. Малес Л. Центр та центральність у соціокультурному аналізі міста / Л. Малес // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 889. – С. 36–40.

28. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / ред. И. Скворцова-Степанова. – Москва : Государственное изд-во политической литературы, 1960. – Т. 1. – Кн. 1: Процесс производства капитала. – 920 с.
29. Милграм С. Эксперимент в социальной психологии / С. Милграм. – Санкт-Петербург : Питер, 2000. – 336 с.
30. Мусиездов А. Социологическая концепция городской идентичности : монография / А. Мусиездов. – Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина. 2013. – 372 с.
31. Мусиездов О. Місто як уявлена спільнота / О. Мусиездов // Вісник Львівського університету. Серія: Соціологічна. – 2010. – Вип. 4. – С. 178–182.
32. Парк Р. Город как социальная лаборатория / Р. Парк ; пер. с англ. С. Баньковская // Социологическое обозрение. – 2002. – Т. 2. – № 3. – С. 1–10.
33. Патрушев В. Жизнь горожанина (1965–1998) / В. Патрушев. – Москва : Academia, 2001. – 160 с.
34. Пациорковский В. Социология расселения как специальная социологическая теория / В. Пациорковский // Социологические исследования. – 2012. – № 4. – С. 25–34.
35. Пирогов С. Социология города : конспект лекций / С. Пирогов. – Томск : ТГУ, 2003. – 180 с.
36. Попова И. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают / И. Попова. – Киев : Инт-т социологии НАНУ, 2000. – 219 с.
37. Саїд Е. Культура й імперіалізм / Е. Саїд. – Київ : Критика, 2007. – 608 с.
38. Сассен С. Глобальный город: введение понятия / С. Сассен // Глобальный город: теория и реальность / ред. Н. Слуки. – Москва : Аванглион, 2007. – 243 с.
39. Солнишкіна А. Соціологічні аспекти дослідження соціального простору міста та “образу міста” (на прикладі Дніпропетровська) / А. Солнишкіна // Український соціум. – 2010. – № 3. – С. 50–58.
40. Сорокин П. А. Самоубийство как общественное явление / П. А. Сорокин // Социологические исследования. – 2003. – № 2. – С. 104–114.
41. Тённис Ф. Общность и общество / Ф. Тённис ; пер. с нем. Д. Скляднева. – Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2002. – 450 с.
42. Трубина Е. Город в теории: опыты осмысления пространства / Е. Трубина. – Москва : Новое литературное обозрение, 2011. – 520 с.
43. Фуко М. Надзирать и наказывать: рождение тюрьмы / М. Фуко ; пер. с фр. В. Наумова. – Москва : Ad Marginem, 1999. – 479 с.
44. Хохлова С. Семантика дворцово-паркового ансамбля Версаля : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.13 / С. Хохлова. – Москва : МГУ им. М. В. Ломоносова, 2005. – 22 с.
45. Чантурія А. Місто як текст: семіотичний аспект аналізу / А. Чантурія // Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка. – 2011. – № 2 (213). – С. 143–151.
46. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко ; пер. с итал. В. Резник, А. Погоняйло. – Санкт-Петербург : Symposium, 2006. – 544 с.
47. Энгельс Ф. Большие города / Ф. Энгельс // Полное собрание сочинений : в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Москва : Государственное изд-во политической литературы, 1955. – Т. 2: Положение рабочего класса в Англии. – 745 с.
48. Яницкий О. Метаболическая концепция современного города / О. Яницкий // Социологическая наука и социальная практика. – 2013. – №3. – С. 16–32.

Стаття надійшла до редакції 05.08.2014.

Лаврик В. А. Генезис теоретического осмысления социокультурного пространства развития города

В статье представлены основные теоретические подходы западных и отечественных социологов в сфере исследования социокультурного пространства развития города. Рассматривается генезис представлений о феномене города, начиная с античной философии и завершая современными урбанистическими концепциями в социоло-

гии. Исследованы парадигмальные традиции генезиса теоретического осмысления социокультурного пространства развития города.

Ключевые слова: город, социокультурное пространство, развитие города.

Lavrik V. Genesis of Theoretical Comprehension of Socio-Cultural Space of the Urban Development

The intensive processes of globalization and urbanization in the world actualize explorations of socio-cultural space of the urban development.

The article examines the main theoretical approaches to the investigation of a socio-cultural space of the urban development. The city is considered to be a social space that played the role of the main place of creating of a socio-historical process. It's analysed that urbanization transformed the city into the socio-cultural space where specific features of human behaviour are focused, different social groups coexist, and where the new ideologies and values are formed.

The subject of the inquiry is a socio-cultural space of the urban development. The purpose of the article is the investigation of genesis of theoretical comprehension of socio-cultural space of the urban development represented by western and native researchers.

The article makes a review of the principal theoretical approaches and the urban theories from the antic philosophy up to the modern urban sociological concepts. The paradigmatic traditions of theoretical comprehension of the subject are formed by the author. They are represented in the next traditions. The first one studies the cities as the centres of forming of culture, politics and democracy (Xenophon, Aristotle). The second tradition is concerned with mapping of the imaginary world as a foundation of social designing (Augustine of Hippo, T. Campanella). Eventually this tradition was developed by K. Lynch. The third phase of the theoretical comprehension reflects the tradition of determination of the dominant area. It was realized in the next approaches: the approach of the economic domination (K. Marx, F. Engels) and the approach of the cultural domination (M. Weber). The fourth tradition is a tradition of a way of life (G. Simmel). The organicism of H. Spenser was continued by R. Park and E. Burgess in the tradition of social Darwinism in urban studies, where the city was analyzed as a social organism. The article emphasizes that E. Burgess also built up a conceptualizing of structuring of the urban space. A tradition of mapping of the imaginary world initiated a tradition of the mental mapping of space, that enabled to investigate visual and cognitive images of the city (K. Lynch). A genetic tradition was established by F. Braudel. It researches the cities as the historical cultural complexes. An appearance of the symbolic tradition is related to U. Eco's works. A critical tradition of social analysis in the context of socio-cultural space of the urban development was formed by G. Debord (a theory of consumer society). A modern stage can be defined as a combination of different traditions, that is realized in a spatio-temporal tradition of A. Giddens, which integrated the genetic tradition of F. Braudel with the tradition of a territorial structuring of the urban space of E. Burgess.

Different paradigmatic traditions that were distinguished in the article assign strategies of activity of the principal actors of the city in future.

Key words: city, socio-cultural space, urban development.

УДК 316.014

Є. В. СІРИЙ

СОЦІОКУЛЬТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННІСНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ДИНАМІЦІ: “ТРАДИЦІЯ – МОДЕРН”

У статті наочно та змістовно репрезентовано методологічні та практично-прикладні аспекти дослідження ціннісних змін українського суспільства у контексті застосування методики Р. Інлгарта та констатації в ньому ціннісного зсуву.

Ключові слова: соціальна трансформація, система цінностей, методика Р. Інлгарта, ціннісний зсув, традиційність, модерність, матеріалістичні/постматеріалістичні цінності, ліберальність.

Досліджуючи соціальні зміни будь-якого суспільства в умовно доступному для дослідника часовому діапазоні, неодмінно маємо справу з теоретичною проекцією цього процесу у фокусі поняття соціальної трансформації – системи як стихійних, так і заданих заходів, що формують відповідні зміни, у межах яких йде відбір найбільш істотного й перспективного, за яких відбувається адаптація суспільства до змін середовища через формування програм, проектів, цілей, технологій, вирішення суперечностей тощо. Суспільство є принципово динамічною системою, і безперервно піддається змінам. Тому ми постійно спостерігаємо артикуляцію чи переформулювання ідей, виникнення або нівелювання ідеологій, переконань, інституціонований перегляд норм, правил, цінностей, етичних кодів тощо. Окрім виняткової масштабності та динамічності соціокультурні трансформації супроводжуються і ціннісними зрушеннями (worldviews).

Сучасний період розвитку української держави, соціальних інститутів і суспільних відносин визначається як період складних трансформаційних процесів, зумовлених також завданнями пошуку власного шляху розвитку та зміни цінностей. Це і зміни традиційної системи цінностей національної культури, моралі, етносу, світоглядних орієнтацій.

Суттєво помітно, що зі змінами ціннісної свідомості, зокрема підвищенням тенденції прагматизації, наростанням значення таких цінностей, як багатство (гроші), матеріальні блага і задоволення, забезпеченість, престижна робота чи ВНЗ, кар'єра й успіх будь-якою ціною, загострилася проблема переосмислення, “інвентаризації” системи цінностей пострадянського соціуму.

Головною ознакою суперечливої динаміки ціннісних трансформацій й є неусталеність процесів ціннісної детермінації активності різних соціальних груп. Так, для частини населення з високим потенціалом соціально-

го активізму набувають значущості не тільки цінності матеріального благополуччя, а й цінності “постматеріалістичного” характеру – свободи вираження, економічної свободи, політичної участі тощо. Все це, зокрема, можна виразити як процеси лібералізації, гуманізації та демократизації ціннісної системи, як визначальні умови прогресивної трансформації сучасної України.

Слід зазначити, що нова ціннісна система українського суспільства тільки починає своє становлення. Процес цей носить суперечливий характер і в Україні відзначається особливою драматичністю [1]. Зокрема, ціннісна амбівалентність, конфлікт цінностей нерідко провокують соціальну та соціально-психологічну напруженість у суспільстві.

Метою статті є аналіз динаміки основних ціннісних установок громадян України, вияв ієрархії пріоритетів, з’ясування, як сьогодні відбуваються зміни системи цінностей і, зокрема, в контексті їх формування у поколінному вимірі, а також формування та відображення ціннісної мапи України за предметом дослідження. У центрі цих досліджень – динаміка цінностей населення сучасної України, її вираження в трансформаційних процесах.

Об’єктом дослідження є динаміка ціннісних орієнтацій сучасного українського суспільства. *Предметом* – зміни в ціннісній системі українського суспільства у векторі його модернізації, в координаті “традиція – модернізація”.

Як відомо, в соціології дослідження цінностей проходять в аспекті кількох ключових підходів, концептів, методик. Одним із перших сучасних методологів цього предметного напрямку сучасності є американський психолог М. Рокич, котрий розробив стандартизований інструментарій виміру суб’єктивного компонента в понятті цінностей методом шкалювання і поставив проблему вивчення зміни цінностей у часі. На його принципах засновано безліч інших методик вивчення цінностей. Так званий інтегральний підхід в дослідженні організацій, а також ставлення до нерівномірності розподілу влади в суспільстві в цілому був розроблений голандським ученим Р. Хофстеде, який в основу діагностики поклав 5 основних характеристик організаційної культури в корпораціях у поведінці менеджерів і фахівців різних країн. Однак для нашого дослідження найбільший інтерес в методологічному аспекті викликає вивчення поширеності в різних групах типів ціннісних орієнтації, виділених на основі концепції матеріалістичного/постматеріалістичного ціннісного виміру Р. Інґльгарта, так званий метод “економетрії”.

Концепція Р. Інґльгарта як поляризована зв’язка матеріалістичних/постматеріалістичних цінностей одним із базових компонентів всієї більш широкої культурної зміни [2]. Зсув від “матеріалістичних” цінностей, з упором на економічну й фізичну безпеку, до цінностей “постматеріалістичних”, з нахилом на проблемах індивідуального самовираження і якості життя, – найбільш повний аспект цієї зміни, але він становить лише одну компоненту широкого синдрому культурних змін. З метою визначення

рівня орієнтацій на інший тип цінностей, що також прямолінійно відображає характер та напрям модернізації та трансформаційних процесів у тому чи іншому суспільстві, а саме – ліберальні цінності, ним також було створено показник ліберального розвитку – постматеріалістичного прагнення до особистої свободи (*liberty aspirations*) [3], так званий індекс ліберального постматеріалізму [4].

Ця методика пов'язана з оцінюванням взаємодії цінностей і економічного розвитку: з переходом до індустріальної моделі розвитку еволюціонують і цінності, тому наше дослідження і спирається на ці теоретико-методологічні розробки. Вона опирається на основні положення теорії ціннісного зсуву, яка має тісний зв'язок з теорією модернізації, за якою економічні культурні й політичні перетворення сильно взаємопов'язані у своєму розвитку, й це дає змогу прогнозувати характер їх взаємодії із суспільством.

Цей метод дає змогу визначити поширеність відповідних типів ціннісних орієнтацій у тому чи іншому суспільстві, заснований на виборі респондентами найбільш важливої цінності із пропонованого списку, що включає цінності-індикатори матеріалістичної або постматеріалістичних орієнтацій.

Одиницями для аналізу виступали “ціннісні образи”, котрі визначалися як прояв значущості (“цінності”) дій, подій, процесів, явищ, внутрішніх станів у вербальних конструкціях з використанням конкретних або абстрактних категорій. У ході дослідження було виділено “ціннісні образи” традиційності/модерності, ліберальності, в ототожненні образів матеріалістичності/постматеріалістичності. Також було розроблено такі ідеалізовані прототипні конструкти, як “класичний традиціоналіст” і “класичний модерніст”, сформульовано низку висновків про динаміку чисельності й зону локалізації “модерністів” і “традиціоналістів” у тих або інших соціальних групах, типи нормативно-ціннісних систем.

Емпіричною базою дослідження слугували первинні та вторинні дані замірів соціологічного Моніторингу Інституту соціології НАН України (2000 р., 2004 р., 2008 р., 2012 р.), проведеного в усіх областях України, АР Крим та м. Києві (n=1800, і/п вибірки – 2,3%), а також замірів соціологічного омнібусу “Українське суспільство” (1994 р., 2006 р.), проведеного в усіх областях України, АР Крим та м. Києві (n=1800, і/п вибірки – 2,3%).

Період трансформації суспільства в Україні, як і в інших пострадянських державах, охоплює вже понад 20 років, за яким з часу проголошення незалежності українське суспільство вимушене жити в умовах відсутності ціннісно-нормативної бази соціальної консолідації. Понад 20 років Україна розвивається в умовах “демократичного вибору”, внаслідок чого однолінійний “перехід” до демократії як цілеспрямований рух в одному, офіційно визначеному напрямі не відбувся. Стара ціннісно-нормативна система, що консолідувала тоталітарне суспільство, зруйнована, а нова, заснована на демократичних цінностях, так і не була сформована. Загальну характеристику сучасного стану суспільства можна визначити як спонтанну трансфо-

рмацію, основними ознаками якої є невизначеність як на пряму розвитку, так і результатів соціальних реформ.

Системні перетворення, що відбуваються з 1991 р. в Україні, соціологи часто називають поняттями “наздоганяюча” або “квазі” модернізація, за яким підкреслюють не стільки своєрідність і незвичність, скільки малу ефективність цього процесу. Однак, у системі координат “закрите/відкрите суспільство” Україна займала вельми своєрідну позицію “напіввідкритого суспільства” зі значним просуванням до відвертості по лінії політичних свобод і вкрай незначним в економічній сфері.

За кожним відповідним періодом характерною є специфіка модернізаційних зрушень, інституційна реструктуризація, “правила гри”, політичні, економічні та соціокультурні біфуркації. У цьому контексті дослідження значущості різних ціннісних позицій у структурі життєвих орієнтацій в аспекті поляризації модернізм/традиціоналізм у розрізі динаміки рівня їх важливості майже за весь пострадянський період (останні два десятиріччя) дедалі наочніше засвідчує та відображає українське суспільство як складний “мікс” носіїв традиційних і модерністських цінностей, та відповідно традиційних і модерністських структур. Застосовувана методика Р. Інглгарта у дослідженні впливу модернізаційних процесів на зміни ціннісних пріоритетів (*modernization valued change*) у нашому предметному полі достатньо чітко показує поступовий ціннісний зсув у структурі ціннісних пріоритетів українців (див. табл. 1, 2, 3).

З 1994 р. по 2006 р. вага матеріальних цінностей починає досить повільно, але знижуватися. Результати дослідження в аспекті пріоритетності для українців ціннісних позицій та їх зміна значущості, фіксована в межах 1994 р., 2006 р. та 2012 р., вказують на поступове дрейфуюче засвоєння *модерністських* цінностей. За результатами аналізу в 2006 р. порівняно з 1994 р. відзначається тенденція зростання значущості *модерністських* цінностей практично в усіх поданих в інструменті ціннісних позиціях: “демократичний розвиток країни”, “можливість висловлювати думки з політичних та інших питань”, “можливість критики й демократичного контролю рішень владних структур”, “можливість підприємницької ініціативи”, “підвищення освітнього рівня”, “державна незалежність України”, “розширення культурного кругозору”. Однак такі позиції, як: “незалежність у справах, судженнях, вчинках”, “створення в суспільстві рівних можливостей для всіх”, “суспільне визнання” залишилися практично на тому ж рівні. Так, 2012 р. порівняно з 2006 р. не показав практично ніяких істотних зрушень у поступках модерністських цінностей, крім “можливості підприємницької ініціативи” (індекс значущості зріс у 1,5 рази). Загальна картина за цей період скоріше показує несуттєве, але все ж зниження значущості модерністських цінностей (табл. 1).

Таблиця 1

**Ступінь важливості ціннісних позицій
(Індекси середніх величин: $d(I) = -2 - 2$)**

Модерністські ціннісні позиції	1994	2006	2012
Демократичний розвиток країни	0,323	0,897	0,821
Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу	0,094	0,724	0,769
Можливість критики й демократичного контролю рішень владних структур	0,038	0,5	0,523
Можливість підприємницької ініціативи (створення приватних підприємств, заняття бізнесом, фермерство)	- 0,296	0,275	0,404
Незалежність у справах, судженнях, вчинках	0,817	0,987	0,82
Підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)	0,311	0,885	0,816
Державна незалежність України	0,414	0,982	0,912
Розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо)	0,484	0,729	0,647
Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх	1,2	1,322	1,07
Суспільне визнання (повага з боку друзів, колег, співгромадян)	1,013	1,11	1,015
Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій	- 1,224	- 0,311	- 0,219
Цікава робота	0,941	1,062	1,105
<i>Агрегований індекс</i>	<i>4,115</i>	<i>9,162</i>	<i>8,683</i>
<i>Середня величина індексу</i>	<i>0,34</i>	<i>0,76</i>	<i>0,72</i>

З огляду на це, можна констатувати, що на період 2006 р. ціннісно-модерністський портрет українців легітимізувався. Середня величина агрегативного індексу прийняття модерністських цінностей у 2006 р., порівняно з 1994 р., зросла, і залишилася практично без змін у період 2006–2012 рр.

Водночас непропорційно, однак з ознаками зворотної кореляції, спостерігається незначне зменшення значущості *традиціоналістських* цінностей (табл. 2). Аналогічно з попередніми порівняннями у 2006 р. зафіксовано суттєве зниження значущості таких ціннісних позицій як: “участь у релігійному житті”, несуттєві зниження у вагомості “сприятливого морального психологічного клімату”. Важливість усіх інших позицій залишилася на тому ж рівні. У 2012 р., порівняно з 2006 р., зафіксовано достатньо низьку тенденцію до зниження матеріалістичних позицій практично за всіма їх різновидами, крім “участі в релігійному житті” та “відсутності соціального розшарування”, значущість котрих дещо піднялася. Порівняння середньої величини агрегативного індексу “традиціоналізму” (матеріалістичності) показує загальну тенденцію до поступового зниження значущості цього типу цінностей (див. табл. 2).

Таблиця 2

Ступінь важливості ціннісних позицій (Індекси середніх величин (І))

Традиційні ціннісні позиції	1994	2006	2012
Благополуччя дітей	1,758	1,7	1,664
Відсутність значного соціального розшарування (багаті – бідні, вищі – нижчі верстви суспільства)	0,794	0,718	0,914
Матеріальний добробут	1,802	1,642	1,549
Міцне здоров'я	1,922	1,81	1,74
Міцна сім'я	1,665	1,741	1,712
Національно-культурне відродження	0,7	0,821	0,745
Сприятливий морально-психологічний клімат у суспільстві	1,636	1,183	1,012
Участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужінь, дотримання релігійних обрядів тощо)	0,588	0,052	0,136
<i>Агрегований індекс</i>	<i>10,865</i>	<i>9,667</i>	<i>9,472</i>
<i>Середня величина індексу</i>	<i>1,36</i>	<i>1,2</i>	<i>1,18</i>

У системі модерністських (постматеріалістичних) цінностей окремим діапазоном виділяється кластер *ліберальних* цінностей. У нашому дослідницькому інструментарії таких було виділено 8 із 11 елементів “постмодерністської” групи цінностей (див. табл. 3).

Таблиця 3

Ступінь важливості ціннісних позицій (Індекси середніх величин (І))

Ліберальні ціннісні позиції	1994	2006	2012
Демократичний розвиток країни	0,323	0,897	0,821
Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу	0,094	0,724	0,769
Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур	0,038	0,5	0,523
Можливість підприємницької ініціативи (створення приватних підприємств, заняття бізнесом, фермерство)	-0,296	0,275	0,404
Незалежність у справах, судженнях, вчинках	0,817	0,987	0,82
Розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо)	0,484	0,729	0,647
Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх	1,2	1,322	1,07
Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій	-1,224	-0,311	-0,219
<i>Агрегований індекс</i>	<i>1,436</i>	<i>5,123</i>	<i>4,835</i>
<i>Середня величина індексу</i>	<i>0,18</i>	<i>0,64</i>	<i>0,6</i>

Суттєвих розбіжностей у динаміці “лібералізації” українського суспільства в контексті “модернізації” не виявлено. У цьому предметному колі 2006 р. виявився кульмінаційним і у легітимізації ліберальних цінностей. Практично за всіма позиціями прослідковується стрімке зростання їх значущості; тільки важливість “незалежності у справах” та “створення в суспільстві рівних можливостей для всіх” практично залишилися на тому

ж рівні, що й у 1994 р. Середня величина агрегативного індексу “лібералізації”, який також суттєво зріс (з 0,18 (1994 р.) до 0,64 (2006 р.)) узагальнено підтверджує тезу про формування та легітимізацію ліберальності в українському суспільстві. У 2012 р. порівняно з 2006 р. не зафіксовано принципових зрушень у формуванні усталеної ліберальної ціннісної системи. Зафіксовано сталу й дуже низьку тенденцію у бік зниження значущості ліберальних цінностей, окрім позиції “підприємницьких ініціатив”, котра дещо зросла (на 0,13). Така змішана ціннісна орієнтація найбільш адекватно відповідає сучасним суспільним реаліям, а її подальший розвиток залежить від покращення життєвих умов людей та суспільної ситуації в країні. Однак і традиційні риси перестають оцінюватися як цілком негативні, такі, що перешкоджають соціальним змінам і економічному зростанню й все частіше розглядаються як ресурс прогресивних змін.

У загальному розрізі середня величина агрегативного індексу значущості ліберальних цінностей у 2006 р. суттєво зросла порівняно з 1994 р. і практично не змінилась (досить незначний рівень зниження) у 2012 р. у порівнянні з 2006 р. (рис. 1).

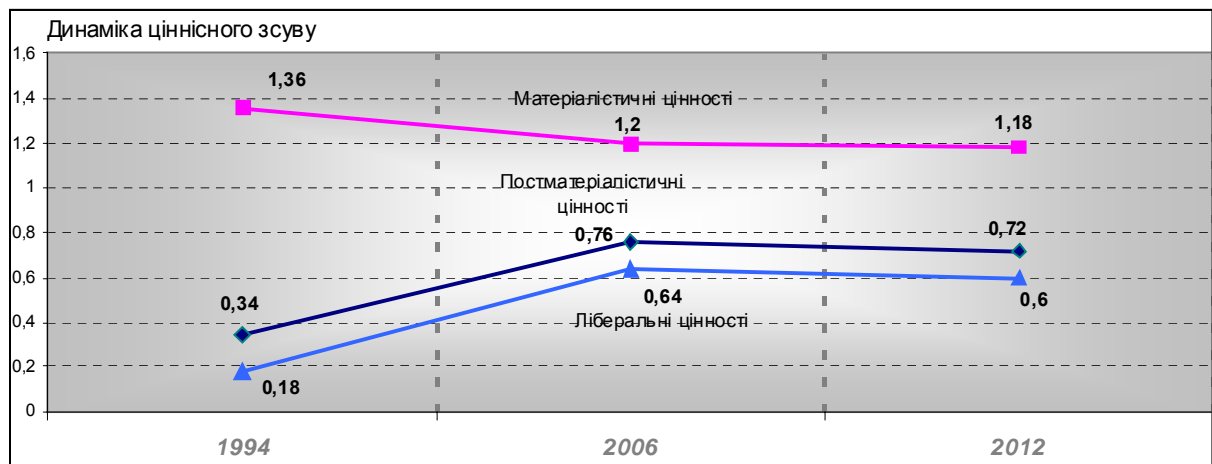

Рис. 1. Динаміка ціннісного зсуву (1994–2012 рр.)

З огляду на динаміку змін ціннісних позицій та відповідну реструктуризацію за показниками значущості можна говорити про прийнятність і правомірність концепції Р. Інґльгарта в контексті ціннісного зсуву в загальній ціннісній системі українського суспільства в системі координат матеріалістичність/постматеріалістичність, що в нашому предметному колі відображає всеохоплюючу тенденцію трансформаційного зростання модерністських життєвоціннісних позицій. Однак цей зсув, хоч і зафіксований у широкій палітрі ціннісних індикаторів, втім не є радикальним, таким, що принципово змінює пріоритетність життєвих смислів. Традиціоналістські позиції українців у модернізаційному діапазоні змін залишаються домінуючими ознаками. Це цілком закономірно принаймні з кількох причин: тра-

диційна етнічна культура, етнос, рудименти радянської системи, сучасний характер розвитку, важливість груп спеціальних інтересів (олігархія, аспекти політикума).

На систему цінностей українського народу впливають і проблеми соціально-економічного, політичного, культурного характеру. Результати моніторингових та омнібусних досліджень, проведених Інститутом соціології НАН України у різні роки (в цьому випадку презентовані дані за 1994, 2000, 2004, 2008, 2012 рр.) дають змогу зафіксувати та проаналізувати оцінювання населенням України різних умов своєї життєдіяльності, що власне й визначає рівень досягання кожного з аспектів добробуту, що надалі визначає пріоритетність (виходячи з причини недостатності чи забезпеченості за концепцією Р. Інґльгарта) відповідних ціннісних позицій.

Якщо порівняти результати оцінювання населенням характеру змін, які відбулися у їхньому житті за останній рік, то загальна картина не наводить оптимізму (табл. 4). Практично всі предметні індикатори ідентифікації окремих суспільних сторін умов життєдіяльності українського суспільства знаходяться на від'ємному рівні (індекс середньої величини $(-2 < (I) < 2)$) як інструмент виміру оцінювання характеру змін набув "мінусового" значення), що вказує на те, що для переважної більшості населення умови власної життєдіяльності (за його оцінкою) погіршуються. Безумовно, в цьому має місце і вплив суб'єктивного чинника на оцінювання змін, загальний стан суспільно-морального настрою, особистісно-ситуативні чинники, але не такою мірою і не глобально. Однак, сам характер оцінювання і його динаміка стають очевидними. У контексті взаємопов'язаності ціннісних змін тактичного характеру та різних соціальних проблем чи покращень в умовах життєдіяльності українців як результат зафіксовано відповідну кореляцію з часовим лагом, що підтверджує іншу тезу-положення концепції Р. Інґльгарта. Достатньо чітко це проглядається разом з такими позиціями, як: "матеріальні умови", "можливість висловлювати власні погляди", "гарантії зайнятості, забезпечення роботою", "екологічна ситуація", "можливість брати участь у культурному житті" (табл. 4), котрі мають прямий вплив на зміни значущості (зростання/спадання) відповідних ціннісних позицій (табл. 1, 2).

Таблиця 4

Як Ви оцінюєте характер змін, які відбулися у Вашому житті за останній рік? (Індекси середніх величин (I))

Умови	1994 р.	2000 р.	2004 р.	2008 р.	2012 р.
1	2	3	4	5	6
Матеріальні умови сім'ї	-1,146	-1,108	-0,395	-0,412	-0,592
Медичне обслуговування	-1,267	-1,062	-0,493	-0,431	-0,55
Умови відпочинку під час відпустки	-1,087	-0,886	-0,361	-0,28	-0,394
Умови відпочинку та дозвілля після роботи	-0,787	-0,581	-0,222	-0,196	-0,295

Продовження табл. 4

1	2	3	4	5	6
Можливість отримання вірогідної інформації про те, що діється у країні та світі	-0,297	-0,057	0,107	0,06	-0,186
Умови виховання дітей	-0,803	-1,062	-0,139	-0,109	-0,168
Можливість висловлювати власні погляди	0,13	-0,031	0,056	0,137	-0,233
Можливість брати участь у культурному житті	-0,587	-0,47	-0,149	-0,148	-0,244
Екологічна ситуація (стан навколишнього середовища)	-1,321	-0,871	-0,544	-0,635	-0,466
Захищеність від свавілля влади, чиновників	-1,073	-0,853	-0,466	-0,477	-0,586
Гарантії зайнятості, забезпечення роботою	-1,35	-1,272	-0,487	-0,447	-0,682
Особиста безпека (на вулиці, в громадських місцях)	-1,421	-0,942	-0,521	-0,395	-0,457
<i>Середня величина індексу</i>	<i>-0,91</i>	<i>-0,77</i>	<i>-0,3</i>	<i>-0,27</i>	<i>-0,4</i>

Ціннісна концепція Р. Інглгарта не розуміється у прямолінійному сенсі у контексті ідей теоретичного обґрунтування ієрархії потреб А. Маслоу. Можна сказати, що так званий ціннісний зсув має подвійну природу або два рівні з точки зору дворівневого впливу на нього. Перший – це вплив глобальних інституційних і суспільних змін, котрі визначають відповідний характер трансформаційних змін (у цьому контексті можна говорити про Україну як елемент “відкритого” типу суспільства). Другий рівень – вплив локальних епізодичних чинників, інтегрованих непослідовністю державної чи урядової політики, що спричиняє відповідні суспільні “протуберанси” в політиці, економіці, ідеології, що певною мірою відображається у замірах соціальних установок, змін ціннісних позицій. Однак у системі координат “закрите/відкрите суспільство” Україна займала вельми своєрідну позицію “напів-відкритого суспільства” зі значним просуванням до відкритості по лінії політичних свобод і україн незначним в економічній сфері.

Висновки. Таким чином, якщо проаналізувати з погляду постмодерна у пошуках власного шляху розвитку з урахуванням характерних рис духовності, свідомості, цінностей, особливостей політичної та економічної культури, креативного використання світового досвіду в проведенні комплексної модернізації суспільства, то модернізацію в Україні правомірно можна назвати самотутньою.

Список використаної літератури

1. Куценко О. Д. Україна у трансформаційних процесах: Quo vadis? / О. Д. Куценко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – Київ, 2007. – № 1. – С. 18–33.
2. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. – Москва : Логос, 2002. – 456 с.

3. Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / К. Вельцель, Р. Инглхарт. – Москва: Новое издательство, 2011. – 464 с.

4. Соколова К. Основні напрями досліджень ліберальних цінностей / К. Соколова // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць / Інститут соціології НАН України. – Київ, 2010. – Вип. 2 (13). – С. 154–166.

Стаття надійшла до редакції 21.08.2014.

Сирый Е. В. Социокультурная трансформация ценностной системы украинского общества в динамике: “традиция – модерн”

В статье наглядно и смыслово представлены методологические и практически прикладные аспекты исследования ценностных изменений украинского общества в контексте применения методика Р. Инглгарта и констатации в нем ценностного сдвига.

Ключевые слова: *социальная трансформация, система ценностей, методика Р. Инглгарта, ценностный сдвиг, традиционность, модернность, материалистические/ постматериалистические ценности, либеральность.*

Siry E. Socioculture Transformation of the Valued System of Ukrainian Society in Dynamics: “tradition – modern”

For this article, clearly represents the methodological and conceptual and practical and applied aspects of value changes in the Ukrainian society in the context of the application of the R.Inglgart methodology and construction of the value change.

Key words: *sociality transformation, system of values, method of R. Inglgarta, valued change, traditional character, modernity, materialistic/post-materialistic values, liberality.*

УДК 316.7

А. К. ЯКОВЕНКО, А. Ю. ТАЩЕНКО

ЗМІШУВАННЯ ЦІННОСТЕЙ В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ РЕГІОНАХ: СПІЛЬНІ ТА УНІКАЛЬНІ РИСИ

Розглянуто напрями соціологічних досліджень явища змішування цінностей та позиції щодо розмежування історико-культурних регіонів. Відзначено позитивний та негативний аспекти обраного явища в осмисленні сучасними соціологами. Окреслено характер традиційних методик та розкрито евристичний потенціал даних міжнародних досліджень з точки зору їх придатності для вивчення змішування цінностей. Виокремлено спільні й унікальні риси історико-культурних регіонів на основі результатів дослідження цінностей у межах EuropeanSocialSurvey. Констатовано латентне змішування цінностей за різними моделями у представників усіх обраних країн.

Ключові слова: цінності, змішування цінностей, культура, історико-культурний регіон.

Щодо змішування цінностей активно рефлексують філософи, соціологи, психологи й педагоги, подекуди прирівнюючи це явище до “псевдокультури” чи навіть “антикультури” (див. [16]) і визнаючи його фундаментальну впливовість. Однак на сьогодні так остаточно й не встановлено, яка спрямованість – деструктивна чи конструктивна – переважає у суспільствах із змішаними цінностями; чи у всіх суспільствах ми маємо справу із цим явищем; як досліджувати змішування цінностей, уникаючи психологізму та “інтуїтивних” спостережень за суперечностями у поведінці представників різних вікових груп, соціальних класів та культур. Між тим, міжнародним соціальним дослідженням (на кшталт EuropeanSocialSurvey [27], на прикладі якого ми й зупинимось у цій статті) притаманні можливості таких розвідок.

Явище змішування цінностей соціологи та інші соціальні науковці досліджували за такими тематичними напрямками (у них ми не враховуємо вузькопрофільні здобутки, що відносять до предметного кола соціології науки, а саме вивчення змішування цінностей у науковому пізнанні, котрим займалися М. Вебер, К. Поппер, С. Ніколаєв та ін.):

1) *соціальні трансформації* (Н. Акопян, І. Гарча, Ж. Елекеш, Л. Кемалова, О. Паладі, Ю. Парунова, П. Роберт, О. Свірбутовіч, Н. Струк, Ж. Шпедер) – змішування цінностей пов’язують із “перебудовою” соціальної структури й культури та визначають як один із проявів аномії: зокрема, для вимірювання змішування цінностей пристосували такий суб’єктивний індикатор аномії, як повне або часткове погодження з висловом: “Все змінюється так швидко, що не знаєш, у що вірити” (див. [18, с. 48]). Якщо якийсь автор обирає виключно якісну стратегію дослідження, фокусуючись на формуванні особистісних цінностей у перехідному суспільстві, інструментарій, відповідно, тяжіє до психологічного: “...співбесіда/бесіда,

спостереження, психологічні тести (морфологічний тест життєвих цінностей (Л. Карпушина, В. Сопов); тест “Дерево” (JE Klausnitzel); тест на сумісність (Ph. McGram); Опитувальник мотивації до успіху/страху невдачі (А. Реан); тест самооцінки (М. Тутушкіна); опитувальник образу “Я” (М. Modrea)” [11]. Змішування цінностей визнають таким явищем, що негативно впливає на психіку та трудові відносини людей, сприяє створенню нової системи цінностей з нетерпимістю до існуючих соціальних і державних інституцій, крайніми формами прояву девіантної поведінки, тяжінням до деструкції, егоїзму, етичного релятивізму, нігілізму, поглибленням маргінальності. У зв’язку з цим явищем у суспільстві загострюються процеси фрустрації і дезадаптації та проявляються такі соціально-психічні риси, як вичікувальність, двозначність, відчай, пригніченість, занепокоєння [1, с. 159;6, с. 91–92;14];

2) *соціальний розвиток* (Т. Х. Бруін, О. А. Козирєва) – змішування цінностей розглянуто як необхідну умову становлення “громадянського суспільства”, бо різні групи людей об’єднуються заради спільного вирішення проблем і створюють нові комбінації ключових цінностей (*corevalues*) – економічних, політичних, управлінських, освітніх, мистецьких, рекреаційних, релігійних, наукових, професійних [22, р. 28] тощо. Також змішування цінностей визнано нормальною ознакою інформаційного/постіндустріального суспільства: “Необов’язково постіндустріальне суспільство має бути за своєю ідеологією буржуазним або соціалістичним, воно цілком може виявитися і таким, і іншим. Сенс інформаційного типу розвитку полягає не в ідеології, а в її відсутності. Росія якраз на роздоріжжі між бажанням виробити нову ідеологію і небажанням пов’язувати себе новими переконаннями. Така полярна ситуація виникла внаслідок того, що в Росії відбулося змішування цінностей двох різних суспільних формацій – капіталізму та соціалізму” [7, с. 87];

3) *медіа та комунікації* (П.-Л. Чанг, І. С. Паримський) – змішування цінностей означає переосмислення та реінтерпретацію традиційних цінностей у контексті формування користувачем нових медіа змісту та смислу, виходячи зі способу мислення “сучасної людини”, та не має чітких негативних конотацій – лише слід жалю, що сучасна культура “існує в тіні величі” давньої культури [23] та позбавлена “орієнтирів колективної мудрості народу, над якою не владні мінливі обставини” [12, с. 12];

4) *глобалізація та мультикультуралізм* (Н. Ардач, В. Колік-Пескер) – змішування цінностей як наслідок глобалізації сприймають як загрозу національній культурі (насамперед, через зміну політичної культури), однак його визнають і як джерело можливостей – гетерогенізація та гібридизація культурних елементів у багатьох країнах світу викликає прагнення до відродження й консолідації національних культур, захист яких часто проводиться державними установами через спонсорування розвитку національного кінематографу, літератури, музики, фольклору тощо [21, р. 31]. Проте, “творче” змішування цінностей, при якому багатств різних етнічних культур не бояться, а практично використовують їх заради побудови спільного майбутнього, може бути втіленням “продуктивного розмаїття” [24];

5) *ідентичність та самоідентифікація* (А. Маслоу, М. Сілантьєва, М. Чутора, М. Щербаков) – змішування цінностей протистоїть самоактуалізації та призводить до різних виявів “контрціннісного неприйняття”: “...нерідко це не просто плутанина, а вражаюча тенденція перетворювати чорне на біле, активне неприйняття хороших (або тих, хто намагаються бути такими) людей, досконалості, переваги, краси, таланту тощо. “Політики та інтелектуали мені нудні. Вони видаються мені нереальними; реальними ж мені бачаться ті, хто мене на сьогодні оточує: повії, злодії, наркомани тощо” (З інтерв’ю із Нельсоном Алгреном). Таке неприйняття я називаю “контрціннісним”. Так само я міг би охрестити його ніцшеанським терміном “*ressentiment*” [9]. Крім того змішування цінностей досліджують як феномен постмодерну [17; 19], що виникає внаслідок глобалізації, розмиваючи та трансформуючи національну ідентичність і ускладнюючи самоідентифікацію, в результаті чого відбувається “розклад” та криза фіксованої ідентичності. Воно може призводити як до краху усталених переконань, так і до пошуку людиною ідентичностей з новими акцентами – замість ідентичностей, сформованих політичними ідеологіями, набуває більшої актуальності самоідентифікація за культурною, етнічною, гендерною ознаками [19, с. 353] тощо. Зокрема: “Громадянська ідентичність “епохи пост” дуже пластична. ...вона надає можливості гомогенізації соціального простору, вирівнювання його за рівнем здорової *соціальності* (так звані соціальні гарантії громадянам з боку держави – “права людини”), *політичних* уподобань та *економічних* досягнень (курсив наш)... необхідно ще раз підкреслити першорядну значущість для громадянської ідентичності росіян власної культурної ідентичності. Вона багато в чому збігається із самосвідомістю “золотого століття російської культури”, хоча для сучасної людини є скоріше ностальгічною спрямованістю до недосяжного ідеалу, ніж програмою реальних дій” [13];

6) *ритуали та символізм* (М. Еліаде) – змішування цінностей постає невід’ємною частиною релігійних ритуалів, мета яких – “...нагадати людям, що вища реальність, сакральне, божественне недоступні раціональному розумінню, що *Grund* збагнений виключно як таємниця і парадокс... Ритуальне переодягання передбачає символічне “перекидання поведінки”; воно слугує приводом для карнавального блазнювання, а також і для розбещеності сатурналій. Загалом це тимчасове призупинення законів і звичаїв, бо обидві статі починають вести себе таким чином, що прямо протилежний нормальному. Перекидання поведінки включає в себе повне змішування цінностей – така особливість усіх оргіастичних ритуалів” [20, с. 6, 27];

7) *соціальні зв’язки* (П. де Леон, Д. Варда) – змішування цінностей постає як результат змішування мультигалузевих інтересів (*blending of multisectoral interests*) у процесі становлення мереж співробітництва, що є носієм класичних елементів державно-приватного партнерства та “потенціалу для відмови” (*potential for failure*), коли змішування цінностей, норм, влада, довіра і досвід можуть бути включеними у суперечності та спровокувати небажаний конфлікт і напруженість колаборантів [28, р. 63];

8) *криза культури/суспільства* (З. Аляб'єва, З. Бауман, Ж. Бодрійяр, А. Вебер, Д. Гранін, А. Гусейнов, В. Лексін, К. Мангейм, Г. Резнік, П. Сорокін, Н. Углінская, Е. Фромм, А. Цофнас, Ф. Шелов-Коведяєв, О. Шпенглер) – змішування цінностей розглядають і позитивно – як ознаку “ідеалістичної надсистеми” (термін П. Сорокіна), що поєднує чуттєві й надчуттєві риси, і нейтрально – як закономірний процес, обґрунтований розвитком самої культури, що може призвести до будь-яких наслідків, і негативно – як несистематичну, еклектичну, випадкову заміну звичних цінностей за плинною “примхою” окремих людей або ж і суспільства загалом [2, с. 70; 15].

У контексті сучасної соціологічної рефлексії змішування цінностей не має не тільки однозначності позицій, а й залучення спеціалізованих даних із масштабних соціальних досліджень. Це й не дивно, оскільки всі знайомі нам моніторинги та прилеглі методики, насамперед, орієнтовані на збір даних щодо існуючих цінностей, а міркування щодо їх змішування чи збереження у “традиційній чистоті” виникають уже на основі довільних “якісних” досліджень (різної міри науковості) у стилі case-study чи комбінації аналізу джерел та спостережень [5]. Тож ми запропонуємо оригінальний спосіб дослідження власне *змішування цінностей*, а не самих *цінностей*, опираючись, між тим, на стандартні дані ESSRound 5 (2010), Edition 3.1 [25].

Мета статті – розкрити евристичний потенціал міжнародних опитувань щодо дослідження змішування цінностей та описати відмінності прояву цього явища в історико-культурних регіонах заради підвищення рівня соціологічної рефлексії змішування цінностей з “особистості” й “локальних субкультур” та залучення нових даних.

Тож, ми зосереджуємося на блоці питань із ESS, що має назву “Humanvalues”. Авторство та супровідне пояснення методики вимірювання належить відомому соціальному досліднику цінностей Ш. Шварцу. Блок питань, включений у всі хвилі і для всіх країн – учасників міжнародного дослідження, становить 21 твердження (див. рис. 1), з якими респондентам пропонують ідентифікувати себе за порядковою шкалою від “це, безсумнівно, про мене” до “це безсумнівно, не про мене”:

1. Важливо придумувати нові ідеї та бути креативним.
2. Важливо бути багатим, мати гроші та дорогі речі.
3. Важливою є рівність сприйняття і можливостей людей.
4. Важливо показувати свої можливості й бачити захоплення інших.
5. Важливо жити захищено та безпечно.
6. Важливо пробувати [щось] нове й різноманітне.
7. Важливо робити, що кажуть, і слідувати правилам.
8. Важливо розуміти різних людей.
9. Важливо бути смиренним, скромним, не привертати до себе увагу.
10. Важливо добре проводити час.
11. Важливо самостійно приймати рішення і бути вільним.
12. Важливо допомагати й піклуватися про добробут інших.
13. Важливо бути успішним із визнаними досягненнями.

14. Важливим є сильне і дбаюче про безпеку управління.
15. Важливо шукати пригоди й мати захопливе життя.
16. Важливо поводити себе належним чином.
17. Важливою є повага інших.
18. Важливо бути вірним друзям і присвятити себе іншим.
19. Важливо піклуватися про навколишнє середовище.
20. Важливо дотримуватися традицій і звичаїв.
21. Важливо шукати веселощі та насолоди.

За результатами опитування визначають десять індексів цінностей: підкорення, традиція, добродійність, універсалізм, самоуправління, збудження, гедонізм, досягнення, влада, безпека (див. рис. 1). Однак нікому із відомих нам дослідників не приходило в голову спробувати побудувати індекс для того, для чого він не запланований, а саме – для усіх 21 пункту одразу. І дійсно, як можна формально об'єднати між собою часом зовсім протилежні свідчення: прагнення до підкорення та самоуправління, добродійності та гедонізму, збудження та безпеки тощо? Формально, звісно, це виглядало б як мінімум дивно та нелогічно. Проте, припустивши, що всі ці прагнення можуть бути суто гіпотетично поєднані (для нашого експерименту), та застосувавши до цього безіменного індексу звичні засоби перевірки надійності, ми помітили вражаючу обставину.

Values	Items in Index	
Conformity	7,16	1 Important to think new ideas and being creative [ipctiv]
		2 Important to be rich, have money and expensive things [imprich]
Tradition	9,20	3 Important that people are treated equally and have equal opportunities [ipeqopt]
		4 Important to show abilities and be admired [ipshabt]
Benevolence	12,18	5 Important to live in secure and safe surroundings [impsafe]
		6 Important to try new and different things in life [impdiff]
Universalism	3,8,19	7 Important to do what is told and follow rules [ipfrule]
		8 Important to understand different people [ipdrst]
Self-Direction	1,11	9 Important to be humble and modest, not draw attention [ipmodst]
		10 Important to have a good time [ipgdtim]
Stimulation	6,15	11 Important to make own decisions and be free [impfree]
		12 Important to help people and care for others well-being [iphlppl]
Hedonism	10,21	13 Important to be successful and that people recognise achievements [ipsuces]
		14 Important that government is strong and ensures safety [ipstrgy]
Achievement	4,13	15 Important to seek adventures and have an exiting life [ipadvnt]
		16 Important to behave properly [ipbhprp]
Power	2,17	17 Important to get respect from others [iprspot]
		18 Important to be loyal to friends and devote to people close [iplylfr]
Security	5,14	19 Important to care for nature and environment [impenv]
		20 Important to follow traditions and customs [imptrad]
		21 Important to seek fun and things that give pleasure [impfun]

Рис. 1. Блок питань “Humanvalues” (ESS) та назви цінностей

Соціологам, які працюють із SPSS, відомо про існування коефіцієнта А. Кронбаха, що свідчить про внутрішню узгодженість або неузгодженість

характеристик опису певного об'єкта і не є показником гомогенності об'єкта. Значення цього коефіцієнта, що перевищують 0,6, дають підстави переконливо стверджувати, що певна сукупність ознак для опису має зв'язок між собою, і за зміни значення однієї ознаки решта демонструватиме прямопропорційні зміни. Коефіцієнт А. Кронбаха традиційно використовують для перевірки складу різноманітних індексів “задоволеності”, “активності”, “толерантності” тощо та пошуку найкращої (а саме найбільш узгодженої) комбінації ознак, оскільки SPSS дає змогу виявити, із вилученням яких ознак значення індексу зросте й наскільки зросте. Отож й перевірили 21 пункт на узгодженість між собою, пішовши шляхом “від протилежного” на прикладі трьох регіонів, щодо складу та відмінностей яких у соціологічній (та й не тільки) літературі вже утвердилися міцні історико-культурні стереотипи: це скандинавські, західноєвропейські, та центральноєвропейські і східноєвропейські (так звані “постсоціалістичні” і навіть “посткомуністичні”) країни.

Щодо відмінності зазначених регіонів існує три найзагальніші точки зору: хтось наголошує на штучності поділу через моделювання бажаних “сильними світу цього” відносин залежності: “Образ Східної Європи створюється як один із субпродуктів орієнталізму... З початком епохи Просвітництва і створенням ... образу Сходу, створюється географічний образ зони, що знаходиться між чистим “Сходом” і чистим “Заходом”. Ця зона і отримує назву “Східної Європи”, і стосовно неї починають застосовувати стратегії, схожі зі стратегіями орієнталізації... Дискурс “орієнталізму” чи Східної Європи, відокремлюючи нижчих від вищих, “цивілізованих” від “дикунів”, встановлює специфічні владні відносини, в яких східноєвропейцям завжди уготована роль ведених, тих, хто підпорядковується, цивілізується, ризикує так ніколи і не цивілізуватись... Центральноевропейський дискурс стверджує своє панування як антиросійський і атлантистський дискурс і, таким чином, призводить до атлантистської домінації в цьому регіоні. Водночас, всередині самого Заходу відносно країн, які уявляють себе центральноєвропейськими, як ми вже відзначали, працює східноєвропейський дискурс. Дискурс Центральної Європи, що підтримували США та інші країни Заходу, виявляється вивертом, на який зловили східноєвропейські суспільства” [4] (О. Бовдунов). Хтось підкреслює плюралістичність “бачень” як реальних, так і уявних кордонів, що й до сьогодні пролягають відповідно до тієї чи іншої національної пропаганди: “...[питання], яке відносно значення досвіду ХХ ст. та спадщини попередніх століть в очевидних відмінностях сценаріїв, за якими проходила посткомуністична трансформація. Багато хто приписує вирішальне значення давнім подіям і процесам: прийняття християнства в його православній або католицькій версії, роль вільного середньовічного міста та інших, за висловом Е. Сюча, “острівців свободи” тощо. Смішно заперечувати значення минулого для сучасного розвитку. Але абсолютизація цього підходу веде прямо до концепції Хантінгтона. Він чітко й вірно формулює проблему: після закінчення холодної війни питання про

східний кордон Європи виявилося відкритим” [10] (А. Міллер). А хтось підкреслює їх історично сформовану “унікальність”, котру особливо оберігають скандинави: “...не можна заперечувати існування значної частки скептицизму відносно поглиблення європейської інтеграції у Скандинавських країн. На практиці це втілюється в “особливі позиції” держав із цілої низки питань. Такий стан речей обумовлений, насамперед, негативним ставленням населення скандинавських країн до збільшення впливу європейських інститутів на внутрішню політику держав-членів ЄС, занепокоєнням щодо збереження унікальної соціальної моделі й небажанням передавати важливі складові національного суверенітету у відомство загальноєвропейських структур” [3, с. 301–302] (Л. О. Бабиніна).

А ми виявили, що в усіх цих регіонах нарівні відбулося те, що згідно з існуючими термінами не можна назвати інакше, як “змішування цінностей” – значення коефіцієнта А. Кронбаха для даних з усіх країн перевищує 0,6–0,8 (табл. 1). Це означає, що в цих регіонах усі цінності, навіть такі, що суперечать одна одній, чудово поєднуються у свідомості громадян майже незалежно від приналежності до тієї чи іншої культури – майже, тому що в низці випадків змішування цінностей проявлялося більше за вилучення деяких пунктів-тверджень, і вилучені ознаки подекуди утворили паралельний тип змішування (див. табл. 1).

Таблиця 1

Значення Альфа Кронбаха для “псевдоіндексу” всіх цінностей

Країна	Значення для всіх пунктів	Вилучено пунктів (№)	Після вилучення, максимальне	Серед вилучених
Скандинавія				
<i>Данія</i>	0,752	1 (9)	0,757	-
<i>Фінляндія</i>	0,802	1 (9)	0,803	-
<i>Норвегія</i>	0,772	1 (9)	0,779	-
<i>Швеція</i>	0,757	7(5,7,9,14,16,19,20)	0,775	0,643
Західна Європа				
<i>Бельгія</i>	0,749	3 (7, 9, 20)	0,760	0,433
<i>Швейцарія</i>	0,748	1 (9)	0,788	-
<i>Німеччина</i>	0,754	1 (9)	0,761	-
<i>Франція</i>	0,803	0	0,803	-
<i>Великобританія</i>	0,812	1 (9)	0,815	-
Південно-Східна, Центральна Європа				
<i>Україна</i>	0,862	2 (9, 15)	0,870	-0,301
<i>Росія</i>	0,851	1 (9)	0,852	-
<i>Словенія</i>	0,815	4 (2, 7, 15, 20)	0,818	0,307
<i>Словакія</i>	0,839	3 (9, 16, 20)	0,847	0,654
<i>Польща</i>	0,815	3 (7, 9, 20)	0,820	0,607
<i>Угорщина</i>	0,846	2 (7, 15)	0,849	0,042
<i>Хорватія</i>	0,815	3 (2, 15, 31)	0,827	0,654
<i>Естонія</i>	0,796	1 (9)	0,804	-
<i>Чехія</i>	0,824	11 (3, 5, 7, 8, 9, 12, 14, 16, 18, 19, 20)	0,862	0,833
<i>Болгарія</i>	0,857	1 (9)	0,861	-

У цьому контексті унікальність можна шукати лише з огляду на відмінності сумісності тверджень – як бачимо, цілковите змішування цінностей наявне лише у Франції; більшість з обраних скандинавських (Данія, Фінляндія, Норвегія) та західноєвропейських країн (Швейцарія, Німеччина, Великобританія) і деякі з постсоціалістичних (Росія, Естонія, Болгарія) демонструють модель змішування з виключенням “смирності, скромності та непомітності”; Швеція та Чехія взагалі “розщеплені” за двома зразками змішування – група вилучених ознак утворює “мікс” цінностей підкорення, традиції та безпеки з універсалізмом та благодійністю. Більш розщепленими оригінальними “міксами” також відрізняються більшість з обраних постсоціалістичних країн: Україна, Словенія, Словачія, Польща, Угорщина, Хорватія, та одна із західноєвропейських – Бельгія (див. табл. 1 та рис. 1).

При цьому цікаво, що за “традиційного” аналізу розподілів обраних ознак представники історико-культурних регіонів все-таки різняться, і неабияк – якщо порівняти країни за односторонністю заявленого їх представниками впевненого сповідання чи несповідання цінностей (варіанти відповіді “Це, безсумнівно, про мене” і “Так, загалом про мене” на противагу “Це, безсумнівно, не про мене” і “Ні, загалом не про мене”), спільних елементів цінностей 8 із 21 – якщо прийняти точку зору Ш. Шварца, це повний склад цінностей “благодійність” і “універсалізм” та елементи таких цінностей, як “самоуправління”, “збудження” і “досягнення” (див. табл. 2). Що це? Знахідка тих самих “загальнолюдських цінностей”, про які так багато говорять із надією на примирення “глокалізованих” осередків та із скепсисом щодо їх розвиваючого потенціалу? Адже, наприклад, “універсалізм” вважали однією із трьох оригінальних ціннісних основ європейської (і, насамперед, західноєвропейської) культури [8]. Свідчення “повної глобалізації” і у зв’язку з цим – лякаючої згубної індиферентності, чи бажаного “продуктивного розмаїття”? Не були б ми науковцями, якби одразу ж дали “універсальну” та “істинну” відповідь, поставивши за мету, насамперед, привернути увагу наукової громадськості до цього вражаючого факту. Сподіваємося, що перевірене на основі авторитетних міжнародних даних та показників свідчення макрорівневого змішування цінностей знайде свою конструктивну дискусію.

Таблиця 2

Співпадіння елементів цінностей у регіонах країн, традиційний аналіз

№	Цінності	Скандинавські	Західноєвропейські	Постсоціалістичні
1	2	3	4	5
1	Нові ідеї та креативність	+	+	
2	Багатство, гроші, дорогі речі	–	–	–
3	Рівність сприйняття і можливостей	+	+	+
4	Показувати свої можливості і бачити захоплення інших	–		
5	Захищеність і безпека		+	+
6	Пробувати нове й різноманітне		+	

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5
7	Робити, що кажуть, і слідувати правилам		–	
8	Розуміння різних людей	+	+	+
9	Смиренність, скромність, не привертати до себе увагу		+	
10	Добре проводити час			
11	Самостійність у рішеннях і свобода	+	+	+
12	Допомога й піклування про добробут інших	+	+	+
13	Бути успішним із визнаними досягненнями	–		
14	Сильне і дбаюче про безпеку управління		+	+
15	Пошук пригод і захопливе життя	–	–	–
16	Поводити себе належним чином		+	+
17	Повага інших	–		
18	Вірність друзям і присвячення себе іншим	+	+	+
19	Піклування про навколишнє середовище	+	+	+
20	Дотримання традицій і звичаїв			+
21	Пошук веселощів і насолод			

Висновки. Отже, змішування цінностей було досліджено за низкою напрямів – як ознака соціальних трансформацій, соціального розвитку, функціонування медіа та комунікацій, глобалізації та мультикультуралізму, вибору ідентичності, ритуалів та символізацій, вибудовування соціальних зв'язків та культурної або суспільної кризи. Дослідження цього явища проводили переважно в аспекті якісних стратегій, спираючись на неспеціалізовані емпіричні дані, хоча у масштабних міжнародних опитуваннях закладено латентні можливості для рефлексії щодо наявності або відсутності змішування цінностей у макрорівневих історико-культурних регіонах та поміж ними. На прикладі скандинавського, західноєвропейського та постсоціалістичного регіонів виявлено, що змішування цінностей на поточний час відбулося у кожному з них приблизно нарівні, однак наявні й унікальні відмінності у моделях змішування. Ці відмінності стосуються по-перше, невключеності у загальний “мікс” цінностей визнання за собою такої властивості, як “смиренність, скромність, не привертати до себе увагу” і по-друге, – неприйняття щодо себе тверджень: “робити, що кажуть, і слідувати правилам” та “пошук пригод і захопливе життя”. Отже, латентно представники всіх обраних для розгляду країн схожі у своєму прагненні “мати все”, а скоріше – презентувати себе як людей, які наслідують усі можливі цінності, не диференціюючи навіть відверто протилежні прагнення. Втім, надаючи “сильні” суб’єктивні декларації щодо своєї ідентичності, вони як представники

різних історико-культурних регіонів мають лише третину спільних цінностей. Окреслено несподівані знахідки та суперечності, що потребують подальших досліджень – як моніторингу за обраним блоком питань, так і аналізу наявних нерівностей та геополітичних спекуляцій, що виникають на основі уявлень про “конфлікти цінностей” і мають соціокультурні наслідки.

Список використаної літератури

1. Акопян Н. Маргинальность как одна из основных характеристик трансформирующегося общества / Н. Акопян. – 21-й ВЕК. – 2005. – № 1. – С. 150–165.
2. Алябьева З. С. К проблеме практичности гуманитарного знания / З. С. Алябьева // Ключь: Философско-общественный альманах Пушкинского центра аналитических исследований и прогнозирования. – Санкт-Петербург : ХИМИЗДАТ, 2012. – Вып. 5. – С. 69–74.
3. Бабынина Л. О. Особенности участия скандинавских стран и Финляндии в процессе европейской интеграции / Л. О. Бабынина // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Международные отношения. Политология. Регионоведение. – 2010. – № 3 (1). – С. 296–303.
4. Бовдунов А. Политико-географические образы Центральной и Восточной Европы и геополитическая организация региона [Электронный ресурс] / А. Бовдунов // Геополитика постмодерна. – 2011. – Режим доступа: <http://www.geopolitica.ru/Articles/1270/>.
5. Демченко В. Д. Проблема подростковой агрессивности в современной научной литературе [Электронный ресурс] / В. Д. Демченко. – Режим доступа: <http://www.scienceforum.ru/2014/478/1558>.
6. Кемалова Л. И. Личность маргинала и возможности ее социализации в условиях транзитивного общества : монография / Л. И. Кемалова, Ю. Д. Парунова. – Симферополь ; Керчь : Таврия, 2010. – 228 с.
7. Козырева О. А. Пути развития России в рамках информационного общества / О. А. Козырева // Образно-ментальный мир России: от прошлого к будущему : матер. Междунар. науч. очно-заочн. конф. (Екатеринбург, 21–22 мая 2013 г.) / отв. ред. В. В. Егоров. – Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. экон. ун-та, 2013. – С. 86–88.
8. Лихачев Д. С. Три основы европейской культуры и русский исторический опыт [Электронный ресурс] / Д. С. Лихачев // Русская культура. – Москва, 2000. – С. 45–49. – Режим доступа: http://likhachev.lfond.spb.ru/articl100/Russia/3_osnov.pdf.
9. Маслоу А. Дальнейшие рубежи развития человека [Электронный ресурс] / А. Маслоу ; термин. правка В. Данченко. – Киев : PSYLIB, 2003. – Режим доступа: <http://psylib.ukrweb.net/books/masla03/txt23.htm>.
10. Миллер А. Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России [Электронный ресурс] / А. Миллер // Новое литературное обозрение. Ментальные карты: Европа. – 2001. – № 52. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/52/mill.html>.
11. Палади О. П. Самосознание в системе личностных ценностей подростка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp7/konf3/Paladi.pdf.
12. Паримський І. С. Концептуальні засади національних ідеалів в інформаційному суспільстві / І. С. Паримський // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Соціальні комунікації. – 2010. – № 903. – Вип. 2. – С. 12–16.
13. Силантьева М. В. Современная гражданская идентичность в пространстве российской культуры [Электронный ресурс] / М. В. Силантьева // Право и управление: 21 век. – 2011. – № 4 (21). – С. 19–23. – Режим доступа: http://www.mgimo.ru/files2/2012_11/up54/file_a103505a85466ba201fefb9a2bd80200.pdf.

14. Струк Н. М. Социальная идентификация научно-технической интеллигенции в условиях маргинализации общества / Н. М. Струк, О. А. Свирбутович // Современная интеллигенция: проблемы социальной идентификации : сб. науч. трудов : в 3 т. / отв. ред. И. И. Осинский. – Улан-Удэ : Изд-во Бурятского государственного университета, 2012. – Т. 1. – С. 83–92.
15. Углинская Н. А. Кризис культуры как процесс смены ценностей / Н. А. Углинская // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2012. – № 4 (20). – С. 87–94.
16. Унгурян І. Антикультура – засіб самознищення чи адаптації людини до соціокультурної дійсності? / І. Унгурян, О. Цинтила // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. Філософія. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – Вип. 638–639. – С. 206–211.
17. Чутора М. В. Особливості формування ідентичності в постмодерні [Електронний ресурс] / М. В. Чутора // Держава і суспільство. – 2010. – С. 400–403. – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2010-34/doc/4/21.pdf>.
18. Шпедер Ж. Очерк трансформации в Венгрии / Ж. Шпедер, Ж. Элекеш, И. Гарча, П. Роберт // Социологические исследования. – 2002. – № 5. – С. 37–59.
19. Щербаков М. Ідентичність особистості та ідеологія в епоху Постмодерну / М. Щербаков // Людина в силовому полі влади та ідеологій : XV Всеукраїнська наукова конференція для студентів і молодих науковців 27–28 квітня 2012 р. – Львів : Інститут релігії і суспільства Українського Католицького університету. – С. 351–355.
20. Элиаде М. Мефистофель и Андроген, или Тайна целостности [Электронный ресурс] / М. Элиаде ; пер. с франц.: Е. Баевская, О. Давтян. – Санкт-Петербург : Алетейя : Университетская книга, 1998. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/eliade/.
21. Ardiç N. Friend or Foe? Globalization and Turkey at the Turn of the 21st Century / N. Ardiç // Journal of Economic and Social Research. – 2009. – Vol. 11 (1). – P. 17-42.
22. Bruyn S.T. H. A Civil Republic: Beyond Capitalism and Nationalism / S. T. H. Bruyn. – Kumarian Press, 2005. – 289 p.
23. Chang P.-L. Interactivity: Exploring the Role of User Power through Visual Interpretation [Electronic resource] / P.-L. Chang. – Mode of access: http://ead.verhaag.net/fullpapers/ead06_id136_2.pdf.
24. Colic-Pesker V. The rise of multicultural middle class: a new stage of Australian multiculturalism? [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.tasa.org.au/conferences/conferencepapers09/papers/Colic-Pesker,%20Val.pdf>.
25. ESS Data File Download [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.europeansocialsurvey.org/download.html?file=ESS5e03_1&y=2010.
26. ESS Human Values (Core – All rounds) [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.europeansocialsurvey.org/data/themes.html?t=values>.
27. European Social Survey [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.europeansocialsurvey.org/>.
28. Leon de P. Toward a Theory of Collaborative Policy Networks: Identifying Structural Tendencies / P. Leon, D.M. Varda // The Policy Studies Journal. – 2009. – Vol. 37, № 1. – P. 59–74.

Стаття надійшла до редакції 19.08.2014.

Яковенко А. К., Ташенко А. Ю. Смещение ценностей в историко-культурных регионах: общие и уникальные черты

Рассмотрены направления социологических исследований явления смещения ценностей и позиций относительно разграничения историко-культурных регионов.

Отмечены позитивный и негативный аспекты избранного явления в осмыслении современными социологами. Очерчен характер традиционных методик и раскрыт эвристический потенциал данных международных исследований с точки зрения их пригодности для изучения смешения ценностей. Выделены общие и уникальные черты историко-культурных регионов на основе результатов исследования ценностей в рамках European Social Survey. Констатируется латентное смешение ценностей по разным моделям у представителей всех выбранных стран.

Ключевые слова: *ценности, смешение ценностей, культура, историко-культурный регион.*

Iakovenko A., Tashchenko A. Mixing of Values in Historical and Cultural regions: Common and Unique Features

The directions of sociological studies devoted to mixing of values and the attitudes concerning the disengagement of historical and cultural regions are considered. The problematic in determining the superiority of constructive and destructive component of chosen phenomenon is described. The positive and negative aspects in understanding of mixing of values by modern sociologists in the eight research areas are noted. The nature of traditional techniques with bias on qualitative research strategies is delineated. The heuristic potential of international researches is disclosed from the standpoint of suitability for the mixing of values studies. The common and unique features of historical and cultural regions are highlighted on the basis of European Social Survey results related to the values. Latent mix of all the values by representatives in the selected countries is stated without exceptions. Different models of mixing values, in general, don't depend on respondents' belonging to the particular region. At the same time, clear similarities and differences in historical and cultural regions aren't in dispute in several cases. Some values and the elements of values are likely to pretend to nomination for "universal". The new perspectives are opened to look at the cultural and geopolitical boundaries in connection with strongly pronounced mixing of values in Scandinavian, Western European and post-communist macroregions.

Key words: *values, mixing of values, culture, historical and cultural region.*

СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

УДК 378.147.111(477)

В. В. КУЗЬМІН, М. О. ГОРОДЬКО

НАУКОВО-ПРАКТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

У статті розкрито загальну картину науково-практичного забезпечення інклюзивної освіти в навчальних закладах, виявлено технологічне наповнення інклюзивних програм. Зокрема, вирішено важливі наукові завдання: проаналізовано галузі науки, які досліджують аспекти технологій інклюзивного навчання в навчальних закладах різних типів; визначено внесок вітчизняної соціології в технологічне забезпечення інклюзивного навчання.

Ключові слова: інклюзивна освіта, програма, соціальна технологія.

Інклюзивна освіта в Україні набуває розвитку та перебуває на етапі свого становлення. Виходячи із специфічних особливостей осіб, які мають бажання просуватись щаблями соціальної ієрархії, держава створює умови для їх освіти, виховання й самореалізації в різних сферах життєдіяльності суспільства. Українська наукова думка не стоїть осторонь від проблем розробки проектів та програм з підтримки специфічного контингенту учнівської й студентської молоді, навпаки, створює основи для їх інтеграції в структуру суспільства та подальшої адаптації й соціалізації в цілому.

На сьогодні існує потреба у висвітленні загальної картини наукового забезпечення інклюзивної освіти в навчальних закладах, виявленні окремих аспектів технологічного наповнення інклюзивних програм, виділенні галузей науки, які надають найбільш значущу підтримку соціалізації специфічного контингенту учнівської та студентської молоді.

Мета статті – на основі дослідження наукових джерел виявити технологічне наповнення інклюзивних програм у навчальних закладах.

Визначення технологічного наповнення інклюзивних програм у навчальних закладах ставить перед нами такі завдання:

- використовуючи міжгалузевий підхід, проаналізувати галузі науки, в яких досліджено аспекти технологій інклюзивного навчання в навчальних закладах різних типів;
- визначити внесок вітчизняної соціології в технологічне забезпечення інклюзивного навчання та визначити клієнтів, щодо яких розробляються й оновлюються технології інклюзивного навчання;
- визначити найбільш поширене технологічне наповнення інклюзивних програм у вітчизняних навчальних закладах.

Проблеми інклюзивної освіти дітей-сиріт відображено в працях А. Аблятипова, І. Артемчук, І. Гладченко, В. Шкуркіної, О. Дорогіна, О. Карпенко, М. Комісарик, С. Коношенко, Л. Кунгурцева, В. Москалюк, С. Нечай, В. Покась, В. Пушкар, О. Стратюк, К. Хлебцевич. Значний внесок у вивчення життєдіяльності клієнтів зробили О. Балакірева, Л. Волинець, З. Зайцева, А. Капська, Н. Комарова.

Більш дорослі категорії населення були розглянуті невеликою кількістю соціологів. Так, в українській науці окремі аспекти соціалізації та соціальної адаптації специфічного контингенту учнівської та студентської молоді висвітлювали О. Дікова-Фаворська (соціологічна концептуалізація освіти), Н. Гордієнко (соціалізація підлітків та молоді з особливими потребами), Г. Бурова (соціологічні аспекти життєвих стратегій), Н. Теплова (державне управління процесом соціалізації), В. Кузьмін (соціальні технології в соціалізації сиріт) тощо.

Розглядаючи процеси соціалізації членів різних специфічних соціальних груп, вітчизняні та зарубіжні автори створювали власні підходи до роботи з відповідними групами. Загальноприйнято вважати такі підходи технологіями, у випадку соціологічної науки – соціальними технологіями, а при їх системному розгляді – технологізацією.

Розвиток інклюзивної освіти розпочався за часів незалежності, за активної підтримки наукової громадськості, що мало на меті створення умов для здобуття дітьми та молоддю освіти, використання засобів виховання й самореалізації в різних сферах життєдіяльності суспільства.

Український соціолог О. Сکیدін пропонував найважливіші різновиди робіт у технологіях виховної діяльності в закладах освіти подавати в такому вигляді (рис. 1).

Виховна робота вищого закладу освіти		
Соціальні технології		
Діагностування (Д)	Моделювання (М)	Прогнозування (П)
Основні види робіт		
1. Визначення критеріїв і відповідних рівнів організації виховної діяльності	1. Побудова моделей виховної роботи	1. Оцінювання ефективності можливих шляхів та форм подальшого розвитку певного спрямування роботи
2. Розпізнавання найбільш істотних дефектів роботи	2. Визначення кількісно-якісних меж моделі	2. Оцінювання ймовірності одержання результатів
3. Визначення причинно-наслідкових зв'язків дефектів	3. Розробка запропонованих механізмів і технологій побудови моделі	3. Дослідження динаміки соціального планування, програмування, проектування, управління

Рис. 1. Найважливіші види процедур та операцій у технологіях виховної діяльності (за О. Сکیدіним) [14; 15].

Соціальна технологія, на думку О. Скідіна, відрізняється від інших технологій наявністю алгоритмізованих, стандартизованих засобів і процедурних прийомів формування й реалізації соціальних програм, соціотехнологічних проектів. За допомогою соціальних технологій реалізується функція виявлення, розкриття, використання потенціалу соціальної структури освітньої організації за умов пошуку оптимального її функціонування за допомогою управлінського регулювання [11, с. 264].

Розглянемо соціально-технологічні та модельні напрацювання з роботи із сиротами. Вибір їх обмежений, проте установи соціального спрямування створювали інноваційні моделі соціальних послуг [6; 7; 11; 12] та технології соціальної роботи з випускниками професійно-технічних закладів – сиротами та особами, позбавленими батьківської опіки [10, с. 32–45].

Так, у межах проекту ОБСЄ “Сприяння працевлаштуванню вихованців закладів для дітей-сиріт в Україні” його автори створили та запустили пілотний проект щодо сприяння працевлаштуванню, вивчили сучасний стан ринку праці в Україні, профорієнтаційну складову, за результатами чого розроблено програму тренінгу, плани занять і проекти документації з організації стажування та подальшого працевлаштування сиріт після закінчення професійно-технічних навчальних закладів [8].

Досить новим для України є такий вид технологічної соціальної допомоги, як гейткіпінг (“кураторство”) – складна категорія соціальної роботи, яку можна розглядати як нову філософію, концепцію та механізм захисту й забезпечення прав дітей, що визначає засади прийняття рішень стосовно них на вищому рівні професійної компетентності, відображає нові підходи до реформування системи опіки над дітьми загалом і запобігання розміщенню їх в інтернатних закладах зокрема [6, с. 59].

Вітчизняні розробники моделі соціальної адаптації до самостійного життя в громаді дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, вважають, що вихованцям у межах моделі мають бути забезпечені: можливості здобуття знань про безпечну поведінку, здоровий спосіб життя; права, можливості отримання допомоги щодо представництва інтересів у різних закладах, установах; можливість побудови та підтримання родинних стосунків; можливість вирішення кризових ситуацій; а також додатково: здобуття (або вдосконалення) навичок вирішення побутових проблем, пов’язаних із самообслуговуванням, веденням домашнього господарства, спілкуванням; отримання психологічної допомоги, допомоги в працевлаштуванні та матеріальної підтримки тощо [4, с. 110–111].

Автори моделі підготовки випускників інтернатних закладів до самостійного проживання передбачили такі основні послуги: сприяння соціальній адаптації до проживання в суспільстві; вивчення потреб дитини, складання плану догляду, інформування про ресурси, підтримка, перенаправлення до інших фахівців. Серед короткотермінових проблем дитини:

оформлення пакета документів, визначення статусу, закріплення житла. Науковці також вважають за необхідне приділяти увагу правовій освіті, захищати права та свободи, здійснювати профілактику протиправних дій, сприяти забезпеченню розвитку навичок із самообслуговування, безпечної роботи з технікою й обладнанням [7, с. 17–20].

На основі вивчення вітчизняного досвіду різних шкіл соціальної роботи, українськими науковцями було наведено перелік напрямів, на які рекомендують звернути увагу при організації технології роботи з клієнтом: соціально-демографічні характеристики клієнта; стадія життєвого циклу клієнта; проблеми, що турбують його; проблеми, що хвилюють соціального працівника; проблеми, що непокоять людей, які становлять оточення клієнта; прояви, ознаки, які зробили проблему або потреби клієнта такими, що їх було помічено; терміни, коли це було помічено; люди, які це помітили; події, обставини, які передували тому, що проблему або потреби клієнта помітили; основні особистісні стресові чинники, які заважають клієнтові нормально функціонувати, зумовлюють потребу соціальної допомоги; основні міжособистісні стресові чинники, які заважають клієнтові нормально функціонувати [10, с. 35–36].

Практика доводить, що найбільш результативна робота властива мультидисциплінарним командам, що спромоглися зібрати навколо конкретного випадку фахівців різного профілю: організаторів, соціальних педагогів, психологів, медиків, юристів тощо.

У найбільш загальному вигляді визначити типову технологію соціальної роботи з особливим контингентом можна таким чином: вивчити й діагностувати ситуацію клієнта, розробити план вирішення проблеми, узгодити його з клієнтом, реалізувати адекватні заходи, оцінити їх результати.

Автори технології надання соціальних послуг випускникам професійно-технічних навчальних закладів із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, Н. Комарова, А. Зінченко, Н. Романова допомагають випускникам адаптуватись до нових умов життя, які суттєво відрізняються від умов життя в державній установі, де вони проживали раніше. Ця технологія спрямована на виконання таких завдань: допомагати випускникам розібратися з основами законодавства України, які стосуються забезпечення їхніх прав, виконання громадських обов'язків, з урахуванням інтересів і потреб колишніх дітей-сиріт; надавати знання щодо механізмів застосування цих прав; сприяти діяльності державних органів і громадських організацій щодо реалізації їхніх функцій стосовно практичного вирішення соціальних проблем зазначеної категорії молоді; переконувати молодих людей у необхідності активних дій щодо адаптації до нових умов життя, доводити їх ефективність, показувати шляхи й механізми цієї діяльності; визначати основні соціальні проблеми, що виникають у людей цієї

категорії; здійснювати соціально-психологічне консультування з проблем міжособистісних стосунків; проводити роботу з родичами молоді цієї соціальної групи щодо соціально-психологічних проблем, які очікують клієнтів після закінчення освітніх закладів.

Технологія соціальної допомоги для цієї соціальної групи включає такі етапи: особисте знайомство, встановлення контакту, який завершується розробкою плану соціального супроводу клієнта; безпосередня реалізація втручання – реалізація соціального супроводу клієнта; підсумковий – припинення надання соціальної допомоги й оціночних заходів.

У межах технології соціальний працівник виконує набір дій: оцінювальну, допоміжну, організаційну, освітньо-виховну, консультативну, посередницьку, координаційну, адвокатську, адміністративну та аналітичну. Як зазначають автори технології, на підставі аналізу результатів соціального супроводу робиться висновок про його припинення або доцільність продовження ще на певний термін. Припинення може бути здійснено як у разі досягнення очікуваних результатів, так і в разі невиконання умов угоди клієнтом [7, с. 45].

При формуванні індивідуального плану роботи з отримувачем послуг у соціальному гуртожитку для сиріт необхідно враховувати такі напрями життєдіяльності: підтримка здоров'я, лікування, дотримання здорового (безпечного) способу життя; ведення домашнього господарства; формування бюджету; освіта, додаткове навчання, розвиток здібностей; забезпечення гарантованими пільгами, виплатами; працевлаштування, забезпечення житлом; організація змістовного дозвілля; розвиток особистості, вироблення навичок виконання соціальних ролей; встановлення та підтримка відносин із соціальним оточенням. Кожен наступний індивідуальний план роботи з отримувачем послуг складається з урахуванням рівня досягнення цілей попереднього плану, визначення нових потреб, підсумкового звіту [5, с. 16].

Як технологізацію можна також розглядати комплексну виховну роботу зі студентською молоддю у вищих закладах освіти, запропоновану колективом авторів одного з ВНЗ Одеси, за загальною редакцією Т. Осипової. Комплекс запропонованих заходів включає такі види виховання: національне; моральне; громадянське та правове; екологічне; статеве; розумове та інтелектуальне; трудове; економічне; фізичне; естетичне; емоційне тощо [2].

Базуючись на результатах проведеного нами дослідження, пропонуємо інклюзивну модель соціалізації та комплексного соціального супроводу студентів-сиріт у вищих навчальних закладах (рис. 2), що дасть можливість своєчасно адаптувати молодь із різних специфічних соціальних груп до навчання у ВНЗ, під час і після завершення навчання в них.

Рис. 2. Модель соціалізації та комплексного соціального супроводу студентів-сиріт у вищих навчальних закладах

В основу моделі покладено адаптацію, соціалізацію та комплексний соціальний супровід студентів-сиріт у вищих навчальних закладах у контексті інклюзивного навчання. Відповідно до кожного періоду сформовано блоки функціональних завдань: юридичного й економічного консультування, психологічної допомоги, інформаційного насичення з боку студентських профспілок та органів самоврядування. Під час першого адаптаційного періоду студент-сирота стає учасником соціальної взаємодії, включаючись у нові для себе соціальні відносини. У другий період студент-сирота переходить зазвичай тоді, коли він успішно адаптувався до нових умов навчання, проживання, не має академічних заборгованостей, а тому може розпочинати новий навчальний рік та наступний період у своєму житті. Під час третього періоду, який відповідає останньому курсу навчання у ВНЗ, відбувається підготовка до виходу з ВНЗ.

У моделі відображено роль кожного з агентів соціалізації, значущих у модельних періодах; відзначено, що соціальна взаємодія агентів створює умови для подолання своєрідної соціальної ексклюзії й організації діяльності в контексті інклюзивного навчання.

Використання запропонованої моделі створює умови для ефективного та системного ціннісно-нормативного орієнтування студента-сироти впродовж усього навчання [9, с. 14].

Висновки. Таким чином, у результаті аналізу наукових джерел розкрито загальну картину наукового забезпечення інклюзивної освіти у навчальних закладах, виявлено технологічне наповнення інклюзивних програм, виділено галузі науки, які надають найбільш значущу підтримку клієнтському контингенту. Відповідно, можна зазначити, що наявний арсенал близьких галузей науки, таких як: педагогічні, психологічні; економічні, історичні, медичні, юридичні, біологічні, фізичного виховання та спорту, державного управління. Внесок саме соціологів у розвиток вітчизняної інклюзивної освіти є початковим, проте накреслились перспективні напрями дослідження специфічних соціальних груп та їх членів.

Визначено наявний внесок вітчизняної соціології в технологічне забезпечення інклюзивного навчання, інтерес до якого галузевих соціологій в Україні, зростає.

Вирішено також наукові завдання, які полягали в дослідженні різновидів технологій інклюзивного навчання в навчальних закладах різних типів; визначенні технологічного наповнення інклюзивних програм у вітчизняних навчальних закладах (соціальна реабілітація, прогнозування, соціальне проектування, моделювання). Загалом подальший розвиток інклюзивних програм, їх громадське обговорення та поетапне впровадження в освітню діяльність навчальних закладів є запорукою подолання соціальної ексклюзії, критерієм успішної інтеграції, включеності в основні сфери діяльності.

Список використаної літератури

1. Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація : навч. посіб. для соц. пед. та соц. психол. освіт. закл. / за ред. О. М. Полякової. – Суми : Університетська книга, 2009. – 346 с.
2. Виховна робота зі студентською молоддю : навч. посіб. / за ред. Т. Ю. Осипової. – Одеса : Фенікс, 2006. – 286 с.
3. Індивідуальне планування в соціальній роботі: інструкція щодо надання соціальних послуг у соціальному гуртожитку / авт.-упоряд. Ю. Пилипас, Ю. Чорна ; МГО “Соціальні ініціативи з охорони праці та здоров’я”. – Київ : Телесик, 2012. – 68 с.
4. Інноваційні моделі соціальних послуг : проекти Українського фонду соціальних інвестицій : в 2 т. / за ред. Н. М. Шкуратової. – Київ : ЛДЛ, 2007. – Т. 2. – 159 с.
5. Інноваційні моделі соціальних послуг: проекти Українського фонду соціальних інвестицій : в 2 т. / за ред. Н. В. Кабаченко. – Київ : ВІПОЛ, 2006. – Т. 1. – 320 с.
6. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації : навч.-метод. комплекс / авт.-упоряд.: О. В. Безпалько, І. Д. Зверєва, З. П. Кияниця, В. О. Кузьмінський та ін. ; за заг. ред.: І. Д. Зверєвої, Ж. В. Петрочко. – Київ : Фенікс, 2007. – 528 с.
7. Кузьмін В. В. Соціалізація сиріт у вищих навчальних закладах України: соціотехнологічний аспект : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / В. В. Кузьмін ; Класичний приватний університет. – Запоріжжя, 2013. – 20 с.
8. Модель соціальної підтримки молоді з уразливих соціальних груп : метод. посіб. з надання послуг молоді / Н. М. Комарова, А. Г. Зінченко, Н. Ф. Романова та ін. – Київ : Грандіс-Груп, 2006. – Ч. 2. – 105 с.
9. Розбудова навичок самостійного життя і сприяння зайнятості для випускників професійно-технічних навчальних закладів – колишніх вихованців інтернатних

установ для дітей-сиріт : навч. посіб. / О. В. Білецька, М. М. Гишак, О. В. Ельников, О. Д. Шевчук. – Київ : Грандіс-Груп, 2006. – 88 с.

10. Розвиток життєвих навичок : навч.-метод. посіб. для роботи із старшокласниками і випускниками інтернатних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / МГО “Соціальні ініціативи з охорони праці та здоров’я” ; [Л. Дума, Р. Краплич, К. Сіллевіс та ін.] ; за заг. ред. І. Зверєвої ; керів. групи авт.-упоряд. Л. Дума. – Київ : ФОП Шарко, 2011. – 160 с.

11. Скідін О. Л. Управління освітою: теоретико-методологічний аналіз соціальних технологій / О. Л. Скідін. – Запоріжжя : ЗДУ, 2000. – 292 с.

12. Соціальна адаптація дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа : посібник до тренінгового курсу з підготовки спеціалістів центрів соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді : в 3 ч. – Київ : Держсоцслужба, 2008. – Ч. 1. – 240 с.

Стаття надійшла до редакції 11.08.2014.

Кузьмин В. В., Городько М. О. Научно-практическое обеспечение инклюзивного образования в Украине

В статье раскрыта общая картина научно-практического обеспечения инклюзивного образования в учебных заведениях, выявлено технологическое наполнение инклюзивных программ. В частности, решены важные научные задачи: проанализированы отрасли науки, в которых исследуются аспекты технологий инклюзивного обучения в учебных заведениях различных типов; определен вклад отечественной социологии в технологическое обеспечение инклюзивного обучения.

Ключевые слова: инклюзивное образование, программа, социальная технология.

Kuzmin V., Gorodko M. Scientific and Practical Providing of Inclusive Education in Ukraine

The article revealed a General picture of the scientific-practical implementation of inclusive education in schools identified technological content of inclusive programs. In particular solved important scientific objectives: the analyzed branch of science that investigates aspects of technology inclusive education in educational institutions of various types; defined contribution Russian sociology in technological support inclusive education.

Relevance of the article is to highlight the overall picture of of scientific provision inclusive education in educational establishments, identifying certain aspects of the technological content of inclusive programs, allocation of branches of science which have the most significant support to socialization of a specific contingent pupils and students.

A result of analysis of scientific sources uncovered an overall picture of scientific provision inclusive education in educational establishments, identifies technological content of inclusive programs, selected branch of science which have the most significant support to customer contingent.

Accordingly, it may be noted that the existing arsenal as close branches of science: pedagogical, psychological; economic, historical, medical, legal, biological, physical education, public administration. The sociologist’s contribution the development of of national inclusive education is the initial, but were outlined promising directions on the Exploration of specific social groups and their members.

Determined contribution to the national sociology of technological support of inclusive education, which over the years is gaining scientific interest among sociologists industry in Ukraine.

Resolved also scientific tasks consisted in research the varieties of technologies inclusive education in educational establishments of various types; identified the most common technological content of inclusive programs in the educational institutions - social rehabilitation, forecasting, social engineering, modeling. In general, the further development of inclusive programs, their public discussion and the phased introduction of educational activities in educational institutions is the key to overcoming social exclusion, is the criterion for successful integration, inclusion in major areas activity.

Key words: inclusive education, a program of social technology.

УДК 316.74:378 (44)

Д. Є. ШВЕЦЬ

СОЦІОСТРУКТУРНІ ДЕТЕРМІНАНТИ УПРАВЛІННЯ ВИЩОЮ ОСВІТОЮ ФРАНЦІЇ

Статтю присвячено проблемі співвідношення системи управління та соціоструктурних чинників соціальної системи Франції. Розкрито особливості моделі управління вищою освітою в сучасній Франції та провідні тенденції її розвитку. Встановлено, що ефективність системи управління вищою освітою Франції забезпечується послідовністю проведених реформ вищої освіти, фундаментальністю обґрунтування реформ вищої освіти, гнучкістю системи, орієнтацією вищої освіти на безперервність освіти, використанням електронних технологій на будь-якому етапі життєдіяльності людини, спрямованістю на посилення демократизації й гуманізації вищої освіти.

Ключові слова: освіта, вища освіта, управління вищою освітою, соціоструктурні чинники системи управління вищою освітою.

У сучасних умовах процес інтернаціоналізації суспільного життя зумовлює все більший інтерес до зіставлення економічних показників соціально-політичних систем, моделей культури різних країн і народів. Фахівці будь-якої галузі науки та практики прагнуть отримати якомога повнішу інформацію про роботу своїх зарубіжних колег, запозичувати їх досягнення й не повторювати їх помилок. Не є винятком і управління вищою освітою як одна з найбільш складних сфер людської діяльності.

Останнім десятиліттям постійно розширюється охоплення населення різними видами навчання. Системи вищої освіти різних країн зазнають серйозних структурних перебудов. Модернізується зміст освіти, методи й засоби навчання. Складаються нові відносини між освітніми інституціями та ринком праці. Реформи управління вищою освітою являють собою важливий аспект соціальної політики сучасних держав. Ці процеси набули глобального характеру, у зв'язку із чим актуалізується ретельний аналіз світового досвіду розвитку вищої освіти.

У зв'язку із цим виникає необхідність вивчення міжнародного досвіду управління вищою освітою як особливого напрямку наукових досліджень з метою створення найбільш раціональної системи управління вищою освітою України.

Нині одним із слабких місць теорії та практики управління вищою освітою в Україні є її відрив від світового досвіду. До 90-х рр. ХХ ст. управлінські моделі провідних країн світу були маловідомими навіть для фахівців. У кращому випадку мали місце фрагментарні відомості про зарубіжні нововведення, які мали зазвичай непослідовний характер.

Знання концептуальних орієнтирів управління вищою освітою за кордоном дають змогу осмислити провідні у світі зарубіжні теоретичні та ін-

струментальні підходи до побудови відповідних моделей і систему управління вищими навчальними закладами.

Подібне вивчення, звісно, має являти собою не бездумне відтворення й наслідування, а дати, по-перше, можливість скористатися чужим досвідом для перевірки власних спостережень в Україні з метою навчитися краще розуміти, що становить в управлінських практиках національні особливості системи управління, а що, будучи загальним надбанням усього цивілізованого світу, є необхідною основою наукової школи.

Ми обрали для дослідження особливості управління вищою освітою в окремій країні, оскільки, на нашу думку, глибоке вивчення цих проблем є найважливішою передумовою встановлення загальних закономірностей, тенденцій і перспектив розвитку управління вищою освітою, правильного визначення співвідношення між загальним та особливим, між короткотерміновими й довготерміновими факторами управління.

Такою країною є, на наш погляд, Франція. Вона обрана з таких міркувань. По-перше, на відміну від більшості країн Європи та Америки, у Франції, як і в Україні, була і є (поки що) жорстка централізована система управління освітою загалом і вищою освітою зокрема, що зумовлює пріоритетний інтерес Франції для українських дослідників.

Франція зробила значний внесок у скарбницю світової культури, вона має багатовіковий досвід вищої школи, розвинуті демократичні традиції педагогічної думки, культурні та наукові зв'язки з Україною. Суттєві ознаки французької вищої освіти були запозичені ще в минулому столітті низкою європейських країн, у тому числі Україною за період перебування в Радянському Союзі.

Метою статті є розгляд особливостей системи управління вищою освітою в сучасній Франції як системи, що складається із сукупності елементів (від прийому до випуску з вищої школи), які перебувають у складній взаємодії.

Завданнями статті у зв'язку з вищезазначеним є:

- виявити найбільш істотні ознаки, якості й властивості французької системи управління вищою освітою;
- сформулювати та обґрунтувати сукупність теоретичних положень, які становлять методологічну основу дослідження соціоструктурних детермінант системи управління вищою освітою Франції.

Статтю присвячено проблемі співвідношення системи управління та соціоструктурних чинників соціальної системи Франції.

При визначенні вихідних методологічних установок дослідження для розробки теоретичної концепції системних засад управління вищою освітою Франції стали в нагоді праці таких російських та французьких авторів, як: Ж. Аллак, Ю. Алферов, Н. Ля Бордері, Л. Боярська, П. Бурдье, Б. Вульфсон, Е. Гобло, С. Головка, С. Гур'є, Л. Захаров, В. Краснушкін,

Є. Кроль, Т. Кумбс, Р. Лекур, Ф. Ладижець, П. Ляхович, З. Малькова, Т. Мельник, Є. Назарова, Л. Шипілова та ін. [1–31].

У працях зазначених авторів проаналізовано деякі специфічні ознаки французької системи освіти, реформи освіти, позитивні й негативні тенденції в розвитку науки управління, історичні традиції системи управління вищою освітою Франції, особливості управління вищою школою Франції на сучасному етапі, історичне походження інституційних особливостей вищої освіти сучасної Франції.

Для інтерпретації технологій управління вищою освітою в її зв'язку із соціальною структурою французького суспільства, а також розуміння логіки функціонування та конкуренції за управлінські посади в науковому полі системи вищої освіти Франції мають значення концепції культурного капіталу П. Бурдьє та Е. Гобло [31–34, 35].

Делегування більшості фінансових повноважень на місцевий рівень створило необхідні умови для тісної співпраці університетів та органів місцевого самоврядування. Зокрема, план “Університет 2000” [37, с. 54], впроваджений у Франції у 1991–1995 рр., мав на меті розв’язання трьох принципів проблем: 1) оновлення матеріально-технічної бази та проведення інформатизації університетів; 2) узгодження планів розвитку університетських філій відповідно до планів розвитку конкретних регіонів; 3) створення відповідної стратегії взаємодії між різними соціальними акторами, зацікавленими в розвитку університетів на місцях.

Впровадження цього плану мало ряд важливих наслідків, які докорінно переформували відносини між державою, університетами та регіонами, а саме перетворили регіони на відповідальних за університетський розвиток акторів, а університети залучили до розробки й впровадження планів регіонального розвитку.

Французька освітня система має яскраво виражену національно-державну специфіку. В цій країні існує досить одержавлена система дипломів та вчених ступенів, тому позитивне ставлення до дипломів державних навчальних закладів: вони, як правило, мають вищий рейтинг на ринку роботодавців і в інтелектуальних колах, ніж дипломи приватних шкіл та університетів [36, с. 70–77].

Система освіти Франції має свої багатовікові традиції. Батьківщина Вольтера та Руссо вважає цю систему одним з найважливіших демократичних завоювань нації й частиною французького внеску у світову цивілізацію. Знаменита Сорбонна вже майже 800 років в очах усього світу є символом класичної європейської освіти.

Основні принципи системи освіти у Франції мають столітню історію, й були закладені в 1880–1990-х рр. Освіта, згідно з Конституцією країни, здебільшого безкоштовна, світська (позарелігійна), і є обов’язковою для дітей від 6 до 16 років. У Франції співіснують приватна й державна системи освіти. У приватних навчальних закладах навчається близько 20% усіх

учнів Франції. Держава затверджує шкільні програми приватного й державного секторів, організує конкурси та іспити. Держава, згідно з Ордонансом про вищу освіту та законом Дебре, є єдиним суб'єктом видачі дипломів рівня бакалавра (baccalaureat).

З часу прийняття закону Дебре, з 1959 р., приватна освіта одержує допомогу від держави (contrat d'association): вона на рівні бюджету сплачує працю викладачів і бере участь у витратах на навчання.

За результатами опитування громадської думки стосовно рівня якості освіти, проведеного Інститутом Геллапа, французи серед недоліків власної системи вищої освіти виділили "надмірну теоретизованість гуманітарної освіти та слабку розвиненість технічного та природничого її напрямів. Серед умов навчання респонденти також виділили певні недоліки, а саме: перевантажені аудиторії, нестача викладацького складу й матеріалів для навчання, занадто швидка зміна програм і методів навчання, деградація іміджу та ролі викладача в суспільстві тощо. Як особливий недолік за оціночними індексами було виділено соціальну нерівність, що виникає в процесі навчання" [36, с. 32].

Уряд країни намагається реформувати систему освіти (зі змінним успіхом) і збільшити дотації на її розвиток. Незважаючи на всі наявні складності, ця система освіти є однією з кращих у Європі.

Прийом іноземних студентів – одна з найдавніших традицій, для збереження якої французи зараз докладають великих зусиль. Франція посідає третє місце у світі з прийому учнів-іноземців, лівову частку яких становлять студенти з франкомовних країн Африки. Навчання кожного з них коштує скарбниці 35 тис. франків на рік, однак на виконання конституційного принципу рівності й братерства, громадян інших країн зараховують до державних вищих навчальних закладів на тих самих умовах, що й громадян Франції. Тобто іноземець сплачує за навчання в університеті близько 3500 франків на рік. Звичайно, ця правова норма не поширюється на приватні навчальні заклади.

Французькі вищі навчальні заклади поділяють на два типи: університети та вищі школи.

У Франції існує 80 університетів (universites) і близько 300 вищих шкіл (grandes ecoles). Французькі ВНЗ відрізняються розмірами, але в цілому, незалежно від місця розташування, гарантують високу якість освіти. Для невеликих університетів характерним є різноманіття дисциплін і велика кількість студентів першого циклу навчання.

Університети великих провінційних міст (Лілля, Тулузи, Ліона, Екс-ан-Провайса, Бордо, Гренобля) зазвичай відрізняються вужчою спеціалізацією, у них навчається більше студентів другого і третього циклів (70%). У Паризькому окрузі, де зосереджено чверть усіх французьких студентів, можна знайти всі факультети, програми та спеціалізації.

У Франції не існує спеціальної статистики офіційних рейтингів навчальних закладів (і така статистика здебільшого представлена в науковій літературі завдяки емпіричним дослідженням, пов'язаним з опитуваннями громадської думки щодо якості вищої освіти в межах Болонського процесу), але можна говорити про сформовані репутації й оціночні стереотипи [37].

Так, у Страсбурзькому університеті, як вважається, найкращий у Франції факультет німецької мови, а, наприклад, в Університеті Монпельє особливо добре поставлена справа на факультетах природничих наук і медицини. Серед флагманів бізнес-освіти називають Вищу комерційну школу, Вищу школу економічних і комерційних наук, Паризьку вищу комерційну школу та деякі інші [37].

Вищі школи Франції є спеціалізованими вищими навчальними закладами. Навчання у вищій школі триває 3 роки, після її закінчення видають диплом про вищу освіту університетського зразка.

З погляду кодування дипломів ВНЗ, принципової відмінності між університетами й вищими школами не існує, може йтися швидше про історично сформовані типи соціальної репутації. Диплом випускника однієї з вищих шкіл за престижністю іноді цінують вище, ніж диплом університету. Перші з них були створені ще до Французької революції: Гірська школа – в 1783 р. Королівська школа місто- і шляхобудування – роком пізніше. Як правило, такі школи із структурно-організаційного погляду являють собою клуби селекції бізнес-еліти та політичної еліти країни [27, с. 13–14].

Найбільш відомими з елітних закритих шкіл є Еколь Нормаль (Ecole Nonnale superieure), Вища агрономічна школа (Ecole Nationale superieure agronomique), Вища комерційна школа (Ecoles des hautes etudes commerciales), Політехнічна школа (Ecole Polytechnique), Центральна школа цивільних інженерів (Ecole centrale des arts et manufactures), Військова загальновійськова школа (Ecole speciale militaire interarmes), Національна школа адміністрації (Ecole Nationale d'administration) [36, с. 34–35].

Для іноземців Положеннями цих шкіл встановлено інституційно-правові бар'єри (кожна справа іноземного громадянина розглядається в індивідуальному порядку, частими є відмови щодо зарахування). Найкращими шансами на вступ володіють власники атестата ВАС за умови однодворічного навчання в спеціальних підготовчих класах (classes preparatoires) та проходження багатоступінчастого кваліфікаційного конкурсу [37].

Таким чином, щодо концептуалізації управління вищими школами виявляється достатньо релевантним поняттєвий апарат структуралістського неомарксизму школи Е. Гобло – П. Бурдьє [30, с. 23–55; 33, 34].

“У континуумі професій, як і в континуумі доходів, класова нерівність визначається однією-єдиною змінною, від якої залежать усі інші: особи вільних професій і обслуга, розумова праця й фізична, вища освіта та професійно-технічна, ініціатива й інертність, командування та підпорядкування тощо”.

Це протиставлення – реальний і більше ніж очевидний факт, перш за все тому, що навчання вільних професій триває майже до двадцяти п’яти років. Буржуа починає заробляти на життя на десять років пізніше, ніж звичайна людина. Як наслідок, його повинна субсидувати сім’я. У віці двадцяти п’яти років молодий буржуа являє собою людський капітал, який до цих пір не приніс прибутку; саме в цьому сенсі буржуа може бути названий капіталістом. Його переваги є значними, вони набагато перекривають витрати на освіту. Стипендії є дієвою допомогою буржуа з небагатих сімей і сприяють включенню в клас буржуазії обдарованих дітей з нижчих класів. Ці категорії є найбільш цінним вливанням у клас буржуазії. Але самих лише стипендій не буває достатньо для навчання. Тому вихідці з нижчих класів, як правило, на них не претендують, оскільки для них вони майже марні. Навіть у разі тривалого навчання вони явно недостатні для подолання класових бар’єрів з тієї простої обставини, що поодинці, за рідкісними винятками, через ці бар’єри прорватися неможливо. Вирішальним фактором успіху є сімейна солідарність. Шукачеві вищого соціального статусу недостатньо володіти лише розумом, знаннями, обдарованістю й іншими якостями, яких вимагає від нього майбутня професія. Він і його сім’я повинні вміти жити в соціальному середовищі, з яким ця професія пов’язана. У добу Другої імперії, яка відома не тільки як час правління Луї Філіпа, але і як пік розквіту буржуазії, величезну увагу при просуванні державних службовців приділяли соціальним чинникам: характер розваг, манери поведінки в салоні їх та їхніх дружин, їх споріднений клан і родичі дружини – враховували все. Про все це склалися спеціальні меморандуми для міністерств. Лейтенант, який їв з ножа, навряд чи міг досягти “ступенів відомих”. Республіканський уряд став звертати на ці деталі приватного життя менше уваги, хоча в цілому клас буржуазії продовжував захищати себе від чужинців, споруджуючи хитромудрі, постійно ускладнювані перепони, щоб подолати їх могли тільки ті, до кого можна ставитися як до рівних.

Отже, вільні професії – це такі професії, які передбачають наявність розуму, знань, культури, характеру, авторитету, тобто, якостей, що мають особисту значущість. Тому вони не можуть бути покладеними в основу класоутворення. Буржуазія привласнює ці інтелектуальні та моральні якості як органічно властиві їй, сполучає їх із зовнішніми характеристиками, чим і конституює себе як клас. Манера судження, емоційні особливості, стереотипи поведінки, словом, буржуазні звичаї можуть бути сприйняті як прагнення буржуазії підтримати думку, що видатні особисті якості природним чином характеризують лише її представників і дуже рідко виявляються поза її класовими межами” [35, с. 353–355].

Ця думка асонує з тезою П. Захарова та Е. Ляховича про те, що “розмаїтість вищих навчальних закладів у Франції відкриває більші можливості для вибору студентів і одночасно створює умови для конкурентної боротьби між “прикладними” ВНЗ, що мають у Франції давнє історичне коріння, і “класичними” університетами, що виявляються менш конкурентоспроможни-

ми в умовах модернізації й інтернаціоналізації вищої освіти, про що свідчать як національні, так і міжнародні рейтинги навчальних закладів” [20, с. 77–78].

П. Бурдьє доходить висновку, що французький академічний світ розподілений між найвпливовішими полями закону та медицини й підлеглими полями науки і, меншою мірою, мистецтва. Такий поділ відповідає поділу поля влади, в якому той, хто володіє соціальною компетентністю, займає певний час панівне становище, а володіння науковою компетентністю є прерогативою підлеглих. Однак перетинання ієрархій суттєво ускладнюється тим, що академічний світ одночасно являє собою соціальну ієрархію (яка відображає поле влади, а також систему соціальної стратифікації, в якій панує політична та економічна влада) й ієрархію культурну, інтегровану за рахунок культурного капіталу, яка впливає з наукового авторитету чи інтелектуальної популярності окремих вчених. У культурній сфері ієрархія академічних дисциплін має протилежний характер: наука перебуває на вершині, а закон і медицина займають нижче становище.

Таким чином, у французькій університетській системі спостерігається опозиція економіко-політичного та культурного полів. Цю боротьбу ведуть не тільки окремі галузі, а й факультети гуманітарних і природничих наук, які розриваються між соціальною та науковою впливовістю. Отже, зазначені факультети займають “привілейовану позицію для спостереження за боротьбою двох форм університетської влади” [33, с. 100]. Соціальна (або академічна) влада деяких членів цього факультету виникає з їхньої ролі в університеті як місця передання легітимованого інтелектуального капіталу. “Свій капітал вони отримують у межах університету, завдяки контролю над освітнім процесом і формуванням наступного покоління академічних учених. Інші члени факультету володіють науковою владою, джерелом якої є їхня інтелектуальна популярність в їх особливій галузі. Два ці різновиди академічних учених у межах факультету гуманітарних і природничих наук у полі французької університетської системи, на думку П. Бурдьє, ведуть боротьбу за владу” [31, с. 73].

Висновки. Результати проведеного дослідження можуть бути резюмованими у вигляді таких положень.

По-перше, у сукупності засобів, які забезпечують високий рівень управління вищою освітою в Україні, важливу роль відіграють аналіз та врахування історичного досвіду Франції.

По-друге, на основі синтезу ідей теорії та практики управління вищою освітою Франції, теоретичного аналізу французького досвіду вищих навчальних закладів виявлено особливості моделі управління вищою освітою в сучасній Франції, а саме: гнучкість і варіативність системи вищої освіти; орієнтованість вищої освіти на безперервність системи вищої освіти; спрямованість на посилення демократизації та гуманізації вищої освіти; фундаментальність обґрунтування послідовно проведених реформ вищої освіти, що задовольняють освітні потреби особистості, замовлення економіки й соціальної сфери.

Провідні тенденції розвитку системи вищої освіти у Франції полягають у такому: постійне вдосконалення й педагогічний пошук нових наукових під-

ходів, систем, технологій; виділення в системі вищої освіти Франції ряду взаємопов'язаних, послідовних, але організаційно відокремлених рівнів; збільшення різноманітності шляхів здобуття освіти та підготовки на кожному з освітніх рівнів, розвиток педагогічного плюралізму; зростання відкритості для різних категорій студентів; стирання кордонів між первісною й додатковою підготовкою. Нині в жодній країні світу ще не створено гнучкої, безперервної системи вищої освіти, але досвід Франції, що керується стратегією безперервної освіти, дає змогу бачити вже зараз деякі суттєві ознаки моделей нової вищої освітньої системи, яка багато в чому якісно відрізняється від традиційних.

Ефективність системи управління вищою освітою Франції, як показав наш аналіз, забезпечується такими організаційно-соціальними умовами: послідовністю проведених реформ вищої освіти (орієнтованість на людину; реформування системи через кожні десять-п'ятнадцять років; швидке реагування на освітній соціальний попит населення); фундаментальністю обґрунтування реформ вищої освіти, які задовольняють як освітні потреби особистості, так і замовлення економіки й соціальної сфери; гнучкість системи (варіативність, модульність побудови, різноманітність форм освіти, відкритість, широке охоплення населення); орієнтація вищої освіти на безперервність освіти (різноманітність освітніх послуг, право кожної людини на вищу освіту, інтеграція формальних і неформальних видів вищої освіти); використання електронних технологій на будь-якому етапі життєдіяльності людини; спрямованість на посилення демократизації й гуманізації вищої освіти.

Список використаної літератури

1. Аллак Ж. Перспективы планирования образования / Ж. Аллак // Перспективы: Вопросы образования: ежеквартальный журнал / ЮНЕСКО. – 1990. – № 2. – С. 21–23.
2. Алферов Ю. С. Непрерывное образование: опыт развитых стран / Ю. С. Алферов // Педагогика. – 1990. – № 8. – С. 131–136.
3. Алферов Ю. С. Роль общественности в управлении образованием в зарубежных странах / Ю. С. Алферов // Педагогика. – 1994. – № 3. – С. 100–106.
4. Баррье Э. Анализ учебных результатов: международный опыт / Э. Баррье, И. Мунк // Перспективы: Вопросы образования : ежеквартальный журнал / ЮНЕСКО. – 1993. – № 3. – С. 92–99.
5. Боярская Л. Б. Проблема общественного плюрализма в педагогике ФРГ и Франции / Л. Б. Боярская, Л. И. Шипилова // Педагогика. – 1990. – № 11. – С. 130–136.
6. Булгакова Н. Образование во Франции: взгляд из России / Н. Булгакова // Поиск. – 1996. – № 7.
7. Ведерникова Л. В. Национальный центр заочного обучения во Франции / Л. В. Ведерникова // Вестник высшей школы. – 1991. – № 8. – С. 87–93.
8. Ведерникова Л. В. Обучение в системе непрерывного образования во Франции / Л. В. Ведерникова. – Одесса, 1992. – 156 с.
9. Вульфсон Б. Л. Великая французская революция и народное образование / Б. Л. Вульфсон // Педагогика. – 1989. – № 6. – С. 135–141.
10. Вульфсон Б. Л. Выдающийся французский педагог-гуманист – Френе / Б. Л. Вульфсон // Педагогика. – 1994. – № 4. – С. 91–97.
11. Вульфсон Б. Л. Западноевропейское образовательное пространство XXI века: прогностические модели / Б. Л. Вульфсон // Педагогика. – 1994. – № 2. – С. 103–112.

12. Вульфсон Б. Л. Сравнительная педагогика / Б. Л. Вульфсон, З. А. Малькова. – Москва : Институт практической психологии, 1996. – 256 с.
13. Вульфсон Б. Теория “индустриального общества” и некоторые проблемы образования во Франции / Б. Вульфсон // Советская педагогика. – 1971. – № 2. – С. 127–137.
14. Вульфсон Б. Л. Управление образованием: тенденции централизации и децентрализации / Б. Л. Вульфсон // Педагогика. – 1997. – № 2. – С. 110–117.
15. Головкин С. А. Высшее образование Франции. Актуальные проблемы и противоречия / С. А. Головкин. – Москва, 1980.
16. Готлиб А. Г. Шалотэ и его “Опыт национального воспитания” / А. Г. Готлиб // Труды Одесского государственного университета : сб. кафедры педагогики. – Одесса, 1991. – Т. 2.
17. Гурье Л. Французский вариант профессионального лицея / Л. Гурье // Народное образование. – 1991. – № 3. – С. 151–156.
18. Гурье Л. Преподавательский состав профессиональных школ Франции / Л. Гурье // Педагогика. – 1995. – № 1. – С. 120–121.
19. Доклад КРЕ : конференция ректоров европейских университетов // Институциональная оценка: стратегия качества. Alma mater. – 1996. – № 1. – С. 31–35; № 2. – С. 28–31.
20. Захаров П. Миссия университетов в европейской культуре / П. Захаров, Е. Ляхович. – Москва : Фонд “Новое тысячелетие”, 1994. – 240 с.
21. Кроль В. Мировые системы высшего образования: сравнительный анализ профессиональной структуры выпускников / В. Кроль, Е. Краснушкин, Т. Назарова // Высшее образование в России. – 1996. – № 2. – С. 130–138.
22. Кумбс Ф. Кризис образования в современном мире: Системный анализ / Ф. Кумбс ; пер. с англ. – Москва : Прогресс, 1970.
23. Ладыжец Н. Университеты Европы / Н. Ладыжец // Вестник высшей школы. – 1991. – № 9. – С. 80–85; 1989. – № 10. – С. 9–13.
24. Ля Бордери Р. Образование в области средств массовой информации во Франции / Р. Ля Бордери // Перспективы. Вопросы образования : ежеквартальный журнал ЮНЕСКО. – 1988. – № 1. – С. 77–86.
25. Лекур Д. Франция: Национальный центр заочного обучения / Д. Лекур // Перспективы. Вопросы образования: ежеквартальный журнал ЮНЕСКО. – 1989. – № 2. – С. 76–77.
26. Мельник Т. В. Реформирование системы высшего образования Франции / Т. В. Мельник. – Таганрог, 1999. – 10 с.
27. Мельник Т. В. Основные тенденции развития высшего образования Франции / Т. В. Мельник // Труды международной научной конференции. – Москва : МПА, 1998. – Т. I. – С. 13–16.
28. Мельник Т. В. Высшее образование Франции / Т. В. Мельник // Труды международной научной конференции. – Москва : МПА, 1998. – Т. I. – С. 84–89.
29. Мельник Т. В. Словарь терминов и аббревиатур по проблеме Высшего образования Франции / Т. В. Мельник // Труды международной научной конференции. – Москва : МПА, 1999. – Т. II.
30. Bourdieu P. The Forms of Capital / P. Bourdieu // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / ed. by J.G. Richardson. – New York : Greenwood, 1985.
31. Bourdieu P. Klassesment, declassesment, reclassesment / P. Bourdieu // Actes de la recherche en sciens sociales. – P., 1979. – № 24. – P. 1–36.
32. Bourdieu P. Reproduction in education, society and culture / P. Bourdieu, J. Passeron. – London, 1977.
33. Bourdieu P. Reproduction in Education, Society and Culture / P. Bourdieu, J.-C. Passeron. – London ; Newbury Park ; New Delhi : Sage Publications, 1994.
34. Goblots E. Class and Occupation / Edmond Goblots // Theories of Society. Foundation of Modern Sociological Theory / ed. T. Parsons et all. – The Free Press of Glencoe, 1961. – V. 1. – P. 353–540.

35. Mach W. B. On the Changing Role of Education in Social Reproduction in different Sociopolitical Systems / W. Bogdan Mach, J. L. Peschar // Class Structure in Europe / ed. by M. Haller. – New York ; London : M.E. Sharpe, 1990.

36. Haug G. Trends and Issues in Learning Structures in Higher Education in Europe / Haug Guy. – Bonn : HRK, 2000. – 77 p.

37. Система вищої освіти в країнах Європи та Америки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.osvita.org.ua/abroad/edusystem/fra/university/.

Стаття надійшла до редакції 01.08.2014.

Швец Д. Е. Социоструктурные детерминанты управление высшим образованием Франции

Статья посвящена проблеме соотношения системы управления и социоструктурных факторов социальной системы Франции. Раскрыты особенности модели управления высшим образованием в современной Франции и выявлены ведущие тенденции ее развития. Установлено, что эффективность системы управления высшим образованием Франции обеспечивается последовательностью проводимых реформ высшего образования, фундаментальностью обоснования реформ высшего образования, гибкостью системы, ориентацией высшего образования на непрерывность образования, использованием электронных технологий на любом этапе жизнедеятельности человека, направленностью на усиление демократизации и гуманизации высшего образования.

Ключевые слова: образование, высшее образование, управление высшим образованием, социоструктурные факторы системы управления высшим образованием.

Shvets D. Socio-Structural Determinants of Higher Education Management in France

In recent decades, constantly expanding population coverage by different types of training is growing. Higher education systems in different countries face serious structural rearrangements. The education content, methods and tools of training have been modernized. These processes have become global, and therefore the thorough analysis of international experience of higher education development have become actual.

France was chosen for study investigation of the characteristics of higher education management in a particular country because, unlike most European and American countries, in France, as in Ukraine there was and is a highly centralized system of education in general and higher education in particular, hence Ukrainian researchers accentuate the priority interest of France to our country.

The purpose of this article is to examine the features of the system of higher education in modern France as a system consisting of a set of elements (from admission to the graduation from higher school) which are in a complex interaction.

In determining the initial methodological facilities of research for the development of the theoretical foundations of the concept for the higher education system in France the works of Russian and French authors have been studied, in which some specific features of French system of education, education reforms, positive and negative trends in the development of management science, historical traditions of the management system in French higher education, especially higher education management of France at the present stage, the historical origin of the institutional features of modern higher education in France have been analyzed.

In the course of the conducted research the peculiarities of the management model of higher education in contemporary France and the leading trends of its development have been found out. It is established that the efficiency of the management system of higher education in France is provided by the sequence of the conducted reforms in higher education, the fundamental justification of higher education reforms, the flexibility of the system, orientation of higher education in continuing education, use of electronic technology at every stage of human life, orientation for increasing of democratization and humanization of higher education.

Key words: education, higher education, higher education management, social-structural factors of system of higher education.

СОЦІОЛОГІЯ ЕКОНОМІКИ

УДК 316.43

Д. М. ЯДРАНСЬКИЙ

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАЙНЯТОСТІ В БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ

У статті подано модель оцінювання соціально-економічної ефективності зайнятості в бюджетній сфері. Розглянуто існуючі підходи до діагностування зайнятості та наголошено на їх неадекватності для визначення ефективності зайнятості в бюджетній сфері. Проаналізовано існуючі підходи до оцінювання соціальних проектів та модифіковано їх до завдань конкретного дослідження. Запропоновано кількісні та якісні показники, які надають можливість встановити зазначені критерії оцінювання. Запропоновано розглядати зайнятість у бюджетній сфері як суспільну стратегію збереження та розвитку трудового потенціалу в умовах кризових процесів.

Ключові слова: зайнятість, оцінювання, результативність, трудовий потенціал, якість, суспільний результат.

Перебування в умовах соціально-економічної кризи призвело до того, що з поля уваги науковців стали випадати важливі для успішного суспільного розвитку соціально-економічні категорії. Насамперед, такою категорією є суспільно-ефективна зайнятість та її вплив на економічний розвиток. На нашу думку, не враховується соціально-психологічна складова впливу на індивіда процесів, пов'язаних із зайнятістю. Значна частка рішень, які приймаються протягом останніх років, досить неоднозначно впливає на процеси, пов'язані із зайнятістю. Це зумовило, зокрема, відсутність уваги до соціально-перетворювальної ролі зайнятості та врахування соціально-психологічного впливу на маси.

Значна кількість як вітчизняних, так і зарубіжних науковців працювала над проблемами зайнятості, зокрема, економісти та демографи. Серед відомих дослідників цієї проблематики можна відзначити російських авторів Н. Волгіна [3], Ю. Одегова [1], В. Павленкова [2], з українських – Е. Лібанову [4; 5].

Із соціологічних позицій цю проблематику розглядала російська дослідниця академік Т. Заславська [6], українські соціологи В. Пилипенко, Є. Суїменко, М. Туленков. Однак у межах суто соціологічного підходу ця категорія висвітлена в працях вітчизняного соціолога Г. Чепурко [7]. В умовах сучасних соціокультурних потрясінь ця проблема не була опрацьована навіть на теоретичному рівні. На наш погляд, це пов'язано з відсутністю адекватної соціально-діагностичної методики оцінювання ефективності як соціально-економічної категорії. Об'єктом такого аналізу має бути зайнятість, яка є однією з найважливіших складових людського буття.

З позицій економічних підходів ефективність будь-якої дії або рішення вимірюється відношенням ефекту або результату до суми витрат, пов'язаних з їх здійсненням. Якщо йдеться про досягнення лише економічної ефективності, то метою має бути максимізація ефекту при мінімізації витрат. Загалом зазначене стосується й бюджетної зайнятості, яка з економічних позицій розглядається як центр витрат.

Оцінювання, соціальної ефективності являє собою більш складне завдання, оскільки бюджетна зайнятість, як і соціальна програма, майже ніколи не дають прямий дохід. У цьому сенсі критерієм ефективності може виступати показник скорочення витрат. Однак, якщо для комерційних підприємств така логіка є адекватною, то бюджетну сферу як сферу суспільного регулювання в цьому випадку розглядати не можна. Відповідно, просте скорочення витрат не має призводити до погіршення соціального самопочуття та скорочення якості надання суспільних послуг.

До того ж слід враховувати аспекти галузевої та територіальної мобільності робочої сили, які також можуть мати негативні наслідки в разі мінімізації витрат у бюджетній сфері. При цьому і створення зайвих, не-ефективних робочих місць також не можна розглядати як ефективну стратегію суспільної зайнятості. Відповідно, основним соціальним критерієм ефективності зайнятості в бюджетній сфері є оптимізація (урівноваження) усіх складових, що характеризують соціальну та економічну ефективність діяльності певного виду.

З соціальних позицій, на наш погляд, варто переосмислити бюджетну зайнятість та розглядати її як певний вид соціальної активності, який несе в собі подвійний результат. Фактично наявна амбівалентна соціальна допомога, в якій населення отримує соціальні послуги, а особи, що їх надають, – умови для професійного саморозвитку. Український дослідник О. Балакірева, розглядаючи загальні аспекти оцінювання системи соціальної допомоги в цілому, визначає такі напрями:

- джерела отримання інформації та оцінювання рівня поінформованості;
- труднощі з оформленням документів для отримання соціальної допомоги;
- труднощі з отриманням соціальної допомоги;
- стан задоволеності існуючою системою пільг та якістю надання державної соціальної допомоги;
- вплив допомоги на рівень добробуту;
- ставлення до посилення контролю;
- ставлення до заміни пільг на грошові виплати;
- загальна оцінка [8].

Фактично запропоновані складові характеризують ефективність функціонування служби з надання соціальної допомоги. Однак у разі вирішення завдань оптимізації (мінімізації) витрат, за умов відповідності фак-

тичних показників діяльності (з переліку О. Балакіревої) попередньо встановленим, таку діяльність можна вважати ефективною, а її учасників – ефективно зайнятими.

При цьому ефективною складовою моделі ефективної зайнятості є чітка постановка завдань та адекватний механізм встановлення відповідності отриманих результатів. Російські економічні дослідники [9] для оцінювання ефективності соціальних проектів пропонують використовувати попередньо визначені етапи. Першим його етапом є постановка мети реалізації соціального проекту. Проект, з одного боку, може мати декілька цілей, з іншого – може мати супровідні сприятливі й несприятливі ефекти, що створює додаткові труднощі при його оцінюванні. Чим більш чітко і ясно поставлені цілі реалізації проекту, тим вища ймовірність його ефективної реалізації, визначення конкретних заходів, необхідних для досягнення поставлених цілей. Цей етап багато в чому визначає ефективність усього проекту, оскільки на ньому обираються технології реалізації проекту. При проведенні соціального проекту потрібно не просто досягти поставлених цілей, а й мінімізувати витрати на їх досягнення; визначення результатів реалізації соціального проекту (другий етап – планування). Цей етап необхідний для оцінювання та аналізу ефектів від реалізації проектів, а також для управління проектом. При визначенні результатів на етапі планування формується апріорна система індикаторів, що дають змогу врахувати плановані ефекти проекту. При визначенні результатів у ході реалізації й після завершення проекту, крім оцінювання апріорних індикаторів, виявляють і аналізують невраховані наслідки реалізації проекту; приймають рішення про ефективність реалізації проекту. Для цього використовують інструментарій зіставлення результатів реалізації проекту та понесених ресурсних витрат [9]. На наш погляд, варто враховувати той вплив, який відповідна зайнятість справляє на носіїв робочої сили.

За будь-яких умов бюджетну зайнятість слід розглядати як певний соціальний проект держави, спрямований одночасно на збереження та розвиток суспільного трудового потенціалу (через збереження якісних характеристик носіїв трудового потенціалу). Зазначене, можна розглядати як соціальне завдання відповідного соціального проекту. З іншого боку, такий соціальний проект має бути безпосередньо спрямованим на вирішення певних суспільних завдань. У такому разі логічні підстави для зближення методичних підходів оцінювання соціальних проектів та ефективності зайнятості в бюджетній сфері збігаються.

Російські автори А. Автономов та Н. Хананашвілі наводять досить розгорнутий перелік методів, придатних для оцінювання соціального проекту. На нашу думку, в ході цього дослідження всі вони заслуговують на увагу, однак практичне використання є можливим лише для окремих із загального переліку. Ми пропонуємо їх переосмислити в контексті завдань цього дослідження. При цьому варто звернути увагу на те, що науковці

відзначають множинність методів оцінювання. До того ж, на їх думку, кожен метод має сильні сторони та переваги, але також і свої обмеження й недоліки. Цим і визначаються можливості використання одночасно різних методів при оцінюванні одного й того самого проекту [10]. Серед конкретних методів дослідники виокремлюють такі:

SMART. Ця методика орієнтує оцінювача на виявлення специфіки передбачуваних шляхів досягнення мети, яка полягає у вирішенні конкретної проблеми; вимірюваності результату при досягненні мети; досяжності поставленої мети; її суспільної значущості, відрізка часу для її реалізації тощо. Фактично йдеться про зайнятість унікальних фахівців, чиї навички є суспільно цінними, а рівень трудового потенціалу досить високий. Зіставлення реальної складності проблеми та кваліфікації осіб, що її вирішують, характеризуватиме в такому разі вплив на розвиток трудового потенціалу.

SWOT-аналіз. Передбачає побудову матриці, в кожній із чотирьох граф якої фіксують послідовно: сильні сторони проекту, слабкі його сторони, можливості (що сприяють успіху проекту) і загрози здійснення проекту. Проектуючи відповідну методику на проблему зайнятості, можна констатувати, що загрозу становлять одразу декілька складових: здійснення неефективних суспільних витрат, втрата носіїв трудового потенціалу та втрата власне трудового потенціалу. При цьому соціальна ефективність у всіх випадках буде невисокою.

Параметричний метод. Передбачає встановлення певних параметрів для досягнення передбачуваної мети проекту в ході його реалізації. Якщо встановлені параметри, передбачені при розробці проекту, досягнуті, тобто збігаються з параметрами, отриманими після завершення проекту, то вдалося домогтися найвищої ефективності. При цьому ми вважаємо, що виконання завдання формування, розвитку та збереження суспільного трудового потенціалу до наперед встановлених параметрів шляхом зайнятості його в бюджетній сфері є адекватним способом реалізації поставлених цілей.

Табличний метод. Цей метод оцінювання ефективності полягає у виявленні факторів ефективності та неефективності проекту й подання їх у вигляді таблиці. Це дає змогу впорядкувати всі зазначені фактори, розташувати відповідним чином, постаратися нейтралізувати чинники неефективності та сприяти факторам ефективності. Ми пропонуємо розвинути цей метод та назвати його балансовим. В умовах реалізації комплексу цілей складатимуть одночасно дві таблиці (ефективність проекту та ефективність зайнятості в проекті). Отримані результати цілком можуть бути зіставлені у вигляді балансу, який, власне, і розкриватиме сукупну ефективність.

Суб'єктивно-означальний метод. Передбачає оцінювання ефективності експертами або членами цільової групи осіб, на яку спрямований проект, або експертами та членами цільової групи. Якщо цільова група настільки велика, що неможливо організувати оцінювання ефективності всіма її членами, або коли теоретично це можна зробити за участю всіх членів цільо-

вої групи, але важко на практиці, організують оцінювання частиною цільової групи. При цьому необхідно забезпечити репрезентативність вибірки представників цільової групи. Особи, що оцінюють ефективність проекту (і експерти та члени цільової групи), записують свою думку про ефективність проекту, а також виставляють певну кількість балів (виходячи із запропонованої шкали). Не заглиблюючись у загальну ефективність самооцінки, можна констатувати, що для завдань оцінювання ефективності зайнятості цей метод є практично неприйнятним. З урахуванням його суб'єктивності та трудомісткості ми ставимо під сумнів доцільність його використання навіть для оцінювання соціальних заходів узагалі.

Використання методів якісного аналізу як діагностичного інструментарію також має суттєві обмеження. Глибинне інтерв'ю можна застосовувати для оцінювання ефекту не тільки соціального проекту як такого, а й розвитку трудового потенціалу, певних параметрів зайнятості, а також суспільної оцінки результатів діяльності певного виду. У теоретичному плані маніпулятивність сучасного суспільства зумовлює використання цього методу з метою відокремлення штучних (маніпулятивних) думок від реальних оцінок. У цьому випадку експертне інтерв'ю (як діагностична методика, запропонована О. Автономовим та ін. [10]) використовують також з урахуванням окресленої логіки. При цьому статус і компетентність респондента можуть бути враховані як серед споживачів соціальних послуг, які надаються, так і серед тих, хто їх надає (тобто зайнятий).

Комбінований метод видається нам цілком адекватним для реалізації поставлених завдань. У межах цього методичного підходу стає можливим зіставити якісні та кількісні показники зайнятості з відповідними результуючими показниками діяльності. Дослідники пропонують також використовувати такий метод для передпроектного оцінювання складних проектів, під час реалізації яких передбачено спільну дія різноманітних факторів. У нашому випадку подвійна соціальна ефективність зайнятих у бюджетній сфері повною мірою розкриває цю тезу. Як правило, комбінований метод застосовують тоді, коли результат проекту (і кількісний, і якісний) можна подати в чисельному вираженні. Саме до таких результатів можна зарахувати результати зайнятості в бюджетній сфері.

В окремих випадках припустимим є використання вартісного методу оцінювання ефективності проекту, однак останній більшою мірою властивий комерційним проектам. У випадку із запропонованим об'єктом аналізу більш доцільною є модифікація вартісного методу – витрати на умовний одиничний результат.

Ще один із методів – кластерне оцінювання найтісніше пов'язане з кластерним аналізом. Кластер – група елементів, які характеризуються загальною властивістю, головна мета кластерного аналізу – знаходження груп схожих об'єктів у вибірці. Інтерпретуючи запропоновану методику аналізу, можна констатувати доцільність зіставного порівняння результу-

ючих показників та показників, що характеризують зайнятість в окремих установах (проектах). При цьому можливим різновидом є оцінювання соціального ефекту в межах певного кластера.

Статистичне оцінювання як метод діагностування й на сьогодні широко використовують в оцінюванні зайнятості, однак існують питання щодо результативності подібних оцінок без урахування соціального значення існуючих статистичних показників (параметрів). Розвитком статистичної оцінки є економетричні методи. Такі методи являють собою неекспериментальні методи оцінювання й полягають у спільному застосуванні математичного, статистичного та економічного інструментарію до аналізу емпіричних даних з метою оцінювання ефекту проекту [10, с. 98–118]. Однак важливе соціальне значення результатів бюджетної зайнятості не завжди може бути зведено до переліку запропонованих підходів, проте вимагає використання менш формалізованих підходів.

Таким чином, при широті наведеного переліку запропоновані методичні підходи розкривають інструментальний рівень діагностування. Однак у ході забезпечення бюджетної зайнятості (реалізації проекту) важливо узгоджувати отримані результати з показниками, що можуть характеризувати рівень життя суб'єктів зайнятості, а також параметрами, за допомогою яких може бути оцінений трудовий потенціал.

У такому розумінні модель оцінювання ефективності зайнятості в бюджетній сфері матиме такий вигляд (див. рис.).

У запропонованій схемі актуальним питанням є характеристики запропонованих параметрів. Так, характеристиками задоволення суспільних потреб ми вважаємо головну мету створення (функціонування) бюджетної установи. При цьому як критерії ефективності (як ми зазначали вище) ми пропонуємо використовувати (у разі наявності бази зіставлення) витрати на одиничний результат (наприклад, витрати на одного учня, на одну особу, що потребує соціального захисту, тощо).

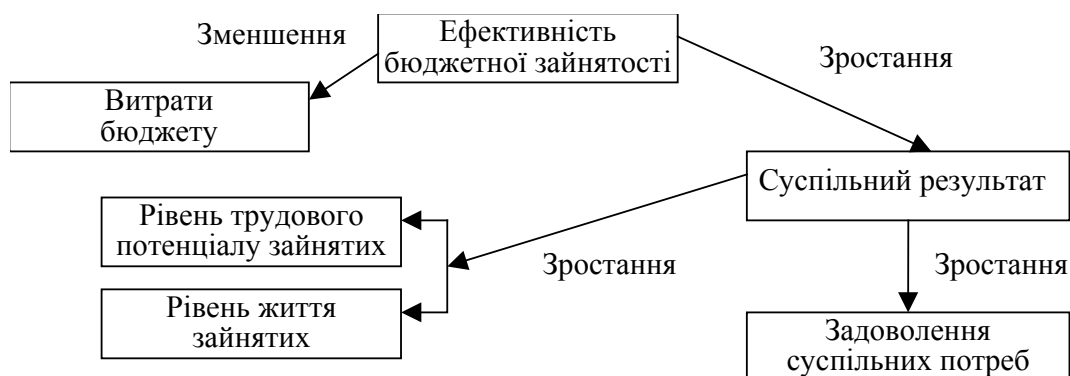

Рис. Модель оцінювання параметрів ефективності бюджетної зайнятості

Суспільним результатом ми вважаємо інтегральний результат, який може бути схарактеризований системою соціальних показників зайнятих

осіб (рівень життя, рівень розвитку трудового потенціалу, кількісні параметри задоволення суспільних потреб). При цьому складними є інтегральні відносні розрахунки. Для кількісного аналізу більш доцільним видається зіставлення окремих показників (параметри рівня трудового потенціалу, що забезпечують певний характер задоволення суспільних потреб).

Питанням встановлення рівня трудового потенціалу присвячена значна кількість наукових праць, що робить можливим використання одного із розроблених методичних підходів.

Виявлення кількісних змін відповідно до визначених на рисунку напрямів характеризуватиме загальне зростання ефективності зайнятості в бюджетній сфері. Для здійснення кількісних параметрів аналізу рівня життя ми, базуючись на думці В. Літвіна, пропонуємо відповідний аналіз здійснювати за допомогою таких груп показників:

- показники доходів зайнятих (номінальні та реальні доходи зайнятих, їх структура, грошові доходи на зайнятого члена родини);
- показники мінімальних державних стандартів (прожитковий мінімум, мінімальна заробітна плата, мінімальний рівень пенсій, соціальних виплат, відношення середнього розміру пенсії до мінімального рівня тощо), а також їх відхилення від реальних доходів зайнятих;
- показники споживання в бюджетній сфері товарів і побутових послуг, відмінність від середніх показників щодо зайнятого населення в цілому;
- показники забезпеченості населення послугами соціальної сфери: освіти, охорони здоров'я, культури, житлово-комунальних послуг тощо, а також якісні характеристики їх надання;
- соціально-демографічні (тривалість життя, коефіцієнти народжуваності та смертності), а також показники, що характеризують ефективність організації праці (рівень лікарняних, рівень втрат робочого часу тощо);
- показники зайнятості населення в розрізі відповідних професійно-кваліфікаційних груп (рівні зайнятості та безробіття, вікова й статева структура зайнятості тощо) [11].

Висновки. Таким чином, можна констатувати, що в Україні багато зроблено в інституціональному облаштуванні ринку праці. Сформовано законодавство про зайнятість населення, створено інфраструктуру сприяння зайнятості, діють системи професійної орієнтації та професійного навчання безробітних, впроваджено соціальне страхування на випадок безробіття, частина управлінських функцій у сфері зайнятості й соціального захисту безробітних передана від держави до соціальних партнерів. Однак кризові умови розвитку національної економіки викликають постійну потребу в пошуку шляхів скорочення бюджетних видатків. Одним із таких напрямів часто виявляються витрати на оплату праці працівників бюджетної сфери. Зазначений підхід лише частково дає змогу оптимізувати сукупні суспільні витрати, адже призводить до збільшення витрат на утриман-

ня безробітних, а також зумовлює скорочення суспільного трудового потенціалу (який у разі відсутності його використання – зменшується).

Фактично зайнятість у бюджетній сфері на сьогодні вже не розглядається як одна із життєвих стратегій (стратегій побудови кар'єри), а перетворюється на загальноекономічну модель трудової поведінки. Відповідно, така стратегія орієнтована на реалізацію виключно економічних інтересів зайнятих та не завжди адекватна інтересам бюджетної сфери. Постійні дії держави спрямовані на її оптимізацію витрат без урахування інтересів суспільства загалом, додатково погіршує ефективність суспільних результатів діяльність бюджетних установ.

Створення (розробка) та використання соціально-економічної діагностичної моделі суспільної ефективності зайнятості в бюджетній сфері надасть змогу приймати управлінські рішення, ґрунтуючись на системній основі, з урахуванням сукупності результатів та наслідків, які матимуть місце в разі змін у зайнятості в бюджетній сфері.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в побудові соціологічної моделі праці в бюджетній сфері, яка розкриватиме життєві стратегії зайнятих та комплексно характеризуватиме їх соціальні очікування, цінності й можливі альтернативні форми включення в трудову діяльність.

Список використаної літератури

1. Одегов Ю. Г. Рынок труда (практическая макроэкономика труда) : учебник / В. А. Одегов. – Москва : Альфа-Пресс, 2007. – 899 с.
2. Павленков В. А. Рынок труда. Занятость. Безработица : учебник / В. А. Павленков. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 2004. – 368 с.
3. Рынок труда и занятость: современные проблемы теории и практики / Рос. акад. гос. службы при Президенте Рос. Федерации ; под общ. ред. Н. И. Волгина, В. И. Плакси. – Москва : Изд-во РАГС, 2004. – 162 с.
4. Лібанова Е. М. Ринок праці : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Е. М. Лібанова. – Київ : Центр навчальної літератури, 2003. – 223 с.
5. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз : монографія / НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень ; ред. Е. М. Лібанова. – Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 327 с.
6. Заславская Т. Избранные произведения : в 3 т. / Т. Заславская. – Москва : Экономика, 2007. – Т. II. Трансформационный процесс в России. В поисках новой методологии.
7. Чепурко Г. І. Динаміка зайнятості населення України в період становлення ринкової економіки : автореф. дис. ... д-ра соціол. наук : 22.00.04 / Г. І. Чепурко ; НАН України. Ін-т соціології. – Київ, 2006. – 29 с.
8. Балакірева О. Застосування оцінки соціальних програм для впровадження нових підходів до формування соціальної політики на підставі досягнутих результатів у напрямі подолання бідності [Електронний ресурс] / О. Балакірева // Сайт Міністерства соціальної політики України. – Режим доступу: <http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish>.
9. Емельянов А. М. Оценка эффективности социальных проектов на основе индикаторов качества жизни населения / А. М. Емельянов, М. А. Исакин, Е. А. Исакина // Экономический анализ: теория и практика. – Москва : Финанспресс, 2010. – № 21 (186). – С. 43–53.

10. Автономов А. С. Оценка в социальном проектировании. Методическое пособие / А. С. Автономов, Н. Л. Хананашвили ; под общ. ред. А. С. Автономова. – Москва : Национальная Ассоциация благотворительных организаций, 2010. – С. 98

11. Литвин В. В. Інвестиційна політика держави як засіб соціальної безпеки / В. В. Литвин // Соціальна політика та економічна безпека / О. М. Головінов [та ін.] ; за ред. Є. І. Кріхтіна. – Донецьк : Каштан, 2004. – 336 с.

Стаття надійшла до редакції 21.08.2014.

Ядранский Д. Н. Оценка эффективности занятости в бюджетной сфере

В статье представлена модель оценки социально-экономической эффективности занятости в бюджетной сфере. Рассмотрены существующие подходы к диагностированию занятости и отмечена их неадекватность для определения эффективности занятости в бюджетной сфере. Проанализированы существующие подходы к оценке социальных проектов и модифицировано их к задачам конкретного исследования. Предложены количественные и качественные показатели, которые позволяют установить указанные оценочные критерии. Предложено рассматривать занятость в бюджетной сфере как общественную стратегию сохранения и развития трудового потенциала в условиях кризисных процессов.

Ключевые слова: *занятость, оценка, результативность, трудовой потенциал, качество, общественный результат.*

Yadransky D. Evaluation of Employment in the Public Sector

In article the model of evaluation of socio-economic efficiency of employment in the public sector. The analysis of existing approaches to diagnosing employment and emphasized their inadequacy to determine the effectiveness of employment in the public sector. A considered as effective indicators of budget expenditures on the activities of the relevant type of budget effectiveness of employment. With technological position in a given time budget proposed facility seen as a social project and examine under the existing logic evaluation of such projects. A meaningful analysis of existing approaches to the evaluation of social projects and modified them to specific research problems.

Indicator “fiscal efficiency employment” proposed to consider the level of received social outcome which, in turn, consists of the following measures: the satisfaction of social needs, the level of employment potential and living standards of employees. A quantitative and qualitative indicators that enable to establish evaluation criteria specified. Proposed to consider employment in the public sector as a social strategy for the conservation and development of labor potential in crisis processes.

Outlines the prospects for future research regarding this issue.

Key words: *employment, evaluation, performance, working capacity, quality and social outcome.*

УДК 314.114

О. П. ЗОРЯ, І. Л. ПЕНЧУК

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ

У статті проаналізовано вплив міграційного руху населення України в умовах глибокої економічної кризи. Проблема міграційного руху населення України занепокоює політиків, соціологів, економістів та пересічних громадян. Однак у широких колах громадськості переважають не зовсім обґрунтовані погляди щодо причин цієї кризи та, відповідно, способів виходу з неї. Міграція населення є одним з важливих соціально-демографічних процесів та вагомим чинником трансформації складу населення. Однією з особливостей міграційних процесів є їх диференційний характер, тобто нерівномірна міграційна активність різних груп населення. В результаті міграції змінюють статеву, вікову, урбаністичну, освітню, етнічну структури населення. Зокрема, за силою впливу на динаміку етнічної структури населення міграції переважають дію всіх чинників – міжетнічних відмінностей у рівнях народжуваності та смертності, різниці у співвідношенні представників різних вікових груп у структурі окремих народів, що відбивається на етнічній диференціації загальних коефіцієнтів природного руху, інтеграційних процесів. Основними напрямками міграційної політики, що впливають на склад населення, є заходи, спрямовані на залучення іммігрантів. Концепція державної міграційної політики у сфері імміграції стимулювання імміграційних потоків в Україну, залежно від потреб держави, створення сприятливих умов для повернення в Україну громадян України. Поліпшення ситуації можна очікувати лише за умови поліпшення економічної ситуації в Україні, центральну роль у цьому мають відіграти: подолання бідності на основі зростання доходів та рівня життя всього населення; реформування сфери праці, оскільки саме тут формуються провідні важелі репродуктивних і міграційних настанов; забезпечення ефективної зайнятості, яка має стати надійною гарантією належного рівня життя не тільки для самого працюючого, а і для його утримання. Соціально-економічна перебудова суспільства в Україні спричинила гострі проблеми. Їхнє вирішення передбачає розробку науково-обґрунтованої комплексної програми подолання демографічної кризи, яка б охоплювала не тільки питання простого відтворення населення, але й його розвитку в широкому соціальному контексті.

Ключові слова: міграційний рух, міграційний приріст, міграційне скорочення, демографічний стан, соціальна політика, економічна криза, наявне населення.

Сьогодні увага вітчизняних соціологів усе частіше звертається на виявлення різноманітних чинників, характеристик, особливостей щодо міграційного руху населення України. Міграційний чинник є одним з визначальних для забезпечення стабільного й безпечного розвитку держави, а проблеми оптимального демографічного розвитку слід розглядати як першочергові інтереси держави, як фактор і водночас як результат її функціонування.

Вивченням проблеми міграційного руху населення України займається Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. Вивченню впливу

демографічної ситуації на економіку держави присвячено багато наукових праць вітчизняних вчених, таких як: Е. Лібанова, С. Біляцький, А. Хахлюк, О. Богущий, С. Вовканич, І. Голубева, І. Прибиткова та ін.

Мета дослідження – проаналізувати вплив міграційного руху населення в умовах глибокої економічної кризи, який є одним з важливих соціально-демографічних процесів та вагомим чинником трансформацій складу населення.

Україна є однією з найбільших країн-донорів робочої сили в Європі. Зовнішня трудова міграція стала об'єктивною реальністю сьогодення. Формування міграційних потоків відбувалося в кризових умовах перехідного періоду, пов'язаних з низькою заробітною платою в зареєстрованому секторі економіки, зростанням безробіття та вимушеної неповної зайнятості, поширенням бідності та високим рівнем майнового розшарування населення. З початком економічного зростання поліпшилася ситуація на ринку праці, підвищився рівень життя населення. Помітно знизилися рівні безробіття та вимушеної неповної зайнятості, різко зменшилася заборгованість із виплати заробітної плати, підвищився рівень забезпечення населення товарами довготривалого користування. Однак більшість показників соціально-економічного розвитку все ще далекі від європейських стандартів, значним залишається розрив у рівнях оплати праці в Україні й зарубіжних країнах (особливо в перерахунку на іноземну валюту за офіційним курсом), що спонукає українських громадян шукати роботу за кордоном. Трудова міграція має як позитивні, так і негативні риси. Серед позитивних рис зазвичай називають зменшення напруги на місцевому ринку праці та підвищення добробуту домогосподарств мігрантів. Крім того, тривале перебування у розвинених країнах сприяє формуванню ринкової свідомості, засвоєнню цінностей і норм цивілізованого суспільства. Водночас, гострою залишається проблема захисту трудових мігрантів від свавілля роботодавців та посередників, реальною є загроза опинитися в нелюдських умовах існування та праці чи потрапити в тенета торговців людьми. Трудові мігранти переважно займаються роботами, що мало сприяють підвищенню їх кваліфікації, набуттю навичок, потрібних для майбутньої продуктивної діяльності на батьківщині. Тривала відсутність також може призводити до послаблення сімейних зв'язків, що негативно впливає на демографічну ситуацію. Необхідність формування виваженої державної політики щодо регулювання трудових міграцій потребує відповідного інформаційного забезпечення. Відсутність науково обґрунтованих даних призвела до появи у політичних документах і засобах масової інформації гіпертрофовано завищених оцінок обсягів трудових міграцій.

За останні десятиріччя трудова міграція в Україні набула стійкого та масштабного характеру. Її майбутній розвиток значною мірою буде залежати від соціально-економічної ситуації та рівня життя населення України. В найближчому майбутньому наврядчи слід чекати швидкого та масштаб-

ного підйому національного виробництва, створення значної кількості нових робочих місць, підвищення рівня життя населення. За таких обставин еміграційні настрої у суспільстві будуть тільки поширюватися, а чисельність тих, хто виїзжає на заробітки за кордон, зростати. Так, якщо взяти відомості Держкомстату України про міграційний рух населення України, проведений аналіз свідчить, що за досліджуваний період відбулися зміни в інтенсивності міграційних потоків. Так, у 2004 р. на 10 000 осіб наявного населення відбувається міграційне скорочення 7615 осіб, на кінець 2013 р. міграційний приріст складає 31 913 осіб.

Таблиця 1

Міграційний рух населення України 2004–2013 рр.

Україна, роки	Осіб			На 10 000 осіб наявного населення		
	кількість прибулих	кількість вибулих	міграційний приріст, скорочення (-)	кількість прибулих	кількість вибулих	міграційний приріст, скорочення (-)
2013	621842	621842	x	54100	22187	31913
2012	649865	649865	x	76361	14517	6184
2011	637713	637713	x	31684	14588	17096
2010	652639	652639	x	30810	14677	16133
2009	609902	609902	x	32917	19470	13447
2008	673467	673467	x	37281	22402	14879
2007	711785	711785	x	46507	29669	16838
2006	721655	721655	x	44227	29982	14245
2005	723642	723642	x	39580	34997	4583
2004	750812	750812	x	38567	46182	-7615

Вихід України на світову арену як самостійної держави спричинив значне підвищення мобільності її населення, що в умовах системної кризи перехідного періоду розвивалася здебільшого у формі трудової міграції громадян за кордон. Цей процес набув форми самоорганізації суспільства, проте був переважно стихійним. Попри важливе соціально-економічне значення цього процесу, держава приділяла йому недостатньо уваги. Зусилля держави спрямовувалися, передусім, на укладання угод з іншими країнами про працевлаштування громадян, однак такі договори часто взагалі не виконувалися або виконувалися неналежним чином унаслідок відсутності чи неефективності механізмів їх реалізації. Ще одним напрямом регулювання було ліцензування діяльності посередників у працевлаштуванні за кордоном та контроль за додержанням ліцензійних умов з метою сприяння офіційній зайнятості трудових мігрантів. Однак послугами таких посередників користувалася вкрай незначна частка працівників-мігрантів. Уряду було доручено посилити контроль за суб'єктами підприємницької діяльності, що надавали послуги з посередництва у працевлаштуванні за кордоном, продовжувати переговірний процес із укладання двосторонніх договорів. Було затверджено перший програмний документ, безпосередньо присвячений трудовій міграції – Програму забезпечення прав та інтересів

громадян, які виїжджають за кордон для працевлаштування, та усиновлених іноземцями дітей. На тематичних парламентських слуханнях, проведених у 2004 р., підкреслювалося, що метою держави у сфері трудової міграції має бути забезпечення соціальної захищеності українських працівників за кордоном, наголошувалося на необхідності сприяти зворотності міграцій, стимулювати інвестування зароблених мігрантами коштів в економіку України. Ці ідеї знайшли офіційне відображення в Стратегії демографічного розвитку України на період до 2015 р. (2006 р.), де регулювання міграції розглядалося як засіб уповільнення темпів депопуляції. Як і попередні офіційні документи, Стратегія націлювала на скороченні нелегальної міграції громадян за кордон, посиленні контролю за фірмами-посередниками. Водночас, у ній по суті вперше зазначалася необхідність розширення можливостей легального працевлаштування за межами держави, а також ставилося завдання розроблення й виконання програми соціальної та професійної адаптації заробітчач, які повертаються, висувалася вимога до здешевлення послуг із переказу мігрантами коштів в Україну.

Посилення уваги держави до трудової міграції за кордон знайшло відображення у подальшій законотворчості. Зокрема, у проекті нової редакції Закону України “Про зайнятість населення”, прийнятому Парламентом у січні 2007 р., крім норми про право громадян на трудову діяльність за межами держави, що міститься й у чинному законі, запропоновано спеціальну статтю, присвячену сприянню зайнятості громадян за кордоном та їхньому соціальному захисту. На жаль, подальше прийняття цього Закону було загальмовано.

Оскільки державне регулювання трудової міграції розглядається як складова політики зайнятості, головним органом, що забезпечує її реалізацію, є Міністерство праці та соціальної політики України, яке здійснює ліцензування господарської діяльності з посередництва у працевлаштуванні за кордоном та забезпечує контроль за дотриманням ліцензійних умов, бере участь у підготовці та укладанні міжнародних договорів у сфері трудової міграції, здійснює моніторинг трудової міграції. Помітну роль у виконанні конституційного обов'язку держави щодо захисту громадян, які перебувають за кордоном, відіграє Міністерство закордонних справ, дипломатичні та консульські представництва України. З 2005 р. при МЗС діє Центр допомоги громадянам України за кордоном, до завдань якого належить співпраця з правничими структурами, збирання інформації та моніторинг проблемних питань у сфері захисту прав працівників-мігрантів, аналіз міжнародного та національного законодавства держав, де зафіксовані порушення прав громадян України, тощо. Центр надає правові консультації працівникам-мігрантам, інформує про порядок оподаткування, страхування, пенсійного забезпечення у країнах перебування, відшкодування збитків, завданих працівникові під час роботи, виплати компенсацій.

Таким чином, наразі визначено основні напрями державної політики щодо трудової міграції громадян за кордон, укладаються міжнародні угоди, діють певні інституції. Незважаючи на це, оцінка ефективності міграційної політики держави, що міститься в Указі Президента України від 20.07.2007 р. № 657/2007 за результатами обговорення цього питання Радою національної безпеки і оборони, є досить критичною. Тенденцію до зростання трудової міграції, що здебільшого має незворотний характер і негативно впливає на демографічну ситуацію, названо в Указі загрозою національній безпеці держави. Висунуто вимогу щодо скорочення її масштабів, заохочення внутрішньої трудової міграції як альтернативи зовнішній, запровадження державних соціальних гарантій громадянам, які виїжджають на роботу за кордон, створення умов для їхнього повернення на батьківщину. З метою вдосконалення міграційної політики держави, підвищення її ефективності та на виконання зазначеного Указу Президента Кабінетом Міністрів розроблено і передано у грудні 2008 р. до Верховної Ради проект Концепції державної міграційної політики України, що містить, крім іншого, принципи положення стосовно трудової міграції громадян.

Необхідність законодавчого визначення засад державної міграційної політики визнано давно, проте попередні спроби прийняття відповідного документу успіху не мали. Зволікання у цьому питанні великою мірою пов'язане з відсутністю надійної інформаційної бази щодо обсягів та складу міграційних потоків.

Висновки. Міграції населення є одним з важливих соціально-демографічних процесів та вагомим чинником трансформацій складу населення. Однією з особливостей міграційних процесів є їх диференційний характер, тобто нерівномірна міграційна активність різних груп населення. В результаті міграції змінюють статеву, вікову, урбаністичну, освітню, етнічну структури населення тощо. Зокрема, за силою впливу на динаміку етнічної структури населення міграції переважають дію усіх інших чинників – міжетнічних відмінностей у рівнях народжуваності та смертності, різниці у співвідношенні представників різних вікових груп у структурі окремих народів, що відбивається на етнічній диференціації загальних коефіцієнтів природного руху, інтеграційних процесів. Трудова міграція виступає важливим чинником забезпечення добробуту домогосподарств мігрантів, заробітки останніх можуть мати, у разі їх виробничого використання, позитивне значення також і для економічного розвитку регіонів походження. У зв'язку з цим необхідно: звернути посилену увагу на розвиток системи послуг, що надаються працівникам-мігрантам банківськими установами, для здешевлення переказів, покращання умов акумуляції заробітків мігрантів та їх спрямування на розвиток економіки та відкриття нових робочих місць; стимулювати більш активну участь національних фінансових установ у забезпеченні грошових трансферів мігрантів в Ук-

раїну, розвивати конкуренцію між банками і компаніями, що займаються переказами грошей мігрантів.

Водночас, позитивний потенціал трудової міграції найповніше може бути використаний лише за умови повернення мігрантів на батьківщину. Натомість збільшення термінів перебування за кордоном, перетворення тимчасової трудової міграції на постійну матиме за наслідок зменшення грошових надходжень від мігрантів, втрату Україною частини трудового та інтелектуального потенціалу, що особливо небезпечно в умовах глибокої демографічної кризи. Хоча за даними обстеження переважна більшість (майже три чверті) працівників-мігрантів орієнтована на повернення на батьківщину, така небезпека існує, а в умовах економічної кризи вона посилюється.

Список використаної літератури

1. Зовнішня трудова міграція населення України / за ред. В.Г. Чебанової. – Київ : Український центр соціальних реформ, 2009. – 120 с.
2. Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної політики : кол. моногр. / за ред. Е. М. Лібанової. – Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2014. – 380 с.
3. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2014.

Зоря А. П., Пенчук И. Л. Пути совершенствования регулирования трудовой миграции

В статье анализируется влияние миграционного движения населения Украины в условиях глубокого экономического кризиса. Проблема миграционного движения населения Украины тревожит политиков, социологов, экономистов и рядовых граждан. Однако в широких кругах общественности преобладают не совсем обоснованные взгляды относительно причин этого кризиса и, соответственно, способов выхода из него. Миграция населения является одним из важных социально-демографических процессов и весомым фактором трансформации состава населения. Одной из особенностей миграционных процессов является их дифференцированный характер, то есть неравномерная миграционная активность различных групп населения. В результате миграции меняют половую, возрастную, урбанистическую, образовательную, этническую структуры населения. В частности, по силе влияния на динамику этнической структуры населения миграции преобладают действием всех факторов межэтнических различий в уровнях рождаемости и смертности, разницы в соотношении представителей различных групп в структуре отдельных народов, что отражается на этнической дифференциации общих коэффициентов естественного движения, интеграционных процессов. Основными направлениями миграционной политики, влияющими на состав населения, являются мероприятия, направленные на привлечение иммигрантов. Концепция государственной миграционной политики в сфере иммиграции стимулирования иммиграционных потоков в Украину в зависимости от потребностей государства, создание благоприятных условий для возвращения в Украину граждан Украины. Улучшения ситуации можно ожидать только при условии улучшения экономической ситуации в Украине, центральную роль в этом должны сыграть: преодоление бедности на основе роста доходов и уровня жизни всего населения; реформирование сферы труда, поскольку именно здесь формируются ведущие рычаги репродуктивных

и миграционных установок; обеспечение эффективной занятости, которая должна стать надежной гарантией должного уровня жизни не только для самого работающего, но и для его иждивенца. Социально-экономическая перестройка общества в Украине вызвала острые проблемы. Их решение предусматривает разработку научно-обоснованной комплексной программы преодоления демографического кризиса, которая бы охватывала не только вопросы простого воспроизводства населения, но и его развития в широком социальном контексте.

Ключевые слова: миграционное движение, миграционный прирост, миграционное сокращение, демографическое состояние, социальная политика, экономический кризис, имеющееся население.

Zorya O., Penchuk I. Ways of Improving the Management of Labour Migration

In presented article the author analyzes the impact of migratory movements of the population of Ukraine in conditions of deep economic crisis. The problem of population movement in Ukraine worried politicians, sociologists, economists and ordinary citizens. However, in the wider communities dominated not very informed views regarding the causes of this crisis and, consequently Migration is one of the most important socio-demographic processes and a significant factor in the transformation of the composition of the population. One of the peculiarities of migration processes differentiated, that is, irregular migration activity of different population groups. The main directions of migration podlike influencing the composition of the population, are activities aimed at attracting immigrants. As a result of migration change sex, age, urban, educational, ethnic structure of the population. In particular, for their effect on the dynamics of the ethnic structure of the population migration is dominated by the effect of all factors of ethnic differences in fertility and mortality, the difference in the ratio of people of different age groups in the structure of individual Nations, which is reflected in the ethnic differentiation of the common factors of natural movement, integration processes. The concept of state migration policy in the field of immigration stimulation of migration flows in Ukraine depending on the needs of the state, creation of favorable conditions for the return to Ukraine citizens of Ukraine., ways out of it. Improvement can be expected only if the improvement in the economic situation in Ukraine, a Central role to play in this is: overcoming poverty, based on revenue growth and standard of living of the whole population; the reformation of labour, because it is here guiding levers reproductive and migration facilities; providing an effective employment, which has become a reliable guarantee an adequate standard of living not only for the workers, but also for his dependents. Socio-economic restructuring of society in Ukraine caused acute problems. Their solution involves the development of science-based comprehensive program of overcoming of demographic crisis, which would include not only the simple reproduction of the population, but also its development in a broad social context.

Key words: migration, net migration, immigration reduction, demographic, health, social policy, economic crisis, the existing population.

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

УДК 316.47

Г. І. АНДРУЩЕНКО

АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА РІВНЯ ДОВІРИ УКРАЇНЦІВ ДО РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ОБ'ЄКТІВ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ 2014

У статті проведено аналіз результатів емпіричних досліджень останніх років, проведених як авторкою, так і вітчизняними та зарубіжними соціологами щодо виявлення рівня довіри населення Дніпропетровської області та населення України в цілому до свого оточення та існуючих соціальних інститутів.

Ключові слова: довіра, мораль, соціальний інститут, суспільство, цінність.

Суттєві трансформації у соціальній та економічній сферах, що спостерігаються останнім часом в Україні, зумовили необхідність проведення численних емпіричних досліджень потенціалу довіри як механізму соціальної взаємодії. Сьогодні результати цих досліджень набувають особливої значущості, адже кожна людина впродовж усього свого життя вступає і реалізує довірчі відносини: або із соціальним оточенням, або з певними соціальними інститутами політичного, економічного та культурного спрямування.

У зв'язку з цим постає необхідність аналізу результатів емпіричних досліджень останніх років, проведених як авторкою, так і вітчизняними та зарубіжними соціологами щодо виявлення рівня довіри українців до свого оточення та існуючих соціальних інститутів.

Щодо емпіричного вивчення сучасними вітчизняними соціологами та спеціалізованими організаціями проблеми існування довіри в українському суспільстві, то, в першу чергу, варто виділити діяльність Інституту соціології НАН України в межах проекту “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін” протягом 1992–2013 рр., який на основі результатів щорічних соціологічних опитувань усього населення України серед вивчення багатьох соціальних проблем щоразу велику увагу приділяє й питанню довіри людей у різних сферах їх життєдіяльності [1]. Вартими уваги є й результати емпіричних досліджень сучасних вітчизняних соціологів О. Балакіревої, Т. Єфременко, Л. Малиш, Л. Никоненко та ін. та спеціалізованих організацій, як от: Інститут соціології НАН України, дослідницька компанія “GfK Україна”, інформаційно-аналітична група “Центр”, компанія “Noblet Media CIS”, соціологічні центри “IFES”, “Рейтинг”, “Соціс”, Фонд “Демократичні ініціативи”, центр вивчення громадської думки “Соціоінформ” та фірма “Юкрейніан соціолоджі сервіс”.

Результати цих досліджень присвячені проблемі існування довіри в українському суспільстві до різних соціальних інститутів, зокрема інституту економіки та інституту влади.

Разом з тим, незважаючи на велику кількість досліджень у сфері вивчення різного роду соціальних відносин, недостатньо вивченою й обґрунтованою є думка стосовно того, що більшість з цих відносин побудована на довірі; не визначеною залишається соціальна роль останньої у їх структурі. При цьому під час визначення рівня довіри між людьми недостатню увагу надано мотиваційному механізму довіри, а також особливостям її формування та розвитку в різних регіонах України.

Мета статті – проаналізувати та оцінити ступінь довіри населення Дніпропетровщини до об'єктів різних соціальних рівнів на основі авторських емпіричних досліджень, проведених восени 2014 р. (у складних життєвих умовах, спричинених військовими діями на Сході держави).

Для повноти розкриття сутності категорії довіри слід зазначити, що вона має низку важливих детермінант. Зокрема, серед головних причин прояву довіри ми вбачаємо такі:

- 1) довіра як наслідок морального вибору;
- 2) довіра як аспект очікування від виконання людиною своєї ролі;
- 3) довіра як втілення поваги до діяльності соціальних інститутів;
- 4) забезпечення довіри можливим покаранням, соціальними санкціями у разі її невинуватності або гідною винагородою за поведінку, що виправдує довіру;
- 5) довіра як знаряддя маніпуляції, виховного впливу.

Емпірично довести правильність формулювання вищеперерахованих причин прояву довіри в суспільстві ми спробували, присвятивши цій проблемі перший блок запитань нашої анкети, складеної для опитування населення Дніпропетровської області у листопаді 2014 р.

Необхідно зазначити, що для проведення авторського дослідження було обрано такі характеристики вибірки. Так, вибірка дослідження є: репрезентативною за місцем проживання, статтю, віком та соціально-професійною сферою діяльності; двоступеневою: на першому шаблі – цілеспрямована з елементами випадковості, на другому – квотна з апріорним відбором. Обсяг вибірки становить 1200 респондентів, які є мешканцями регіонів, розташованих на сході, заході, півночі, півдні та центрі Дніпропетровської області. При його розрахунку було враховано максимальну величину припустимої похибки, рівної $\pm 5\%$. Опитування громадян відбувалось шляхом самозаповнення анкет.

Перш ніж перейти безпосередньо до вивчення механізму мотивації вступу людей до довірчих відносин, ми вирішили з'ясувати ступінь їх загальної схильності довіряти будь-якому соціальному об'єкту. В результаті опитування з'ясувалось, що значна частка респондентів (76%) таку схильність має, але не завжди її демонструє: 42% опитаних не вважають

себе довірливою людиною, проте відчувають в цьому потребу; 28% опитаних вважають себе довірливою людиною, проте довіряють не всім і не завжди; лише 6% респондентів вважають себе довірливою людиною, оскільки довіряють усім і завжди. Як бачимо, серед загальної кількості респондентів чверть з них (24%) взагалі не вважає себе довірливою людиною і не довіряє нікому і ніколи.

Далі ми поцікавились у тієї частки респондентів, яким уже довелося стати учасниками довірчих відносин, у який період часу це відбулося. Так, 64% з них почали довіряти іншим ще у ранньому дитинстві, 13% – у колі друзів, по 5% – у школі та колективі, 2% – у колективі, а 11% респондентів зазначили, що стали довіряти лише тоді, коли створили власну родину. Тож, визначальним у формуванні довіри до інших є інститут сім'ї, на чому ми зосереджували увагу в четвертому розділі роботи.

Для кращого розуміння ступеня ініціативності з боку респондентів у процесі формування довірчих відносин нами було перевірено, чи дійсно добровільними і свідомими були їх дії. Так, переважна більшість тієї частки респондентів, яким вже знайомі ці відносини, (53%) відповіла, що формування довірчих відносин за їх участю відбувалось добровільно та свідомо; 28% опитаних відмітили добровільність, але підсвідомість своїх дій, що говорить про потребу довіряти знаходиться у підсвідомості людини. Разом з тим достатньо помітною є частка тих респондентів, довірою яких зловживали або маніпулювали в їх житті, оскільки 12% респондентів вважають свої дії недобровільними, але свідомими, а 7% – взагалі недобровільними та підсвідомими. Обнадійливим фактом, що свідчить про вступ до довірчих відносин внаслідок морального вибору, все ж таки є ті 53% громадян з добровільними та свідомими діями.

Для визначення ступеня близькості, якого набувають (або не набувають) люди під час участі у довірчих відносинах, респонденти мали відповісти на питання про наявність залежності між учасниками цих відносин. Так, переважна більшість респондентів (87%) вважає, що залежність між учасниками довірчих відносин існує, оскільки поведінка сторони – об'єкта довіри впливатиме на рівень покладеної на неї довіри. Відповідно 13% опитаних вважає, що ніякої залежності між учасниками довірчих відносин не існує, оскільки довіра не є приводом для того, щоб вони відчували себе залежними одне від одного.

Для кращого усвідомлення духовного характеру довірчих відносин, їх конструювання “з тонких матерій”, ми вирішили перевірити, чи дійсно за ними не стоїть вигода в якості мотиву до їх вступу. У зв'язку з цим респондентам треба було замислитись над тим, чи завжди потрібно мати якусь вигоду від довірчих відносин? Переважна більшість опитаних (68%) вважає, що довіра має базуватись суто на духовних засадах, що свідчить про високий моральний потенціал населення Дніпропетровщини, який воно не втратило, незважаючи на складні соціально-економічні життєві умови у

поєднанні з напруженими військовими діями на Сході України. Проте знайшлися й такі респонденти (23%), які, нібито усвідомлюючи духовну цінність довіри, не проти отримати користь у разі такої нагоди. Відповідно 9% найбільш корисливих респондентів вважає вигоду невід'ємним атрибутом довірчих відносин.

Спорідненим за мотивацією було й наступне запитання анкети, з відповідей на яке ми спробували виявити, чи вважають самі респонденти себе об'єктом вигоди у стосунках з іншими. Результати були достатньо неочікуваними, оскільки дві третини респондентів (71%) мали розгублений вигляд, через що заплутались у пошуку відповіді. Натомість 14% вказало, що у довірчих відносинах їх буде використано у своїх цілях заради вигоди, і лише 15% опитаних впевнені, що з ними будуть відвертими.

У процесі подальшого визначення рівня довіри у міжособистісних відносинах нами було з'ясовано, що поруч із усвідомленням моральних засад довіри, люди у відносинах з іншими проявляють себе вкрай обережними, а іноді й зневіреними. Так, 42% опитаних вважає, що у взаєминах з людьми варто бути дуже обережним і довіряти лише в крайніх випадках (при цьому 79% з них причиною цього вважають складні часи, що сприяли зміні внутрішнього емоційного стану людей; 54% – високий рівень злочинності, що зумовила появу великої кількості злодіїв, аферистів, шахраїв; 37% судить, виходячи з особистого досвіду). 34% зазначає, що довіряти сьогодні не можна нікому, хіба що найближчим людям; на думку 11% респондентів, нікому не довіряти – найбезпечніше. 13% з усієї кількості опитаних вважає, що більшості людей можна довіряти (при цьому 82% з них судить із власного досвіду оточення хорошими людьми; 18% вважає, що без довіри складно жити, тому треба довіряти людям, 35% стверджує, що вони так виховані, а 22% вірять, що якщо сам не довіряєш людям, то й вони тобі не довірятимуть).

Як бачимо, безумовну роль в отриманні таких результатів відіграє загальна напруженість респондентів внаслідок погіршення якості та рівня їхнього життя, а також у зв'язку зі страшними подіями у державі протягом 2014 р.

Наступний (другий) блок запитань нашої анкети було присвячено визначенню рівня довіри населення Дніпропетровщини до об'єктів різного соціального рівня у листопаді 2014 р. Треба зазначити, що Інститут соціології НАН України наприкінці 2013 р. оприлюднив результати щорічного соціологічного моніторингу, де велику увагу приділено визначенню рівня довіри населення України до низки соціальних об'єктів [1].

Порівнюючи результати опитування авторкою населення у Дніпропетровській області у листопаді 2014 р. та результати опитування Інститутом соціології НАН України населення України наприкінці 2013 р., варто підкреслити загальну схожість даних щодо усіх розглянутих вище соціальних об'єктів. Зокрема, помітним є найвищий рівень цілковитої довіри

як населення Дніпропетровської області, так і України в цілому до сім'ї та родичів (57,6% і 60,5% відповідно), переважної довіри колегам (50,6% і 43,7%), а також найвищий рівень переважної недовіри сусідам (18,5% і 15,1%) та цілковитої недовіри банкам (38,7% і 31,0%). Приблизно таку ж картину спостерігаємо й у тенденціях рівня довіри до страхових компаній.

Щодо політичної сфери, то за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ з 2010 р. по 2013 р. довіра населення Президентів України знизилась з 30,8% до 10,9%, Уряду – з 19,7% до 8,1%, а Верховній Раді – з 13,4% до 4,6%; причому про повну довіру до вказаних політичних інститутів говорять лише 2,2%, 0,9%, 0,8% респондентів відповідно [1, с. 3–4]. Варто відмітити загальне невдоволення (з боку населення Дніпропетровщини) діяльністю органів влади, виражене ще такою мірою: більше половини респондентів (54,1%) зовсім не довіряє органам влади (зокрема, Президентів України, Верховній Раді та Уряду) і ще 35,9% переважно їм не довіряє. Відмічаємо, що більш значне падіння рівня довіри населення Дніпропетровської області у порівнянні з населенням України зумовлено різницею періодів порівняння (2013–2014 рр.), адже безсилля керівництва держави щодо призупинення військових дій на Сході впродовж 2014 р., проведення суперечливих реформ та прийняття політичних рішень, які нерідко викликали обурення громадян, спричиняючи мітинги, демонстрації та заходи протестів – все це здійснило прямий вплив на процес настання кризи довіри владі (а точніше, майже повної її відсутності).

Зневіра громадян у справедливості дій вищого законодавчого та виконавчого органів влади одночасно відобразилась і на рівні довіри до третьої гілки влади, уособленої судовими органами. Так, і без того високий рівень цілковитої недовіри українців судам (44,8%) у 2013 р. підвищився до 61,6% восени 2014 р. Аналогічну ситуацію у 2014 р. порівняно з 2013 р. спостерігаємо і стосовно зниження рівня довіри церкві та духовенству, а також засобам масової інформації з боку населення Дніпропетровщини: якщо у 2013 р. церкві та духовенству/засобам масової інформації різною мірою не довіряло 25,5%/28,2% українців, то у 2014 р. це значення зросло до 42,8%/36,8% на Дніпропетровщині.

Далі у тієї частини респондентів, яка у переліку об'єктів довіри обрала хоча б одного, ми вирішили запитати про причини прояву їх довіри до цього об'єкта. Так, головною причиною (серед 67% респондентів) довіри до батьків є те, що вони виступають для своїх дітей еталоном у всьому; 28% респондентів довіряють батькам, тому що ті їх ніколи не кривдили і не зраджували.

У незначній кількості респондентів, які хоч і різною мірою, але довіряють політикам (6%), суддям (2,5%), священникам (32,3%), банкам (13,4%), нами було з'ясовано, що головною причиною їхньої довіри до цих об'єктів (у 47%, 52%, 71% і 34% з них відповідно) є очікування від виконання людиною своєї ролі (політик – це “слуга народу”, втілення людської волі; суддя – це втілення людської справедливості; церква є представником

вищих сил на Землі, вона робить можливим зв'язок людини з Богом; банки допоможуть у збільшенні розміру заощаджень і за необхідності нададуть кредит). Важливою причиною довіри громадян до вказаних соціальних інститутів (у 34%, 35%, 11% і 23% з тих, хто їм довіряє, відповідно) є повага до діяльності соціальних інститутів, прищеплена людині під час виховання. На третьому місці у респондентів знаходиться причина довіряти через те, що у разі певної поведінки об'єкта довіри його буде покарано або нагороджено (у 12%, 8%, 10% і 21% з тих, хто довіряє вказаним соціальним інститутам, відповідно). І нарешті, розглядають довіру як знаряддя маніпуляції, виховного впливу 12% з тих респондентів, які вважають, що банки достатньо в минулому ошукали людей, тому сподіваються, що вони більше не повторюватимуть своїх помилок у майбутньому.

Таким чином, висунуті нами детермінанти довіри підтверджено емпірично.

Варто відмітити, що у своєму дослідженні ми визначали рівень довіри населення Дніпропетровщини й до нових об'єктів різних соціальних рівнів, про довіру до яких не йшла мова досі. Додаткове виявлення потенційних об'єктів довіри, на жаль, зумовлено складним становищем, в якому опинилась Україна у 2014 р. внаслідок ведення активних військових дій, розповсюдження тероризму на її території, а також численних смертей як захисників Вітчизни, так і мирних жителів. Тож, у такій ситуації важливо зрозуміти, якщо не головні соціальні інститути, то хто ж здатен виступити об'єктом соціальної довіри, фактором безпеки і відносного спокою громадян? У зв'язку з цим, до анкети опитування 2014 р. нами було залучено нових фігурантів, які в екстремальних життєвих умовах дійсно можуть бути об'єктами довіри українців – це волонтери, Національна гвардія України та всеукраїнський понадпартійний громадський рух Самооборона Майдану.

Результати опитування показали високий рівень довіри населення Дніпропетровської області до кожного з цих об'єктів, причому навіть серед тих, хто не обрав для себе жодного об'єкта довіри раніше. Так, волонтери мають найвищий рівень як цілковитої (44,2%), так і переважної (48,6%) довіри серед цих трьох об'єктів. Значним також є загальний рівень довіри до Самооборони Майдану та Національної гвардії України – 78,0% і 74,9% відповідно, що видно з таблиці.

Щодо Національної гвардії України треба зазначити, що в якості військового формування з правоохоронними функціями вона утворилась на базі Внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України із залученням нових військових кадрів на добровольчій основі лише з 13 березня 2014 р. До цього часу Інститут соціології НАН України проводив опитування українців щодо їх довіри армії. У 2013 р. він був вдвічі нижчим за рівень довіри населення Дніпропетровщини до Національної гвардії України (21,7% і 74,9% відповідно).

Таблиця

Результати аналізу рівня довіри населення Дніпропетровської області та населення України у 2014 р. до деяких об'єктів

Який рівень Вашої довіри...	
(Дайте одну відповідь, що найбільше підходить, по кожному питанню):	
Питання і варіанти відповідей на них	% до всіх
... волонтерам?	
Зовсім не довіряю.	2,2
Переважаю не довіряю.	3,5
Важко сказати, довіряю чи ні.	1,5
Переважаю довіряю.	48,6
Цілком довіряю.	44,2
Не відповіли	0,0
... Самообороні Майдану?	
Зовсім не довіряю.	4,1
Переважаю не довіряю.	6,9
Важко сказати, довіряю чи ні.	6,0
Переважаю довіряю.	44,3
Цілком довіряю.	38,7
Не відповіли	0,0

Безумовно, значний вплив на думку мешканців Дніпропетровщини здійснив добровільний громадський характер формування цих трьох соціальних об'єктів. Крім того, важливим фактором довіри до них є й те, що в екстремальних життєвих умовах люди, остаточно зневірившись у звичних об'єктах довіри, знайшли для себе нові, діяльність яких адаптована до сучасних умов.

Висновки. Для того, щоб закінчити опис авторського дослідження рівня довіри населення Дніпропетровської області у листопаді 2014 р. на “оптимістичній ноті”, доцільно навести результати відповідей респондентів на питання третього блоку анкети щодо загальної необхідності існування довіри в суспільстві. Обнадійливим фактом, що свідчить про велике бажання українців жити у мирі, злагоді та взаємній довірі, є те, що три чверті (76% опитаних) вбачає таку необхідність. Крім того, на думку 68% респондентів, існування довіри необхідне саме в той момент, коли людина відчуває себе беззахисною, коли деякі події (перш за все, на макрорівні) від неї не залежать, а тому вона не може їх передбачити. Щодо місця життєдіяльності, в якому б респонденти хотіли мати довірчі відносини, то слід вказати, що у 79% з них таким місцем є родина, у 13% – коло друзів, у 8% – колектив.

Таким чином, емпірично доведено, що як у населення Дніпропетровської області, так і в українському суспільстві загалом є очевидною потреба в соціальних відносинах, побудованих на таких споконвічних цінностях, як довіра, справедливість, відповідальність, чесність, порядність тощо. Як наслідок, ці цінності здатні суттєво змінити моральний клімат суспільства, що може призвести до зниження рівня ненависті, страху, підозрливості й озлобле-

ності. А це, в свою чергу, надає сподівання на налагодження, впорядкування соціальних процесів у всіх сферах буття українського суспільства у післякризовий період та передбачення їх виникнення у майбутньому [355, с. 135].

Список використаної літератури

1. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / [ред. В. М. Ворона, М. О. Шульга]. – Київ : Ін-т соціології НАН України, 2013. – 566 с.

Стаття надійшла до редакції 13.10.2014.

Андрущенко А. И. Анализ и оценка уровня доверия украинцев к разным социальным объектам в условиях военных действий 2014

В статье проведен анализ результатов эмпирических исследований последних лет, проведенных как автором, так и отечественными и зарубежными социологами по выявлению уровня доверия населения Днепропетровской области и населения Украины в целом к своему окружению и существующим социальным институтам.

Ключевые слова: доверие, мораль, социальный институт, общество, ценность.

Andrushchenko A. Analysis and Evaluation Level of Trust of Ukrainians to Different Social Facilities in War 2014

The article analyzes the results of empirical studies in recent years in both the author and the domestic and foreign social scientists to identify the level of public confidence in the Dnipropetrovsk region and Ukraine in general population to its environment and existing social institutions.

For completeness of disclosure of the nature of trust category considered a number of important determinants. In particular, among the main reasons of trust is defined as follows: trust as a consequence of moral choice; trust as an aspect of human performance expectations of their role; trust as the ultimate respect of social institutions; Trust possible punishment, social sanctions in case of failure to meet the decent or reward for behavior that justifies the trust; trust as an instrument of manipulation, educational influence.

The correctness of the formulation of the above reasons of trust in society empirically proved by means of the responses to the first block of questions the author's questionnaire prepared for the survey of residents of Dnipropetrovsk in November 2014.

For conducting field research was chosen following sample characteristics. It is representative of the place of residence, sex, age, social and professional areas; multi, or rather, two-stage: the first stage - focused on the elements of chance, the second stage - a quota of a priori selection. The sample size is 1200 respondents who are residents of regions in the east, west, north, south and center of Dnipropetrovsk region. In its calculation took into account the maximum amount permissible error equal to $\pm 5\%$. Poll of self-completion questionnaires happened by.

In addition to the usual contemporary sociological research facilities confidence Ukrainian society (environment, social institutions), the questionnaire survey in 2014 attracted new defendants who, under extreme conditions of life were really trust Ukrainian objects - a volunteer, Ukraine and National Guard ponadpartiynyy national social movement "Self-Defense Square".

Empirically proved that as the population of Dnipropetrovsk region and in Ukrainian society in general is an obvious need for social relationships built on ancestral values such as trust, fairness, responsibility, honesty, integrity and so on.

As a result, these values can seriously change the moral climate of society, which can lead to lower levels of hatred, fear, suspicion and anger. It gave hope to establish, organize social processes in all spheres of life of Ukrainian society in the post-crisis period and prediction of their occurrence in the future.

Key words: trust, moral, social institution, society, value.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Астахова Т. Г. – кандидат філософських наук, доцент, ОКВНЗ “Інститут підприємництва “Стратегія”

Андрущенко Г. І. – кандидат соціологічних наук, доцент, Криворізький металургійний інститут ДВНЗ “Криворізький національний університет”, докторант Класичного приватного університету

Барзенкова-М’ясникова Л. В. – кандидат соціологічних наук, доцент Енергодарського інституту державного та муніципального управління ім. Р. Г. Хеноха.

Бутиліна О. В. – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та психології факультету права та масових комунікацій, Харківський національний університет внутрішніх справ.

Городько М. О. – студентка спеціальності “Соціальна робота” гуманітарно-правового факультету, Запорізький національний технічний університет.

Заремба Г. Р. – аспірант, Інститут соціології НАН України.

Зацепіна Н. О. – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри міжнародного туризму, Запорізький національний технічний університет.

Зоря О. П. – кандидат соціологічних наук, доцент, Запорізький національний технічний університет.

Кнуренко В. М. – старший викладач кафедри комп’ютерних та інформаційних технологій, ОКВНЗ “Інститут підприємництва “Стратегія”.

Коваленко Ю. П. – інспектор відділу аспірантури та докторантури, Класичний приватний університет.

Кокин А. Ю. – доцент кафедри інформаційних технологій ОКВНЗ “Інститут підприємництва “Стратегія”.

Конова Я. В. – аспірантка, Приватний класичний університет.

Кравченкова Г. М. – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій соціологічного факультету, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна.

Кузьмін В. В. – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри “Соціальна робота” гуманітарно-правового факультету, Запорізький національний технічний університет.

Кухта М. П. – кандидат соціологічних наук, викладач, Національний авіаційний університет, м. Київ.

Лаврік В. А. – аспірант кафедри соціології, Запорізький національний університет.

Лобовікова О. О. – кандидат соціологічних наук, доцент, Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля.

Мосасєв Ю. В. – кандидат соціологічних наук, доцент, Класичний приватний університет.

Мосьондз М. В. – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії, Державний ВНЗ “Національний гірничий університет”, м. Дніпропетровськ.

Опрятна О. С. – кандидат соціологічних наук, доцент, Класичний приватний університет.

Пенчук І. Л. – доктор наук із соціальних комунікацій, доцент, Класичний приватний університет.

Петренко Л. О. – аспірантка, Класичний приватний університет.

Піронкова О. Ф. – кандидат соціологічних наук, доцент, докторант, Класичний приватний університет.

Поцелуйко А. О. – аспірант, Інститут соціології НАН України.

Рудяков А. В. – старший викладач кафедри інформаційних технологій, ОКВНЗ “Інститут підприємництва “Стратегія”.

Сірий Є. В. – доктор соціологічних наук, доцент, сарший науковий співробітник НДЧ факультету соціології, Київський національний університет ім. Т. Шевченка.

Ташенко А. Ю. – аспірант, Київський національний університет ім. Т. Шевченка.

Усайте В. І. – старший викладач ОКВНЗ “Інститут підприємництва “Стратегія”.

Харин С. А. – доктор технічних наук, професор кафедри інформаційних технологій ОКВНЗ “Інститут підприємництва “Стратегія”.

Хижняк К. В. – кандидат філологічних наук, доцент кафедри міжкультурної комунікації та іноземної мови, Національний університет “Харківський політехнічний інститут”.

Хижняк О. В. – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна.

Швец Д. Е. – доктор соціологічних наук, професор кафедри менеджменту Запорізька державна інженерна академія.

Ядранський Д. М. – доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та соціальної роботи, Класичний приватний університет.

Яковенко А. К. – кандидат соціологічних наук, професор, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова.

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Збірник наукових праць

Випуск 62

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.*

Редактори: І. Ю. Антоненко, А. О. Бессараб
Технічні редактори: Н. А. Ананьїна, Ю. В. Волошина, О. В. Дрига
Дизайнер обкладинки Я. В. Зоська

Підписано до друку 30.09.2014 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк ризограф. Гарнітура Times.
Умовн.-друк. 14,88. Обл.-вид. арк. 18,23. Тираж 300 прим. Зам № 5-14Ж.

Видавець та виготовлювач
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б
тел. (0612) 220-58-42, 63-99-73; Jadransky@yandex.ru, kov-vlad@yandex.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК, № 3321 від 25.11.2008 р.